

מועצה לשימור
אתרי מורשת בישראל

אתרים

המא/סין

אלול תשע"ב | ספטמבר 2012
www.shimur.org.il

02

ספריית יהודה דקל - מועצה
לשימור אתרי מורשת בישראל

הרומן שלי עם המועצה לשימור אתרים - מחווה ליהודה דקל ז"ל

שריו של יהודה דקל ז"ל עם המועצה לשימור אתרים (כיום המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל) היו בבחינת סיפור אהבה מתמשך. בספרו "טיפה משלי" הוא כתב: "הרומן שלי עם המועצה לשימור אתרים, שלימים נעשיתי יושב ראש הוועד המנהל שלה, החל עוד בהיותי מנכ"ל המחלקה להתיישבות בסוכנות היהודית. בתחילת שנות ה-80 הגיע למשרדי עזריה אלון, איש החברה להגנת הטבע ואחד האנשים המזוהים ביותר עם טבע הארץ, שבאותם ימים השלים את פרויקט האנציקלופדיה 'החי והצומח של ארץ-ישראל'. עזריה ביקשני להטיל את כובד משקלי כדי לשכנע את הסוכנות היהודית להשתלב בפרויקט

שהובילו הוא ועמיתיו בחברה להגנת הטבע, פרויקט להקמת המועצה לשימור אתרים, שכבר זכה לקבל את אישור ועדת החינוך של הכנסת. לא היה עליו להרבות במילים כדי לשכנע אותי בחשיבות הקמת המועצה. כמי ששקד שנים רבות על שימור מורשת הפלמ"ח, כפי שבאה לידי ביטוי בקרב של רעי, בני הגדוד השלישי, במצודת ישע, ייחסתי לפרויקט חשיבות רבה מאוד."

המשימה התגלתה כקשה למדי. תחילה קיבל יהודה רק סירובים מעמיתיו בהנהלת הסוכנות, בעיקר מחשש שיהיה בו משום נטל תקציבי. רק לאחר דיונים-עימותים לא קלים תוך הפעלת השפעתו קיבל יהודה את הסכמת הנהלת הסוכנות להצטרפותה ותמיכתה הפעילה.

ב-17 לדצמבר 1984 נטל יהודה חלק מרכזי בכנס היסוד של המועצה לשימור אתרים, שהתקיים במכון ון ליר בירושלים ואף נשא בו דברים. בכנס החגיגי השתתפו נשיא המדינה חיים הרצוג, שר החינוך והתרבות יצחק נבון ושר הקליטה אהרון אוזן. יהודה דקל התגייס בכל כוחו ובכל מאודו להקמת המועצה לשימור אתרים, בראותו בה כורח המציאות ממש. המועצה נועדה בראש ובראשונה להגן על המורשת ההיסטורית של ארץ-ישראל. חוק העתיקות, המבטיח לכאורה את קיומם של אתרים היסטוריים עד שנת 1700, לא היה המענה הנכון למבנים ולאתרים שהוקמו ופעלו ב-300 השנה האחרונות. המועצה החדשה נטלה על עצמה לספק את הפתרונות לאתרים ולמבנים "חדשים" יחסית, בני העת החדשה.

ב-20 שנותיה הראשונות של המועצה לשימור אתרים היה יהודה חבר פעיל ומרכזי במוסדותיה, וסייע רבות למנכ"ל הראשון, יוסי פלדמן. ב-2005 נבחר כיושב-ראש הוועד המנהל שלה. עוד לפני כן, וביתר שאת לאחר בחירתו לתפקיד היו"ר, הוביל יהודה דקל שורה של פעולות ומיזמים לקידום שמירת המורשת. בין השאר הוא היה מעורב עם שלמה הלל, נשיא המועצה לשימור אתרים, ממקימי המפעל, בהצלת גבעת הקיבוצים מצפון לרחובות, שמתחת לפני הקרקע שלה פעל ערב קום המדינה "מכון איילון", שייצר מיליוני כדורי תת-מקלע, תחמושת חיונית ביותר למלחמת העצמאות.

"מכון איילון" שופץ ושוקם והוא מהווה את אחת מספינות הדגל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מיזמים נוספים של המועצה, שיהודה היה, יחד עם חבריו, הכוח המניע להוצאתם אל הפועל היו אתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות, מחנה המעפילים בעתלית והבאת הספינה למוזיאון, חצר כנרת, גשר והרשימה עוד ארוכה. מאמצים מיוחדים השקיע יהודה בהפיכת בניין מצודת כ"ח (משטרת נבי יושע) בגליל לאתר מורשת לאומית.

למצודת כ"ח היה ליהודה יחס מיוחד: הוא נמנה עם לוחמי הגדוד השלישי של הפלמ"ח, שתקף שלוש פעמים את המשטרה, כדי לכבשה ולהבטיח את התחבורה לאצבע הגליל. בקרבות אלה נפלו 28 לוחמים, רבים מהם חבריו הקרובים בהכשרת הצופים בדפנה. מאז תש"ח, וביתר שאת בשנות חייו האחרונות, הוא קידם את התכנית להקים במקום את "מוזיאון הרעות".

תרומתו של יהודה דקל למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בדור הראשון שלה הייתה גדולה, חשובה ומכרעת. ברוח מעשיו ומורשתו ממשיכה המועצה בדרכו, כשבשעה זו על הפרק, במיוחד, הקמת "מוזיאון הרעות" במצודת כ"ח.

נשיא המדינה שמעון פרס, חברו של יהודה, סיפר כי: "בערוב ימיו, יהודה שיתף אותי בלהט העשייה של אתרי השימור. בזכות יהודה ושכמותו חולמים ומגשימים, כולי אמונה בחוסנה ועתידה של מדינת ישראל. חוב של כבוד, יקר והערכה שאין לו שיעור חב עם ישראל ליהודה דקל, רב הפעלים, מגיבוריו האמיתיים והכמעט-אלמוניים של המפעל הציוני".

כאשר עלה הרעיון לכנס כתבות ומאמרים עיוניים הפורשים לפני הקוראים את מגוון ההבטים של שימור המורשת התרבותית רבים הרימו גבה וגם תהו בקול, בשביל מה ובשביל מי?! והנה מוגש לכם 'אתרים המגאזין 2' ובמגירת השולחן כבר נערמים רעיונות ל'אתרים המגאזין 3'.

מגאזין זה מתייחד במגוון נושאים המעידים על השינוי שחל במעמדו של השימור ובתפיסתו כתחום דעת עצמאי הזכאי לשאת את הכותרת 'שימור המורשת התרבותית, המשמעויות וההבטים'. לתחום דעת זה התפתחות היסטורית וכמו כל מדע אורגאני אחר הוא דינמי ומשתנה, נתון להערכה ולביקורת, ויוצר שפה ייחודית לו, הגדרות ומושגים.

היסטוריונים, חוקרי תולדות השימור, יצינו שפעולת השימור אפיינה עמים קדומים שביקשו להותיר בנוף מונומנטים כדי שישמשו עדות לדמויות ולאירועים הירואים, לטכנולוגיות ולסגנונות עוצרי נשימה. באותן תקופות עבר, מקבלי החלטות מה לשמר ואיך לשמר השתייכו לקבוצת מיעוט, לשליטים שבחירתם נבעה מרצונותיהם להאדיר את שמם ואת פועלם. הקולוניאליות המודרנית שאפיינה את המאות ה-15 ואילך חיזקה את תופעת השימור ואת ההתעניינות בה בעיקר מצד קבוצות שהשתייכו לעלית השלטונית והחברתית שהאספנות והמחקר ההיסטורי אפיינו את אורחות חייהן.

במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התגבשו עקרונות השימור ונחלקו בין שלוש אסכולות. אסכולה אחת נקשרה בשמו של ההיסטוריון והאדריכל הצרפתי ויולה לה דוק-Viollet le Doc (1814 - 1879) שהעריך את העשייה האדריכלית וקבע שמטרת השימור להציג שלמות סגנונית. לטענתו השימור מפגיש בין תחקיר היסטורי לבין יצירתיות אדריכלית, ומשום כך תפקידו של האדריכל המשמר לשחזר את היצירה הנבחרת, לתקנה ולהסיר 'תוספות' שפוגעות בשלמותה. גישה מתערבת זו קידמה העדפות תרבותיות וגם העניקה לאדריכל המשמר כוח רב.

בשנים בהן פעל לה דוק בצרפת, פעל באנגליה מבקר אומנות, סופר, עיתונאי ומחבר יומני מסע, ג'ון רסקין-John Ruskin (1819 - 1900), שבשונה מלה דוק טען שלכל מבנה חיות משלו, הוא מתפתח ומשתנה בהתאם לצרכי התקופות ולכן אין מקום להתערב במבנה ולשנותו. 'השימור הרומנטי' לדעתו מחדד את ההשתקפות של התולדות והסיפורים הנקשרים בנכס.

בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 התגבשה אסכולה שלישית 'השימור הביקורתי' שקראה להקדים מחקר ותיעוד מוקפדים שיכללו את ניתוח תולדות הנכס המוכרז לשימור, מרכיבי הטכנולוגיים, החומרים והסגנונות. גישה זו מתנגדת לתפיסה המקדשת את חופש היצירה בנכסים מוכרזים לשימור.

בתהפוכות המאה ה-20, המלחמות והתפיסות הרעיוניות, התפתחו שלוש האסכולות. לעתים דבקה בהן קיצוניות שקראה להותיר מונומנטים בודדים בתוך מרקמים מודרניים חדשים או בתוך שטחים פתוחים (לה קורבזייה La Corbusier בספרו 'עיר המחר'), לעתים נאבק השימור המחמיר בשימור המקל, והחל משנות ה-60 ואילך התרחבה התופעה והתרחבו הגדרותיה ושוב לא הסתפקו במונומנט ההירואי ובדרכים לשמרו ועסקו במורשת עממית (ורנקולרית), בנופי תרבות ובמכלולי מורשת. ההרחבה תרמה לדיון בשימור ובמשמעויותיו, בהשלכותיו החברתיות, התרבותיות, הכלכליות והסביבתיות ובהבטיו המגוונים: בזכותו של הציבור להיות שותף לתהליך קבלת החלטות, בפוטנציאל הכלכלי של נכס מוכרז לשימור, בחשיבותו של החוק ובמעמדן של אמנות השימור לקדם תפיסות חברתיות, בכוחו של השימור לייצג אינטרסים ולבטא עמדות, בחלקו של התיעוד לעודד פעולות שימור, ובתפקידן של הגדרות חדשות להתאים את השימור להלכי רוח אוניברסאליים ומקומיים כאחד.

הכתבות המכונסות בעיתון זה מייצגות את השימור הרחב, את תחום הדעת שמעגל המתעניינים, המתעמקים במהותו והעוסקים בו הולך ומתרחב. לצד אזכורם של אדריכלים שהותירו חותמם בנוף הישראלי מוצגות דילמות אוניברסאליות ומקומיות; מפורטות התפתחויות ומובהרים מונחים; מודגש הערך ההיסטורי ולא נשכח הערך החברתי; מתואר הפוטנציאל הכלכלי ונוכחים יחידים שלולא הם השינוי במעמדה של התופעה לא היה מתרחש.

תוכן העניינים

כשער:

בית בורוכוב במשמר הנגב | צילום: אביטל אפרת

שער אחורי: כריטי עיצוב | צילום: עירית עמית-כהן

אתרים החלל/זמן

העורכת: פרופ' עירית עמית-כהן
 רכזת המערכת: עידית מי-דן
 מערכת: פרופ' אדריכל סעדיה מנדל (יו"ר),
 עמרי שלמון, חומי נובנשטרן
 עיצוב גרפי: סטודיו ליידי סק
 הפקה: P.M. - ניב עמיר, רוגל נחום
 דפוס: כריכית מאירי

מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל
 מקוה ישראל 58910 טל. 03-5059197
shimur@shimur.org.il | www.shimur.org.il

ספריית יהודה דקל - מועצה
 לשימור אתרי מורשת בישראל

מועצה לשימור
 אתרי מורשת בישראל

בתי תרבות בקיבוצים בתכנונו של האדריכל שמואל ביקלס (1909 - 1975) - המלצות לשימור אביטל אפרת	5
תיעוד הסנדלרייה ומבני הראשונים באיילת השחר יעל אלף	19
אלבומי מצודות היטגארטים' באוסף הארכיטקט הירושלמי אוטו הופמן גד קרויזר, שי רוזן	31
תחנת הרכבת בצמח - 'תחנת קצה' היסטורית גיורא גודמן	37
מצודת כ"ח - רעות תחת אש - מוזיאון למורשת הקרבות על מצודת כ"ח (נבי ישע) מיסודו של יהודה דקל תכנים ועיצוב מרדכי נאור, יואב בן-צור	43
רחוב המלך ג'ורג' סימורה של מורשת קולוניאלית בנוף העירוני מעוז עזריהו	47
חקיקת השימור והרפורמה בחוק התכנון והבנייה - לאן פנינו? גדעון קורן	51
כלכלת שימור מבנים - המקרה של תל אביב אייל סלינגר, דניאל שפר	57
מה נשתנה בתפיסות השימור העירוני? גיורא סולר	63
ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט - שכונות. בתים. אנשים - הבטים של שימור ותכנון יהושע בן-אריה	69
שימור שחזור מיחזור - הסיפור האמיתי סעדיה מנדל	79
רצף ומורשת של כשמונים שנות חינוך - שימור מתחם בית-הספר המחוזי בגבעת השלושה (כיום החווה החקלאית) - סמינר שיין בפתח תקוה)	83
השימור הוא משימה חשובה ובלתי פוסקת שחייבת להימשך ראיון עם עזריה אלון	89
המשכיות תפקודית - מנוף לשימור מכלולי מורשת: סיפורם של כפרי נוער ובתי-ספר חקלאיים אסתי ינקלביץ, עירית עמית-כהן	97
שימור נוף כטקסט: כתיבה, מחיקה ושכתוב אליסה רוזנברג	107
שימור מורשת האחר - מבט יהודי וציוני אבי ששון	113
חדשות המועצה	119
קוראים כותבים - שימור שמות של רחובות עמוס ירקוני	124

לפני כשנתיים, התחיל "להתבשל" רעיון להוציא לאור, אחת לשנה, חוברת מקיפה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובה קובץ מאמרים וכתבות המציגים את פניה של המועצה, את עיסוקה ואת ייחודה. הגענו לכלל הבנה שבצד פרסומים שונים, ספרות בנושא השימור ועיתון "אתרים", יש מקום למתן מענה לצורך בחומרים מקצועיים נוספים, באמצעות כתיבה מעמיקה ומעשירה. את החוברת הראשונה ערכו פרופ' עירית עמית-כהן וד"ר מרדכי נאור ובעקבות הצלחתה, החליטה המועצה על הפקת החוברת השנייה, אותה ערכה פרופ' עירית עמית-כהן.

המגאזין מגלם בחובו מושג בעולם השימור ממנו נגזר הכל, ממנו הכל נובע - "תרבות". מה יש בה באותה מילה המנתבת אותנו להבנה עמוקה, מתוך "צלילה" לים של תורה, תורת המורשת, מורשת עם, מורשת מדינה? התרבות היא היא "מעטפת הבניין" בה מתרחש סיפור העלילה.

לאחרונה, עיינתי שוב בספר ילדותנו "אליס בארץ הפלאות", ספרו האלמותי של לואיס קרול. בעודי שוקד על דברי למגאזין נזכרתי בחיך בדיאלוג של אליס עם חתול הצ'שייר:

"התואיל להגיד לי, בבקשה, באיזו דרך עלי ללכת מכאן?"
 "זה תלוי במדה רבה לאן את רוצה להגיע." אמר החתול.
 "לא אכפת לי כל כך לאן." אמרה אליס.
 "אם כך, לא משנה באיזו דרך תלכי." אמר החתול.
 "בתנאי שאגיע לאנשהו," הוסיפה אליס כהסבר.
 "בטוח שתגיעי," אמר החתול, "אם רק תתמידי בהליכה."

(לואיס קרול, הרפתקאות אליס בארץ הפלאות, הקיבוץ המאוחד, 1997)

פרסום זה נועד גם להתוויית דרך מלאת עניין, וכמו בחלומה של אליס, גם אנו מאמינים בחופש של כל אחד לבחור באיזו דרך ילך, בתנאי שלבסוף יגיע ל"אנשהו"... "אנשהו" בהקשר של פעולותינו הוא לדידי שימורה והנחלתה של המורשת התרבותית הארצישראלית, זו שסימניה ניכרים במבנים ובאתרים וזו הנרמזת בכל נדבכי הקיום שסביבנו.

המגאזין, העוסק במחקרים מקיפים, אינו זמני ומהווה מכלול שאריתי העשוי לשמש את הקורא והמתעניין למשך שנים רבות, מכאן נובעת במידה רבה חשיבותו. הוא אינו מיועד לחברים פעילים בלבד וחשיבותו גדולה לאנשי מקצוע, לסטודנטים למקבלי החלטות ולציבור הרחב, שהתעניינותו בנושא גוברת והולכת.

בגיליון הנוכחי תמצאו מגוון נושאים הנעים כמטוטלת בתוך מסגרת מובנית ומסודרת - החל מסנדלרייה קטנה שבקצה הארץ, בתי תרבות בקיבוצים, מפעל מצודות הטגארט המנדטוריות, שימור עירוני ושימור כפרי, שימור במגזר המיעוטים, מאבקים ופעילות ציבורית. אלו נכתבו בידי טובי החוקרים, שהעבירו רשימותיהם בהתנדבות, ועל כך תודתנו והערכתנו הרבה.

תודה מיוחדת למשפחת דקל על תרומתם להפקת המגאזין במסגרת הספרייה ע"ש יהודה דקל, לפרופ' עירית עמית-כהן, עורכת המגאזין, לאורנה זיכרוביץ', המעצבת הגראפית, ולעידית מי-דן, מנהלת תחום מידע ופרסומים במועצה, שעשו ימים כלילות להבאת לידתו של מגאזין זה.

שלכם,

עמרי שלמון

חיפוש אחר ערכים - היסטוריים, תרבותיים, עיצוביים, חברתיים, כלכליים ואידיאולוגיים - הוא הבסיס לשיקולי העדפה בעת הכנת רשימת שימור. הקושי בתהליך זה הוא ארגון הערכים בסולם של חשיבות ובקביעה מה חשוב יותר. כדי להתמודד עם קושי זה קובעת הקהילה הגדרות ותבחינים (קריטריונים) לשימור, שתואמים את ייחודה, רצונותיה וצרכיה, שזכו להסכמה רחבה וסיכוייהם להתקיים גם בדורות הבאים רבים. כתבחינים אלה נכללת אופייניות התופעה לסוגה, ובמקרה של ערך עיצובי - עד כמה הנכס הנבחר לשימור מייצג יותר מנכסים אחרים, המשתייכים לאותה קבוצה, ערך ייחודי זה.

בתי תרבות בקיבוצים בתכנונו של האדריכל שמואל ביקלס (1909-1975) - המלצות לשימור

אביטל אפרת

כיצד מגדירים אדריכל חשוב? מי קובע מי חשוב? איך נקבע מקומו של יוצר בהיסטוריה?

שאלות אלו יש תשובות בתחומי תרבות מוכרים, כגון: שירה או ציור. לעולם לא נצטט שיר מבלי לציין את שם המשורר, ולא נדפוס תמונה ללא ציון שמו של הצייר. לעומת אלו, מקובל ביותר לדבר על מבנים או על מערכים יישוביים בלי לציין את שם המתכנן, ואפילו יהיו אלה מבנים מכוונים בנוף, כגון משכן הכנסת.¹ לצידם של אדריכלים מוכרים ומוערכים, ששמשם שגור בפי כול, פעלו בארץ עשרות אדריכלים שעיצבו את הנוף הבנוי ושמים אינו מוכר בציבור. בשנים האחרונות, עם העמקת המחקר בתולדות האדריכלות הישראלית והכתיבה העיתונאית בנושא,² הועלה פועלם לתודעה הציבורית.

חלק נכבד בתהליך המחקר הוא הקמת ארכיון אדריכלי המתעד את המעשה האדריכלי ומכיל שרטוטים, פרוגרמות, תצלומים והתכתבויות. תכניות אדריכליות הן מטבען גדולות ומסורבלות ואינן נכנסות בקלות למתכונת ארכיונית סגרתית. נדרשים מאמץ מיוחד ותודעה כדי להבחין בחשיבות השימור של ארכיונים אלה. אנו יודעים בוודאות, כי מאגרי ידע רבים של ההיסטוריה הצייונית אבדו לעד עם מותם של אדריכלים וחיסולם של משרדים ודירות בהם עבדו או התגוררו. היורשים זרקו לאשפה חומרים אלה מהעדר מודעות וכתובת למסירת החומר. המצב היה דומה גם בקיבוצים וברשויות ציבוריות. ארונות שלמים של תכניות ושרטוטים נזרקו לפח עם פינויים של מבנים או תחלופה של בעלי תפקידים וועדות. שפר גורלו של האדריכל שמואל ביקלס (1975-1909), אשר הארכיון האישי שלו נותר נעול בקיבוץ בית השיטה במשך שנים רבות. משפחתו הואילה להשאיל את האוסף לצרכי מחקר ותרמה אותו בשלמותו למטרת שימור ותיעוד למשכן לאמנות עין חרוד, שאותו תכנן.

שמואל ביקלס

נולד ב-1909 למשפחה ציונית בורגנית משכילה בעיר לבוב שבגליציה. הוא למד הנדסה ואדריכלות בפוליטכניקום של לבוב ועלה לארץ עם רעייתו בשנת 1933. במשך ארבע שנים עבד במשרדי תכנון שונים בחיפה ובתל אביב. בשנת 1937 הוא נקרא ע"י יוסף אידלמן להצטרף לצוות הלשכה הטכנית של הקיבוץ המאוחד בעין חרוד ועבר עם משפחתו לקיבוץ תל יוסף. בשנים 1947-1951 עבד כשותף בחברת "המהנדס" בחיפה. בתקופה זו תוכננו עשרות יישובים חדשים ברחבי הארץ, וביקלס היה בין הנמרצים והמשפיעים ביותר בתחום. בשנת 1951, עם הפילוג בקיבוץ המאוחד, עבר

שמואל ביקלס, 1975-1909

עם משפחתו לקיבוץ בית השיטה, שם חי עד מותו בשנת 1975. באותה שנה הוא חזר לעבוד בוועדת התכנון של הקיבוץ המאוחד במשכנה בתל אביב, והיה ממונה בה על המחלקה לתכנון יישובים. עם איחוד מחלקות התכנון בשנת 1968 נוצר השיתוף הראשון בינו לבין קיבוצי האיחוד והמאוחד. ביקלס נהג לנסוע בכל רחבי הארץ: ליישובי הנגב, הגליל העליון, הגליל המערבי ויישובי מישור החוף כדי ללמוד את צרכי המתיישבים, להתוודע למאפייני השטח ולפקח על בניית המבנים שתכנן.

בין מתכנני הקיבוץ מהדור השני הוא היה היחיד שהיה חבר קיבוץ וחי במלואם את הקונפליקטים והדילמות שבין הפרט והכלל. נאמן לרעיון הקיבוץ בכל נימי נפשו, הוא שמר על עצמאות מקצועית וראה באדריכלות את תמצית קיומו. הוא היה רשם מחונן שהרבה לצייר דיוקנאות של חברים וקרובים, ובעל חוש מוזיקלי יוצא דופן. הוא ניגן בכינור ושר פרטיטורות של יצירות מורכבות, שלט בשש שפות, וספרייתו הענפה מעידה על קשר אמיץ למתרחש בזירת האדריכלות העולמית. בעיסוקיו אלה ראה רק ביטוי אישי, מעולם לא ניגן בציבור ולא הציג את ציוריו, אך כישוריו היו, בלי ספק, ברקע היכולת הנדירה שלו לבנות אולמי מופעים בעלי אקוסטיקה מצוינת, ומוזיאונים שבהם האור הטבעי מעניק ליצירות האמנות הילה של קדושה. כחילונוי בכל רמ"ח אבריו יצר כמה ממשכנות התרבות החשובים ביותר בתולדות האדריכלות הישראלית.

* צילומי שחור-לבן: ארכיון ביקלס, המשכן לאמנות עין חרוד. התמונות נסרקו בשיתוף פעולה של ספריית היודאיקה באוניברסיטת הרווארד ובית יגאל אלון והימשרד לפיתוח הנגב והגלילי צילומי צבע: אביטל אפרת

¹ אדריכל הכנסת: יוסף קלארווין (1893-1970)
² יוזכרו כאן צבי אפרת, צבי אלחייני, אסתר זנדברג, נועם דביר, יובל יסקי, פרדי כהנא, גליה בר-אור, עירית עמית-כהן, יובל דניאלי, מוקי צור ועוד רבים וטובים

ביקלס והעשייה האדריכלית

הסגנון האדריכלי של ביקלס מייצג קו של ניאוקלאסיקה מודרניסטית- ניקיון צורני ופונקציונאליות תוך שמירה על סדר ומקצב ושימוש באלמנטים של עמוד וקורה. הבניינים צנועים וישירים, ללא חומרים יקרים, אך מתייחדים בתכנון יצירתי והקפדה על פרטים שאינם נשחקים בגלגלי הזמן. בנייניו נמנים עם הקלאסיקה של האדריכלות הישראלית בעשורים הראשונים של שנות המדינה.

”הווי החיים בכל חברה קובע את צורת הישוב ומעצב את דמותו. הישוב הוא פרי חברה יוצרת ומאורגנת, הוא נעשה לסמל החברה, תמצית יצירתה.”³

ביקלס תכנן את תכנית האב של עשרות קיבוצים ממנרה בצפון ועד אילות בדרום, בנה בהם מוסדות ציבור ותרבות (לרבות חדרי אוכל, אולמי מופעים, מועדונים ואולמות ספורט), וכן מבני משק, מבני חינוך ודירות מגורים. מעל לכל אלה ייזכר ביקלס בזכות התכנון של שני מוזיאונים חשובים ופורצי דרך: המשכן לאמנות עין חרוד ומוזיאון השואה והגבורה, בית לוחמי הגטאות. במבנים אלה הציב ביקלס מערכת מפותחת ומקורית של ערכים חברתיים-קיבוציים לצד ערכים אוניברסליים-מוזיאליים המתייחסים לאור כאל מוטיב מונומנטלי.

● בית לוחמי הגטאות - תקרת הכוכבים באולם הכניסה

● בית לוחמי הגטאות

כבר בשנות ה-40 של המאה העשרים ניסח ביקלס את הפרוגרמה לתכנון של יישוב קיבוצי.⁴ הוא היה הפרשן המעשי של רעיונות הקיבוץ מבית מדרשם של לביא וטבנקין, בעלי רעיון הקיבוץ הגדול והגדל. בחזונו כלל ביקלס יחידה ראשונית של 250 משפחות המקימות קהילה קיבוצית שמתפרנסת ממשק חקלאי ותעשייתי, ובעלת פוטנציאל גדילה מתוכנן ליישוב של אלפים. בסדרה מנוסחת ומלומדת של דיאגרמות וסכמות הוא הראה כיצד יישוב כזה ילך ויגדל בלי לוותר על ליבתו. הוא יצר הפרדה ברורה בין אזור המגורים הרדיאלי (מעגלי) לאזורי המשק האורתוגונואליים (סדורים במערכים ישרי זווית). בין האזורים מפרידות שדרות ירוקות היוצרות חיץ ויזואלי ומונעות מפגעי ריחות ורעש. דגש רב הושם על מרחקי הליכה ברגל בין בתי המגורים, בתי הילדים, מוסדות הציבור ואזורי התעסוקה. כמו בתחומים רבים אחרים, ניכר כי הקיבוץ מראשיתו העניק משקל לסוגיות חיים מהותיות, שחשיבותן היום אינן פחותה מאשר בזמן תכנון.

³ ביקלס, 1960, מבעיות הנגנות בתכנון יישוב קיבוצי, גן ונוף ה-ו, עמ' 229 וראה גם בר-אור ויסקי "הקיבוץ, אדריכלות בלא תקדים", קטלוג הביתן הישראלי בתערוכה הבין לאומית ה-12 לאדריכלות הבינאלה בונציה, עמ' 270

⁴ ביקלס, 1945, תכנון ישוב קיבוצי, מתוך פייכמן א. 1955, נתונים לתכנון המשק הקיבוצי

ביקלס ומבני התרבות

"ציבור אנשים החי בקבוצה הקטנה או בקיבוץ הגדול והגדל דורש את סיפוקו המלא, יש לו הזכות לחיות את התרבות שהוא יוצרה, לדרוש את התנאים שיאפשרו לנשום את אווירת המדע והאמנות."⁶

בשנות ה-60 פרסם ביקלס מאמר העוסק בעיצוב הגן הקיבוצי.⁵ המאמר דן ביחס בין המבנים והצמחייה, בין גוף המרחב ונוף הנקודה (השטח המבונה), ובו נטבע המושג "גן ליום שלם" - לא פארק לבילוי אלא סביבת מגורים שלמה לקהילה.

* תרשימים של ביקלס לסידור מערכי המגורים בבית הערבה - שנות ה-40

* סקיצה של ביקלס לתכנון חדר האוכל בגבת - שנות ה-40 (לא נבנה)

⁵ ביקלס, 1960, ראו הערה 3
⁶ ביקלס, 1940, בתי תרבות, בתוך עשרים שנות בנייה בישראל עמי 117-119

ההתעניינות בפועלו התכנוני והאדריכלי של ביקלס

המבקרים במשכן לאמנות בעין חרוד למדו להעריך את ייחודו של המבנה כדוגמה חסרת תקדים לטיפול בגגות מחדירי אור. אדריכלים,⁸ אמנים⁹ ואוצרים שהתאהבו בקסם שקורה ליצירות האמנות התלויות בו; מחלקות האדריכלות של מוסדות התכנון החלו להביא את תלמידיהם להכיר את ה"פלא", וכך נדדה השמועה מפה לאוזן אודות המבנה המופלא בעין חרוד. אדריכלים בינלאומיים עמדו על כך כבר לפני עשורים רבים, וכוכבים כדוגמת לואיס קאהן ורנצו פיאנו באו ללמוד את תכונותיו של המבנה.

אלה שהכירו את המשכן רצו לדעת יותר על האדריכל ומעשיו, והארכיון המצוי בו הפך להיות מקור בלתי נדלה לחקר האיש ומפעלו העצום.

הארכיון מסודר בסדר אלפבתי של שמות היישובים. כל תכנית מצולמת ומתועדת במחשב. בתיעוד נכללות מילות מפתח המאפשרות חתכים תמטיים לפי סוגי מבנים (לדוגמה: חדר אוכל, אולם ספורט, פעוטון או תכנית אב). תהליך המחשוב עומד בפני שדרוג לתוכנה ארצית של ארכיונים. תהליך הסריקה של התכניות ייעשה באופן הדרגתי במסגרת תכנית המורשת הלאומית ובעזרת הספרייה הלאומית.

בחמש השנים בהן קיים ארכיון ביקלס במשכן לאמנות בעין חרוד נעזרו בו חוקרים ומתכננים רבים.

דוגמאות:

• "חינו מחייבים אמנות" - עבודת הדוקטורט של גליה בר-אור על מוזיאונים לאמנות בקיבוצים 1930-1960.

• "אדריכלות בלא תקדים" - הצגת האדריכלות הקיבוצית בביאנלה בוונציה ע"י החוקרים ד"ר יובל יסקי וד"ר גליה בר-אור.

• מחקרים של סטודנטים במחלקות לאדריכלות בטכניון, אוניברסיטת תל אביב, סמינר הקיבוצים, מכללת אריאל ו"בצלאל", בעיקר בנושא בתי התרבות ומבנה המשכן לאמנות עין חרוד.

• הכנת תיקי תיעוד ליישובים ולמבנים. בתחום זה אנו צופים חשיבות רבה לארכיון - כיום כל תכנית שעוסקת בשינוי תב"ע לקיבוץ דורשת להתחקות אחר מסמכים ראשוניים. כל בניין לשימור או להריסה דורש תיק תיעוד מפורט. קיומו של ארכיון מסודר וידידותי מאפשר לאדריכלים גישה נוחה לחומר.

מראשית דרכו במשרד התכנון הקיבוצי בעין חרוד ייחס ביקלס משמעות מיוחדת למבני התרבות. במאמר המצוטט לעיל הוא פורש משנה המבטלת את מודל העיר הקפיטליסטית ואת מודל הכפר האירופי ונוהר מלהישען על מודלים קומוניסטיים בברית המועצות. בסיכום הצגת הרעיון הוא כותב: "דומיננטת הישוב הקיבוצי שלנו, שאין בו כל משותף עם תמונת עיר או כפר, הוא בית תרבות, מרכז תרבות או גן תרבות - יצירה ארכיטקטונית אוטונומית בתכנה הסוציאליסטי ובצורתה המתאימה לתפקידיה, יצירת הארכיטקטורה המודרנית."⁷

מהו אותו מרכז תרבות ביקלסי? זוהי תמצית התרבות האירופאית "הגבוהה", מעודכנת לערכי הקיבוץ השיתופי. בקיבוץ גדול יכלול המרכז "תיאטרון, תזמורת, מקהלה, ספרייה וחדר קריאה גדולים, מוזיאון לאמנות ומקום לעבודה לאמנים, חדרי עיון". בקיבוץ קטן ניתן יהיה להסתפק בחדר קריאה וספרייה ולהמשיך להשתמש בחדר האוכל להתכנסות ציבורית. ברוח הדברים האלה בנה ביקלס מרכזי תרבות רבים בקיבוצים, אליהם נוסף אלמנט ישראלי יהודי מובהק - הנצחת הנספים והנופלים.

רשימה חלקית של מוסדות ציבור שבנינם הושלם:

מרכזי תרבות:

- בית אתקין בגבע (1942)
- אוהל יוסף, בית טרומפלדור בתל יוסף (1949)
- בית אליהו גולומב ברביבים (1957)
- בית בורוכוב במשמר הנגב (1957)
- בית בנדורי בגבעת השלושה (1959)
- ספרייה ומועדון לחבר בבית השיטה (1960)
- בית בני-ברית, בית-העם במושב מולדת (1960)
- בית קולין, אולם מופעים בנווה איתן (1962)
- בית ברנד, אודיטוריום בסמינר אפעל (1965)
- אולם ספורט לזכר הבנים בשפיים (1966)
- בית ציזלינג בעין חרוד מאוחד (1969)
- מרכז גולדה, אולם מופעים ברביבים (1973)

מוזיאונים:

- המשכן לאמנות עין חרוד (1948-1958)
- מוזיאון השואה, בית לוחמי הגטאות (1951-1971)
- מוזיאון הדפוס בצפת (1966)
- מוזיאון ארכיאולוגי בפלמחים (1969)

בתי הארחה:

- בית אורן, הגושרים, כפר גלעדי

חדרי אוכל:

- עין חרוד מאוחד, בית אורן, גבעת השלושה, אילות, שדה נחום, אפעל

⁷ שם, עמ' 119

⁸ כנלעד דובשני, מיכה לוי, ברכה ומיכאל חיוטין, מאירה קובלסקי וצבי אפרת

⁹ משה קופפרמן, תמר גטר, רפי לביא ואחרים

● אולם ישראל - תערוכת מאירה שמש

★ מבט לכניסה

★ אולם הפסלים

● הספרייה

שימור מבנים של ביקלס

ד היבט השימור ניתן לחלק את המבנים שתכנן ביקלס לשלוש קטגוריות:

1. מבנים מתפקדים ומתוחזקים.
2. מבנים שנפגעו באופן בלתי הפיך מפעולות בנייה או הרס, ושאינן טעם בפעולות שימור שלהם.
3. מבנים ראויים לשימור.

בקטגוריה הראשונה ניתן למנות את המשכן לאמנות עין חרוד, בית לוחמי הגטאות, מרכז גולדה ברביבס, בית ההארכה בבית אורן, חדר האוכל ואודיטוריום בית ברנד באפעל ואולם הספורט בשפיים.

בקטגוריה השנייה של הרס או שינויים מפליגים נציין את מוזיאון הדפוס בצפת, המועדון והספרייה של בית השיטה, היכל הכרמל בבית אורן, בית ההארכה בהגושרים וחדר האוכל של גבעת השלושה.

בבואנו לדון במבנים ראויים לשימור, הקריטריונים יהיו כלהלן:

- ערכו האדריכלי של המבנה המקורי ומיקומו בתוך היישוב.
- חשיבות הסיפור שעומד מאחוריו.
- מצבו הפיזי הנוכחי והסיכוי לשימור ראוי.

המבנים המומלצים לשימור:

1. בית אתקין בגבע
2. בית בורוכוב במשמר הנגב
3. בית טרומפלדור בתל יוסף
4. בית בנדורי בגבעת השלושה
5. מערך מבני התרבות בנווה איתן
6. חדר האוכל של שדה נחום

7. אולם ספורט בבית השיטה
8. אולם ספורט בשריד
9. בית התרבות במנרה
10. קואופרטיב התחבורה בית שאן חרוד

1. בית אתקין בגבע, 1942

חיים שטורמן ואהרון אתקין נהרגו כשעלה רכבם על מוקש בעמק בית שאן ב-1938. לזכר הראשון נבנה בית שטורמן בעין חרוד (הבית תוכנן ע"י אידלמן והופמן מהלשכה הטכנית בעין חרוד בשנה שבה הצטרף ביקלס למשרד. חלקו של ביקלס בתכנון לא ברור, אך ידוע בוודאות שהיה מעורב בו, וחתמתו מופיעה על חלק מהתכניות).¹⁰

חברי גבע הנציחו את אתקין במבנה צנוע יותר אך בעל מכנים משותפים: בשני המבנים נוצק תוכן חינוכי עם דגש על לימודי הטבע והאזור. בית אתקין מצוי בשולי האזור המרכזי של קיבוץ גבע, בסמיכות למבני החינוך. בראשיתו הוא שימש ככיתות ללימודי טבע, כימיה ופיזיקה. מהגג השטוח שלו ניתן היה לצפות במעוף הציפורים וגם בתנועת כוחות עוינים במרחב. ואכן, במהלך מלחמת העצמאות הייתה שם עמדת תצפית ושידור. בצילום משנות ה-40 נראה המבנה כמופת של תכנון אצילי וצנוע: קירותיו לבנים וגבוהים, הפתחים קצובים, ובקיר הדרומי יש חלון-מרפסת מרובע המעניק למבנה את ייחודו. בקומת הכניסה פרגולה מעודנת של עמודי בטון, ועל הדשא בחזית משחקים ילדי המשק במדשאה מטופחת.

מצב המבנה כיום רעוע ביותר. יש בו סדקים עמוקים וחלקו מוגדר כמבנה מסוכן. תכניות הריסה שלו נעצרו ע"י חברים בגבע, שהבינו את הייחוס של המתכנן והיופי הטמון במבנה. ואכן, ראוי למצוא ייעוד הולם למבנה ותקציב שיאפשר להשיב לו את יופיו המקורי ועל ידי כך גם יישמר סיפורו הטראגי של אהרון אתקין.

¹⁰ ארכיון עין חרוד מאוחד, תיק תכניות בית שטורמן

המבנה בשנותיו הטובות, ארכיון קיבוץ גבע, באדיבות רחל אתקין

● בית אתקין בגבע

ה-40 היא הקימה גרעין להתיישבות, שישב כפלוגת עבודה על יד כפר סבא (מצודת בורוכוב). הגוף קלט חברי תנועה ניצולי שואה מצרפת, בלגיה ופולין. ב-1946 "מצודת בורוכוב" התקבלה לקיבוץ המאוחד. עם העלייה על הקרקע אוחד הגוף עם הכשרת "המחנות העולים" וכעבור שנה - עם גרעין מן "הנוער העובד". בעצם ימי המצור הגיעה קבוצת חניכים מן התנועה בארגנטינה.

אך טבעי היה שאת בית התרבות שלהם יבנו החברים לזכרו של בורוכוב; זו גם הייתה דרך מקובלת ביישוב לגיוס כספים. כבר בשנת 1951 הציע ביקלס את התכנית הראשונה למרכז תרבות על ראש הגבעה הקטנה במרכז המחנה. זהו מרכז תרבות עצום מימדים, שמכיל את כל מרכיבי התרבות הרצויים, לדעת המתכנן, ליישוב

2. בית בורוכוב במשמר הנגב, 1957

בן 36 היה בורוכוב במותו, אך מורשתו הייתה מאבני היסוד של הציונות הסוציאליסטית. בורוכוב ראה בארץ ישראל קרקע בתולית מבחינה מעמדית ומקום שניתן יהיה לבנות בו חברת פועלים יצרניים צודקת ושוויונית לפי מודל הסוציאליזם האוטופי מבלי לעבור את שלב המהפכה. במודל "הפירמידה ההפוכה" הציע בורוכוב שינוי מהפכני במבנה החברה היהודית: במקום רוב לקהל הלא יצרני שמאפיין את חיי העיירה, יהיו בארץ-ישראל רוב של אנשים עובדים ומיעוט של עסקנים ולומדים.

חברי הגרעין שהקים את קיבוץ משמר הנגב השתייכו ל"נוער הבורוכובי", תנועת הנוער של מפלגת פועלי ציון שמאל. בשנות

✳ בית בורוכוב, רישום פחם של ביקלס

✳ בית בורוכוב, התכנית הגדולה (1953) של ביקלס

● בית בורוכוב במשמר הנגב

הנפתח לאמפי גדול למאות צופים נוספים, ולצדו גלריה או מוזיאון ארכיאולוגי. במרכז הקומפלקס תוכננו ספרייה וחדרי עיון, כולל ארכיון בורוכוב, ובאגף המזרחי - כיתות, חדרי חוגים ושיבות. כל המבנים היו מחוברים בפרגולה עדינה ומאורגנים לאורכה של קשת קלה. מבירור בארכיון הקיבוץ עולה, כי בשנות ה-50 נע

אלמנט עיצובי במבנה

מספר חברי הקיבוץ בין 65 ל-100 חברים. מובן שהם לא נזקקו להיכל תרבות בהיקף כזה. בפועל נבנה רק האגף המרכזי שכלל ספרייה, ארכיון וחדרי חוגים. המבנה נחנך ב-1957 בטקס מרשים, ומתמונות ישנות ניכר, כי חוץ מהאיכות האדריכלית הגבוהה של החזיתות והפרטים האדריכליים הוא הצטיין גם בגימור משובח, עבודות עץ, ריהוט ופרטי חלונות איכותיים. המבנה לא הפך למרכז חברתי בקיבוץ, בין השאר בגלל המרחק שלו ממרכז היישוב. בשנת 1966 נחנך המועדון לחבר במשמר הנגב, אף הוא בתכנונו של ביקלס, בדיוק במקום אותו הציע המתכנן לחברי הקיבוץ בראשית התכנון. ההבנה המרחבית שלו והיכולת שלו לתכנן את מערך השימושים והדרכים הצליחו יותר מאשר "תחושות הבטן" של המייסדים.

במהלך השנים נוספו לבית בורוכוב אלמנטים של הנצחה: לצד פסלו הנהדר של הפסל מרדכי כפרי מנהלל (1957) לזכרו של בורוכוב, נוספה אנדרטה לנספים בשואה ולנופלים במלחמות ישראל. המבנה זכה למדשאה מטופחת בחזיתו, אך תוכנו הנוכחי חסר מעוף: במרכז

● בית בורוכוב, פנים המבנה

צומח. החברים לא אהבו את המיקום, כי חששו שהאורחים שיבואו לאולם האזורי יסתובבו במרכז היישוב, והעדיפו מיקום צדדי בשולי המחנה אליו תיסלל דרך גישה מיוחדת. ב-1953 הציג ביקלס תכנית שנייה, לא פחות שאפתנית מהראשונה, ובה אולם לאלף איש,

החלל העגול של הספרייה עומד שולחן פינג-פונג, ובחדרי הלימוד בעלי תקרות האור הייחודיות מוטלים מזרונים של חברת הנוער. בניין זה ראוי לעמוד בראש כל רשימת שימור, מכיוון שהוא מכיל את כל הפרטים המקוריים ומצבם מאפשר שיקום. אין בבניין תוספות בנייה, והוא מייצג אדריכלות מקורית, עדינה ורבת השראה.

3. אוהל יוסף: בית טרומפלדור בתל יוסף, 1947-1955

אנשי גדוד העבודה שהקימו את קיבוץ תל יוסף נשאו בליבם את זכרו של הגיבור הכריזמטי יוסף טרומפלדור. כדי להנציח את הגיבור, שזכה להיכלל בפנתיאון הזיכרון הלאומי, הוצע בשנת 1935 לחברי הקיבוץ להקים אנדרטה דמויית אוהל. הפסל הכין דגם בגודל מטר רבוע שהוצג בחדר האוכל של תל יוסף.¹¹ מושג האוהל היה דו-משמעי: אוהל מועד, במובן משכנה של הרוח, ואוהלי החלוצים בהם גרו אנשי הגדוד עת היו פועלים וסללו כבישים. התכנית לא יצאה אל הפועל, אך השם דבק במפעל. כשביקלס הגיע לתל יוסף בשנת 1937, הוא שמע את הביטוי ואולי אף ראה את המודל, אם כי אין לנו סימוכין לדבר. בשרטוטים שלו משנות ה-30 בוחן ביקלס דרכים שונות לבנות מבנה בצורת אוהל,¹² אך עד מהרה הוא נוטש את הצורה הלא יעילה ומתרכז במבנה בעל היגיון אדריכלי. שרטוטים משנת 1938-39 מראים הליך חשיבה תכנוני מרתק של יצירת נוכחות פיזית של מאסות המתרוממות לגובה שתיים ושלוש קומות, מנצלות את המדרון הטבעי של הגבעה ומשדרות נוכחות מסיבית של מבנה רב חשיבות. הסמיכות לחדר האוכל האיקוני של תל יוסף, בתכנון ליאופולד קרקאור, נטעה בו, כנראה, ביטחון ותעוזה להציע מבנה שכזה, אם כי בשום שרטוט לא מופיעה התייחסות לקיומו של חדר האוכל. אבן הפינה הונחה ב-1947, והמבנה נחנך ב-1955 בכנס לציון 35 שנים לגדוד העבודה.

את התכנית שבוצעה לבסוף, זיכך ביקלס מתוך אינספור סקיצות ומודלים ואף בנה עבודה מודל פיסולי חד פעמי מחול מעורב בדבק או בטיח. המבנה מציג חזית בעלת שלוש קומות אל הדשא המרכזי של הקיבוץ ויוצר פאסאדה מונומנטלית מרשימה.

✱ בית טרומפלדור בתל יוסף. צילום: הלל גולני

בקומת הקרקע ממוקם ארכיון גדוד העבודה ובו מזכרות מחייו של טרומפלדור. באגף ממול חדרי מוסיקה ששימשו את התזמורת של תל יוסף. מרכזו של הבניין הוא אולם ומעליו חדרי לימוד וכיתות. בגב האולם נקבע קיר עץ מתפרק שתוכנן להיפתח אל אמפי פתוח לשיבה בקיץ. הקיר בנוי במתכונת צריפי ראשוניים. האמפי לא נבנה, ובמקומו נבנו בהמשך בתי מגורים. בפואיה של האולם תכנן האדריכל בשנות ה-60 מועדון לחבר. בחזית הבניין הוקם קיר הנצחה לבני תל יוסף שנפלו במלחמות ישראל ובו תבליט מעשה ידו של הפסל אהרון פריבר. את תכנית הגיון למתחם הכין אדריכל הגנים יצחק קוטנר, שהיה חבר בית השיטה ועמית מקצועי של ביקלס.

מצבו הנוכחי של המבנה עגום ביותר, הוא פרוץ בחלקו, ורק החלק של הארכיון שמור כהלכה. יחד עם זאת חשוב לציין, כי לא נעשו במקום עבודות שהרסו את המתווה המקורי, וכי יש בו עדיין חלקים מקוריים רבים הניתנים לשיקום, בעיקר עבודות עץ איכותיות, חלונות, דלתות ופריטי ריהוט יפהיים.

המבנה נמצא ברשימת האתרים שאושרו בתכנית תמ"ר (תכנית משרד ראש הממשלה לשימור אתרים ונכסים לאומיים), ויש מקום לקוות לשיקום והחייאה שלו כחלק מתכנית ההתחדשות של קיבוץ תל יוסף.

4. בית בנדורי בגבעת השלושה, 1959

גבעת השלושה הוא קיבוץ שביקלס תכנן מראשיתו. עוד לפני הפילוג הוחלט להוציא את הקיבוץ מהנקודה בלב פתח תקוה ולהעבירו לאדמות נזלה. לאחר הפילוג נבנו שני קיבוצים, גבעת השלושה ועינת, ואת הראשון תכנן ביקלס בהתאם לתיאוריות המגובשות שלו. במרכז הקיבוץ הציב את חדר האוכל (היום הוא משרת חברת היי-טק ששינתה את פניו ללא הכר) ולצדו את אולם התרבות ע"ש חבר הקיבוץ פייביש בנדורי (1900-1954), שהיה ממנהיגי "החלוץ" בפולין ויו"ר האיגוד המקצועי בהסתדרות. בית התרבות הוא אולם מופעים המיועד לאירועי הקיבוץ, להתכנסויות ולהקרנת סרטים.

✱ בית בנדורי בגבעת השלושה

¹¹ על פי שיחה עם תמר וגדעון כנעני, חברי קיבוץ תל יוסף
¹² ארכיון יד טבנקין באפעל, חטיבה 15, תיק בתי תרבות

✳ בית בנדורי, רישום פרספקטיבי (בפחם) של ביקלס

האולם משושה, וכך גם המרפסת המקיפה אותו. הגג המרכזי מתרומם מעל קירות משופעים שבהם נבנו חלונות עליונים לאורור ולתאורה. חלונות אלה נאטמו בהמשך לאחר התקנה של מיזוג אוויר.

לבמה הגדולה יש תקרה בגובה כפול עם מנגנון להחלפת תפאורות. הקיר האחורי של הבמה נפתח אל מדרון דשא המיועד לאירועי קיץ. חברי הקיבוץ זוכרים בעיקר מסיבות בר מצווה, שבהן הקהל ישב באולם, ודרך הקיר הפתוח צפה במפקד אש שהתקיים בחוץ. חדר ההקרנה לסרטים מצויד במכונת 35 מ"מ ושימש שנים רבות להקרנת הסרט השבועי.

הריהוט באולם מבוסס על כסאות עץ ניידים, אשר נבנו לפי תכנון של האדריכל. הוא מאפשר סידור בצורות שונות, לרבות ליל הסדר. באולם התקיימו חתונות ומסיבות של הקיבוץ. הוא שימש כאתר חזרות פופולרי ללהקות צבאיות ולזמרים שהתארחו בקיבוץ. במקור היה המבנה מוקף במרפסת מקורה, וכל הדלתות שימשו לכניסה וליציאה. בהמשך נסגרה המרפסת המזרחית בקירות כדי לקלוט את ילדי בית-הספר בשעות אחרי הצהריים. היום משמש החלל לגן ילדים, לספרייה ולארכיון הקיבוץ.

כיום השימוש באולם מועט, בעיקר בימי זיכרון וביום העצמאות. המצב הפיזי שלו ירוד, והנהלת הקיבוץ בודקת רעיונות כיצד להחזירו לשימוש.

5. בית קולין בנווה איתן, 1962

בראשית שנות ה-50 תכנן ביקלס מבנה זיכרון קטן בעל מימדים כפריים ובו חדר הנצחה לחברי הקיבוץ ולקרוביהם שנספו בשואה. המבנה בן שתי הקומות התאפיין בממדים צנועים אך בתואם מושלם בין חלקיו, והיה אלגנטי ומגובש. בשנות ה-60 קיבל הקיבוץ תרומה כספית ממשפחתה של הלנה רובינשטיין (בעלת אימפריית הקוסמטיקה), שאחותה הייתה חברה בקיבוץ, וייעד אותה לבניית אולם התכנסות. ביקלס היה כבר אדריכל מנוסה בתכנון מבנים שכאלה, והוא יצר בתוך הנוף המישורי של עמק בית שאן מבנה בעל

✳ בית קולין בנווה איתן, שנות ה-60

● אלמנט אדריכלי בבית קולין

✱ חדר האוכל בשדה נחום

✱ שרטוט של ביקלס לבריכת השתקפות ליד בית קולין

● חדר האוכל כיום

7. אולמות בבית השיטה ובשריז

בית השיטה הייתה ביתו של ביקלס מאז הפילוג, והוא השקיע מאמצים רבים בתכנון של אזורי החינוך והתרבות ביישוב. מפניני התכנון שלו היו המועדון והספרייה שנבנו ב-1960. למרבה הצער, שונו הבניינים ללא הכר במהלך הרחבת הקומפלקס, ולא ניתן להחזיר להם את החן והעדינות של התכנון המקורי. אולם מופעים של ממש לא נבנה מעולם בבית השיטה. באמצע שנות ה-50 החליטו חברי הקיבוץ להקצות את כספי השילומים מגרמניה להקמתו של **אולם רב תכליתי**, שיענה על צרכיה הרבים של הקהילה הגדולה. במהותו היה זה אולם ספורט מלבני, שמימדי הותאמו להכיל כאלף איש בליל הסדר. שימוש נוסף היה להקרנת הסרט השבועי: האולם צויד במקרנת 35 מ"מ משוכללת, אך הוא היה פרוץ וקר, ללא סידורי ישיבה או חימום (את הכסאות המתקפלים הביאו החברים מחדריהם). עפ"י התכנית המקורית היה הקיר המזרחי של המבנה בנוי מחומר קל ומיועד לפתיחה אל אמפיתיאטרון טבעי, שיועד למופעי קיץ, תוך שימוש באולם

ערך פיסולי מודרניסטי הכולל גג מקופל א-סימטרי, שמעניק למבנה ייחוד מרחבי. כדי לקשרו אל המתחם המוקדם נבנתה פרגולה והוקם מערך גינון היוצר כיכר מגוונת. גם כאן נבנה קיר נפתח המאפשר שימוש בבמה למופעים רבי משתתפים היושבים מחוץ לאולם. במשך השנים הורחב אזור המבואה ונוספו לו שירותי אירוח. מצבו של האולם בינוני. הוא משרת היום בעיקר את תלמידי בית-הספר האזורי "רימון". דווקא למבנה ההנצחה הישן נגרם נזק רב יותר עם השנים, כשצופה בטיח גס וחסר חן. חדר ההנצחה הפך לבית כנסת המשופע באבזירי קדושה, שלא היו חלק מהעיצוב המודרניסטי הנקי של ביקלס.

6. חדר האוכל בשדה נחום, 1961

תכנון חדרי אוכל היה משאת נפשם של כל מתכנני הקיבוץ לדורותיהם. מהיקף עבודתו התכנונית של ביקלס ניתן היה לצפות למבנים רבים יותר של חדרי אוכל פרי תכנונו, אך לא כך הדבר. אין לי הסבר חד משמעי לכך, אך מהעיצוב נראה כי הוא הציע תכניות רבות שלא התקבלו (מעגן מיכאל, רביבים, חוקוק, בית השיטה), אולי משום שתקופת השיא בבניית חדרי אוכל חדשים וגדולים הייתה בסוף שנות ה-60 וראשית שנות ה-70, כשקרנו כאדריכל ירדה והוא נחשב ל"מיושן". הסגנון שלו לא התאים לברוטליזם של מבצרי הבטון. אחד המבנים היפים ביותר שתכנן הוא חדר האוכל של קיבוץ שדה נחום בפאתי עמק בית שאן. זהו מבנה ארוך ופרוש המורכב ממסות עדינות של תיבות מלבניות, היוצרות מארג של אגפים הנחים על פני השטח בהדר מאופק. החלונות נקבעו בכל קיר בהתאם לרוחות השמיים כדי להגן מחשיפת יתר לשמש ולהאיר את החלל באור צפוני מרוכך. בקומת הכניסה ספרייה ומועדון לחבר, כיום כלבו וצרכנייה. חדר האוכל נעול ומרוקן מריהוט, והוא מהווה מזכרת לתקופת השיתוף של הקיבוץ, המופרט היום עם שכונות הרחבה מוצלחות. ראוי למבנה הזה לזכות ביעוד חדש ובשיקום שידגיש את קווי המתאר העדינים שלו ואת חלוקת המסה האלגנטית.

שרטוט פרספקטיבי של ביקלס, ארכיון יד טבנקין, אפעל

* בית התרבות בבית השיטה - האולם שלא הושלם, חזית מערבית. צילום: עזריה אלון

טובה כדי להדגיש את קווי המבנה היפים. בקומת הקרקע תכנן ביקלס אולם תרבות קטן (שכונה "האולם התחתון"), אף הוא מלבן מאורך בעל רצפה שטוחה, שהיה רב תכליתי במהותו. הוא יועד להתכנסויות של עשרות אנשים, לתערוכות, לקונצרטים וכן ללימודי מוזיקה וריתמיקה. לצדו היו חדרי מוסיקה, הלבשה וחזרות. בין המורים המיתולוגיים שלימדו בו היו ארנסט הורביץ ודיתה פרח.

8. בית התרבות במנרה, 1947

תמונה של גמלים הנושאים אבני גזית במעלה הר צחיח מבשרת על בנייתו של בית התרבות במנרה, שנחנך ב-1947, כשהחולה עוד הייתה אגם, והעקשנים על ההר האמינו שיבנו עליו קיבוץ גדול. הסכמות העקרוניות של ביקלס התייחסו בדרך כלל ליישובי המישור, אך בבואו לתכנן באזורים הרריים ידע להתאים את רעיונותיו למדרונות התלולים של בית אורן, משגב עם, מנרה ומלכיה. ביישובי ההר העדיף לא פעם בנייה באבן, אך היה כאן גם מרכיב שהזמן גרמו - במהלך מלחמת העולם השנייה היה

כבמה. תכנית זו בוצעה, כנראה, רק פעם אחת בחגיגת בר המצווה של כיתת "כפירים" בשנת 1960. בליל הסדר נבנתה באולם במה עצומה, שעליה עמדו עשרות חברי המקהלה והתזמורת. באולם ישבו החברים ואורחיהם על ספסלים מאולתרים ושולחנות שהורכבו מקרשי בניין. קצת מתחת לגג הייתה גלריה ברוחב מטר וחצי עליה רקדו מחולות עבריים לחג האביב. שילוב של תרבות רוחנית גבוהה ותרבות חומרית ענייה במשאבים אפיינה את ליל הסדר בבית השיטה.

המבנה, שכונה בפי החברים "בית תרבות", היה בעל מראה קלאסי מהודר עם חזית מרשימה למערב. מכיוון שמעולם לא הושלמה בנייתו (בעיצומה של הבנייה הוחלט להעביר את שארית כספי הפיצויים לבניית חדר אוכל) נשארו קירותיו בלוקים חשופים ללא טיח, והאלגנטיות של התכנון נפגעה מתחזוקה לקויה. מצבו של האולם היום גרוע ביותר. הוא משמש בעיקר כאולם כדורסל, ואין בו כמעט פעילות תרבותית.

"אחיו התאום" בקיבוץ שריד מדגים כיצד תחזוקה טובה יכולה להחזיר לאולם את יופיו, ולשני המבנים כאחד נדרשת עבודת טיח

בית התרבות במנרה - סבט פנים

"במעלה ההר", ארכיון מנרה

בית התרבות ביום שנחנך, ה-20 בנובמבר 1947

בית התרבות בפסגת ההר הצחיח, סנרה, 1947

המשמעותיים ביותר בתולדות ההתיישבות הציונית, ומן והמוזנחים והאקראיים ביותר בגיבוב המבנים שהתכנס סביבו. בפאה צפונית-מערבית שלו ניצב מבנה תעשייתי, המורכב משורה של שבעה מוסכים צמודים המקורים כל אחד בגג חביתי (מלשון "חביתי") מעוגל. הפרט האלגנטי ביותר במבנה הוא המרזב המנקז את הגגות בתעלה עגולה. הקואופרטיב לתחבורה בית שאן-חרוד הוקם בסיומה של מלחמת העצמאות והיה מפעל שיתופי ראשון של כל יישובי העמק. המשאיות הרעועות שהובילו חלב ותוצרת חקלאית התחלפו ברבות הימים בטנקרים נוצצים של נירוסטה ובמשאיות כבדות ומהודרות. כל ילד בעמק חלם להיות נהג משאית, או לפחות שאבא שלו ינהג אחת כזו. בצדו השני של הכביש גדלה מחלבת "יתנובה" הקטנה למפעל תעשייתי מודרני, השותה בצמא את החלב מרפתות האזור.

כבר הזכרנו את הרב-גונית בכישוריו האדריכליים של ביקלס, והנה גילינו תוך כדי סידור הארכיון, כי גם מבנה זה, שנדמה כאילו נשכח כאן על ידי הצבא הבריטי הנסוג, הוא סוג של אוטופיה ציונית על יישובים גדולים המשלבים חקלאות עם תעשייה וייצור.

בארץ מחסור חריף במלט לבנייה, וביישובים רבים נבנו בתי אבן. בהתאם לקבוצה הקטנה שישבה בו תכנן ביקלס את בית התרבות של מנרה סביב ספרייה וחדר קריאה ולצדם מרפסת הפונה אל נופו של עמק החולה.

המבנה עבר במהלך השנים שינויים מפליגים, המרפסת נאטמה בקירות, ועל הגג הוצבו אנטנות וצלחות לוויין. גם השתילים הרכים בחזית גדלו להיות עצים גבוהים המסתירים את הנוף. במובנים רבים זהו בניין "אבוד", אך ייחודו ויופיו מחייבים חשיבה מחדש על דרך אחרת: המבנה הבסיסי קיים, רוב התוספות ניתנות לפירוק, והרווח מהחייאתו אל מול הנוף הנפלא יכול להיות מוקד משיכה ואטרקציה תיירותית איכותית.

הרעיון, שביישוב ספר נידח הוקם בניין תרבות בשלב כה מוקדם, מעיד על חוסנה התרבותי של החברה ועל הערכים שהובילו את חבריו למלחמה עיקשת על אדמה קשה זו.

9. קואופרטיב התחבורה בית שאן-חרוד, 1949

צומת הכניסה לקיבוצים עין חרוד ותל יוסף הוא מן המקומות

קואופרטיב בית שאן חרוד

● קואופרטיב בית שאן חרוד, צילום תקריב

ההמלצה לתעד את עשייתו ולשמר את הנכסים פרי תכנונו תבליט את ערכיותו ואת מרכזיותו בעיצוב נופיה של ישראל.

מצבו הפיזי של המתחם זועק להתארגנות מהירה של תושבי העמק כדי למנוע הרס אפשרי של המוסכים. יופיים הפשוט וממדיו של המתחם מבקשים התייחסות סביבתית הכוללת ניקוי, פינוי גרוטאות ושיפוץ אלמנטרי, שישמר את עוצמתו של החזון.

אם ביקלס הותיר חותם כל כך חשוב בנוף הארצישראלי, מדוע לא שמענו עליו?

ד עמדו הציבורי של אדם או רעיון, וכמובן של אדריכל, נקבע על פי החסד או העוול שעושה לו ההיסטוריה. כדי להיכנס לקאנון הזיכרון הלאומי, ולעתים גם העולמי, צריך להיות מחובר לכוחות המשפיעים על עיצובו.

- לביקלס חסרו מספר מרכיבים חשובים כדי להיכלל בפנתיאון:
- כל התכנון שלו היה בקיבוצים או בפריפריות נידחות.
 - הוא לא בנה כלל בערים הגדולות.
 - לא היו לו כמעט חברים אדריכלים, והוא לא השתייך לחבורה או לזרם משפיע.
 - הוא לא לימד במוסד מוכר, ולא היו לו תלמידים שהפכו לאדריכלים חשובים.
 - לא היו לו בנינים ממשיכים במקצוע.

* אביטל אפרת, בוגרת לימודי אדריכלות ב"בצלאל" (1983) ואוצרות באוניברסיטת תל אביב (2005). מאז 2004 היא חוקרת את עבודתו האדריכלית של שמואל ביקלס והקימה את ארכיון ביקלס במשכן לאמנות עין חרוד. היא מנהלת את מוזיאון העלייה הראשונה בזכרון יעקב ופעילה במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. בעידודו של פרופ' מרדכי עומר ז"ל, אשר ראה בביקלס יוצר חשוב, חקרה את פועלו האדריכלי. במחקרה נעזרה רבות במחקרו החלוצי של אדריכל דוד רנוב, שהוגש כעבודת M.A בטכניון בשנת 1992.

בקיבוצים רבים, בעקבות תהליכי הפרטה ושיוך הדירות, קיימת דרישה הולכת וגוברת לתכנון מחדש של המרחב הקיבוצי. התכנון לא תמיד מתייחס לנכסי המורשת הקיימים בקיבוץ, בעיקר לאלה המייצגים תפקודים יומיומיים, כמו: החשמלייה, המאפייה, בתי הילדים או סככות המשק, שהתרוקנו מתפקודם הישן, ומצבם במהלך השנים הלך והידרדר. נכסים אלה הם עדות לאירועים ולדמויות שלקחו חלק בהבניית הזיכרון האינטימי של כל קיבוץ וקיבוץ. תיעודם, השבתם לתפקוד - ישן או חדש, יעודד את שימורם וירחיב את מעגל המתעניינים והמעורבים בתהליך זה. סימורה של הסנדלרייה באיילת השחר הוא דוגמה לתיעוד ושימור מבנה עממי (ורנקולרי) על ידי שני בני משק. האחת ששאלה, חקרה ותיעדה, והשני, שלא הסתפק בשימור הנכס ובהמשך תפקודו, אלא מנסה באמצעותם לקדם מפעל יזמי-כלכלי ולתרום לפיתוח הקיבוץ.

תיעוד הסנדלרייה ומבני הראשונים באיילת השחר

יעל אלף

2. מבט פנים בסנדלרייה שקפאה בזמן (לפני השיקום). צילומים: יעל אלף

3. תבליט בחזית המערבית של הרפת. צילום: עירית עמית-כהן

סיפור ההקמה של הקיבוץ לא סופר, לא הפך לחלק מהאתוס של המקום, ובמידה מסוימת נשכח. האם לכך מכוון זאב שפר (1964) כשהוא כותב בפתיחה לספרו 'איילת השחר חמישים שנה!' "איילת השחר לא נהגה חשיבות כזאת בעצמה. כאלמונית אפורה הייתה, גם בעיני עצמה, העושה במלאכה ומושכת בעול - בצנעה וכמעט באלם..."

למרות דברים אלה איילת השחר איננו כלל "קיבוץ מן השורה". הוא אחד מארבעת הקיבוצים הראשונים (לצדם של דגניה, כנרת וכפר גלעדי), שקמו על ידי חלוצי העלייה השנייה בשלהי תקופת השלטון העות'מאני, ועוד מעט יחגוג את יובל המאה. כדי לחבר מחדש את סיפור הסנדלרייה כחלק ממבני הראשונים ולעודד את שימורה, נאסף מידע ממקורות מגוונים כולל ארכיונים, עיתונות

מבוא*

בשנת 2010 החלה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בפרויקט שימור של הסנדלרייה השוכנת באחד מחמשת הבתים הראשונים של קיבוץ איילת השחר (ראו איור 1) אשר הוקמו בשנת 1923. בעבודת התיעוד שנערכה במסגרת הפרויקט, נחשף סיפור המבנה. תיעוד המבנה שופך אור על הקמת הקיבוץ, על רוח התקופה, התפיסות התכנוניות והדמויות שעיצבו את נופי התרבות של הקיבוץ וההתיישבות בגליל העליון בתחילת שנות ה-20 של המאה שעברה.

שימור הסנדלרייה הוא במידה רבה פרי יוזמתו של משה (מוש) הראל, בן הקיבוץ: "אני זוכר איך מאז שהייתי נער הייתי משוטט בסנדלרייה, מריח את ריח העורות וסוליות הגומי ומקשיב לתקתוק מכונת התפירה..." לאחר שתקרת המבנה החלה לקרוס, התגייסו במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל להצלת המקום, וגובשה תכנית עסקית להפעלת הסנדלרייה בשילוב תצוגה היסטורית בעיצובו של האמן עמוס ישכיל.

כאשר נכנסתי לסנדלרייה כדי להתחיל את התיעוד, עדיין עמדו שם ריח העור והדבק, ושורות שורות של אימומי נעליים על המדפים. כלי העבודה היו מונחים על השולחנות, מכוסים בשכבות של זמן (ראו איור 2). כילדה בת המקום לא עלה אז על דעתי לשאול מי תכנן את המבנה, מי הייתה 'קבוצת אחווה' שבנתה אותו ושאת סמלה הכרתי מבניין הרפת הישנה הניצבת ממול (ראו איור 3), באלו שיטות הוא נבנה ולמה לשורת הבתים שהסנדלרייה היא חלק ממנה צורת פרסה, מתווה השונה כל כך מקיבוצים אחרים. הסתבר לי שאני יודעת מעט מאוד על ההקמה של איילת השחר, ולא במקרה... בניגוד לקיבוצים אחרים, דפי ההיסטוריה הרשמית של איילת השחר מגלים פרטים מעטים בלבד על הבנייה. למעשה,

* תיאור נרחב של האיורים והתמונות בסוף המאמר

היסטורית, ראיונות עם ותיקים וספרות על התקופה. אלה שולבו עם עדויות מהמבנה עצמו.

תולדות היישוב

תולדותיה של איילת השחר זורים בתולדות ההתיישבות בעמק החולה, שהחלה עם הקמת מושבות הברון רוטשילד ונמשכה עם התפתחות ההתיישבות העובדת ורעיון הקיבוץ. מיקומו הגיאוגרפי והרקע האידאולוגי ניכרים בפריסה המרחבית של היישוב ובאדריכלות של המבנים.

באצבע הגליל הופקד מפעל ההתיישבות בידי יק"א ופיק"א. אם למוסדות התנועה הציונית היה הקיבוץ בתחילת שנות ה-20 של המאה ה-20 ניסיון חדש ולא בטוח, הרי ליק"א הוא היה זר לחלוטין ומנוגד להשקפותיה. הקונפליקט של הקיבוץ עם יק"א ופיק"א היה, כפי שנראה בהמשך, גורם מכריע במהלך התפתחותו.

בקץ תרע"ה נערכה במרחביה ישיבה של הוועד הגלילי של 'פועלי ציון', שם הוחלט כי על תנועת הפועלים לתקוע יתד בגליל. החברים היו אנשי העלייה השנייה, 'צעירים ערים ותוססים' שהאמינו בהתחדשות האנושית ובמהפכה הסוציאליסטית.¹ עוד לפני כן פנו החברים לחיים מרגליות קלוורסקי, הממונה מטעם יק"א, לנהל עמו מגעים על התיישבות בגליל העליון. בשנת 1915, בימיה הקודרים של מלחמת העולם הראשונה משכנע קלוורסקי את איכרי אדמות ניג'מת א-סובח (ראו אזור 4), פיינשטיין, ויינדנפלד והורוביץ מראש פינה, שיקבלו פועלים יהודים לשנה בתנאי 'חומש'. בנובמבר אותה שנה, בתום משא ומתן של קפא"י עם יק"א ועם המשרד הארץ ישראלי, מקבלים שישה חברים מהקיבוצה, שלוש איכריות בשטח כולל של 1080 דונם פלחה לעיבוד. חדורי רעיון כיבוש עבודה עברית, הם עולים ברגל לגליל העליון להתיישב בחצר האיכרים בניג'מת אל-סובח. אולם תנאי הדיוור הרעים, הרעב, המלריה והיבולים הדלים הכריעו אותם, ובשנה השניה הם נאלצו לעבוד בשמירה במטולה. באותה עת המשיכה הקבוצה לנהל משא ומתן עם יק"א ועם קפא"י על קבלת האדמות והתקציב הדרוש להתיישבות, ובכ" בתמוז תרע"ח (1918), חזרה הקבוצה לחצר וייסדה את איילת השחר כיישוב עצמאי (ראו אזור 5).

הקבוצה עסקה בעיקר בגידולי פלחה, גן ירק קטן ומעט כרמי זיתים ושקדים. הם הקימו לול ורפת אשר סיפקה 40 ליטר חלב אותו הובילו למכירה בצפת. תכנית משק ליישוב לא הייתה וגם לא תקציב מסודר מיק"א. לבעיה זו נוספו מצוקת הקרקעות והמים אשר ליוו את היישוב שנים ארוכות.

בימי המאורעות בגליל שימשה איילת השחר כבסיס קדמי של היישוב היהודי בצפון הארץ. בשנת 1920 החברים מתגייסים להגנת תל חי וכפר גלעדי וליווי של השיירות. ההתקפה על איילת השחר לא אחרה לבוא.

בשנת 1921, באחד הלילות, בדואים משבט 'ערב אל היב' התקיפו בירות את החצר. השומרים, שהיו ערוכים

בנשק ואנשים, הגיבו במתקפת נגד והדפו את הפורעים. בשנת 1923 עברה הקבוצה אל נקודת הקבע, אולם על בניית הבתים הראשונים העיבו ויכוחים על דרכה של הקבוצה - קיבוץ או מושב. חברי הגרעין הוותיק ששאפו למושב עובדים, התחילו להתפזר לנהלל, לכפר יחזקאל ולבאר טוביה. בשנת 1925, כתוצאה מהמשבר שאיים על קיומו של המשק, הצטרפה איילת השחר ל'קיבוץ עין חרוד'. אז חל שיפור, כשלמקום הצטרפו קבוצות ובודדים שהגיעו בעלייה השלישית, ביניהם קבוצת 'ביאליסטוק' מתנועת 'החלוץ'.

במהלך השנים הוסיף הקיבוץ להתפתח ולקלוט חברים בודדים וגרעינים. לפני מלחמת העולם השנייה ואחריה הצטרפו עולים מאירופה במסגרת עליית הנוער וכיחידים, ולאחר קום המדינה נקלטו קבוצות ממרוקו, מתוניסיה ומאלג'יריה וחברות נוער מישראל. בעקבות הפילוג ב'קיבוץ המאוחד' בשנת 1951 הצטרפה איילת השחר לתנועת 'איחוד הקבוצות והקיבוצים'. חלק מחברי הקיבוץ עברו לקיבוץ הגושרים, וקבוצה גדולה מחברי בית השיטה עברה לאיילת השחר. ההתבססות החברתית, יחד עם כספים שנתקבלו לקימום הריסות מלחמת העצמאות, אפשרו למשק תנופת בנייה והתרחבות ניכרת.

בתי הפרסה

הצטלבות החד פעמית בזמן ובמרחב, שהפגישה את יק"א עם קבוצת החלוצים בראש הגבעה בדרומו של עמק החולה, קיבלה ביטוי מוחשי עם הקמת נקודת הקבע בשנת 1923, כשהמבנים והנוף של המקום כיום הם עדות ומקור לניתוח ופרשנות של אותם ערכים ותהליכים היסטוריים. במקום בולטת לעין הזרות של מבני הפרסה הראשונים (ראו אזור 6) בנוף הקיבוצי הטיפוסי, חומרי הבנייה והסגנון המסורתיים שלהם לעומת מבני הבטון המודרניסטיים, החפים מקישוט שמסביב והפרישה המיוחדת שלהם במתווה של פרסה (ראו אזור 7).

איילת השחר נוסדה, כאמור, בחצר האיכרים מדרום לנחל חצור (ואדי ווקאז), אלא שמרבית הקרקעות שהועמדו על ידי יק"א לרשות הקבוצה היו מצפון לוואדי. כמו כן החצר נמצאה בסמיכות רבה מדי לכפר הערבי קראד אל-ראנאמה. בשנת 1922 נעתרה יק"א להעביר את הנקודה אל הגבעה שמצפון לנחל כרשום. בפרוטוקול הקבוצה מ-1.4.1922 נכתב: "על יסוד המשא ומתן עם יק"א בדבר העברת הנקודה הוסכם לסדר את דבר בניין הרפת ולפי שעה בתים מספר.² הישוב הושתת על 24 משפחות, 20 חקלאיות ו-4 בעלות מקצועות אחרים, כשלכל משפחה 100 דונם. מבני המגורים תוכננו על ידי המשרד הטכני של יק"א כבתים דו-משפחתיים (ראו אזור 8) שמוקמו במרחק זה מזה לאורך תוואי בצורת פרסה. בשנת 1923 החלו עבודות הבנייה של הרפת, של חמישה מבני מגורים ומגדל מים, בביצועה של קבוצת 'אחוה' מגדוד העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור, תחת פיקוחו של מיכאל ארליך (ראו אזור 9).

¹ שפר, 1964, עמ' 286

² שפר, 1964, עמ' 56

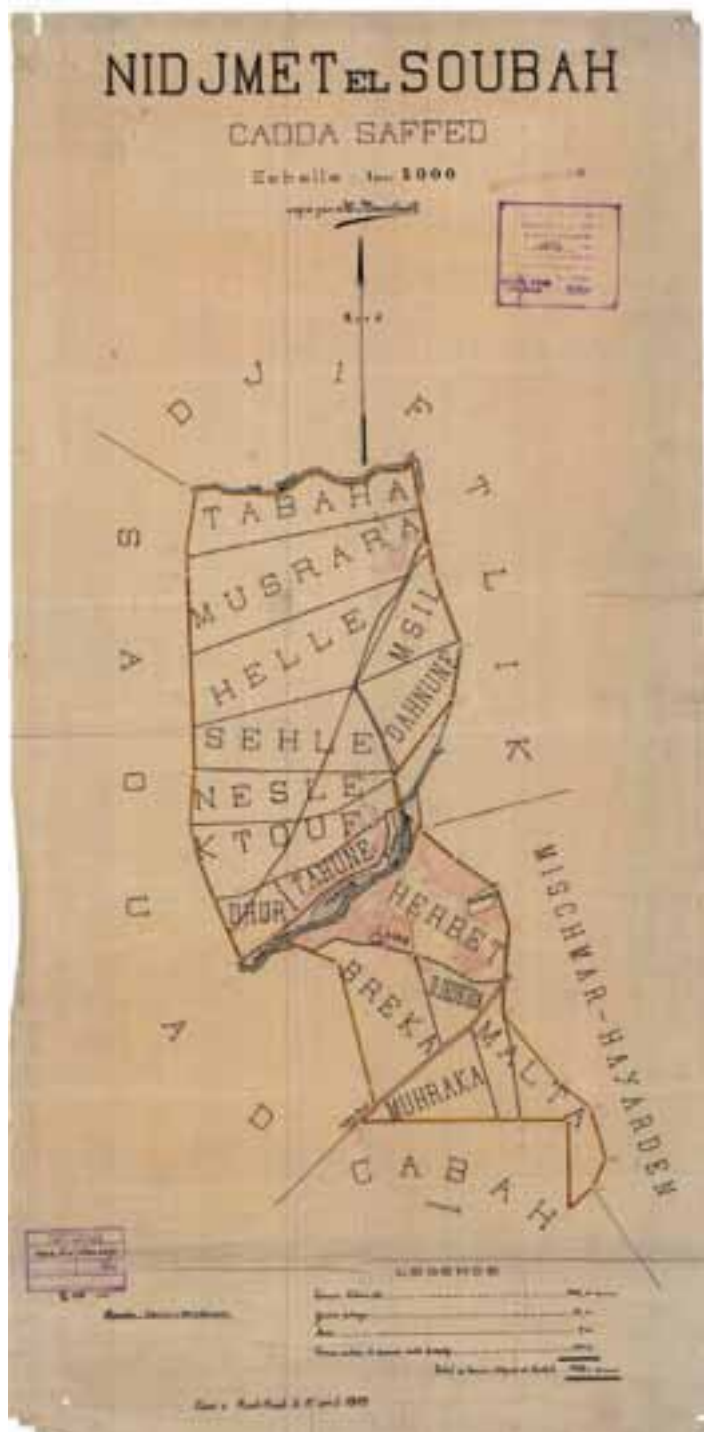
5. חברי איילת השחר בחצר. ארכיון איילת השחר

6. מבט מצפון מזרח אל הסנדלרייה, המבנה הראשון בשורת בתי הפרסה, ארכיון איילת השחר

7. תצ"א של מרכז הקיבוץ מ-01.03.1939. ארכיון קק"ל 725-145

4. תשריט של ניג'מת אל סובח מה-17 לאפריל 1919, הוכן על ידי מ. נושטאדט. אצ"מ KL5M5096

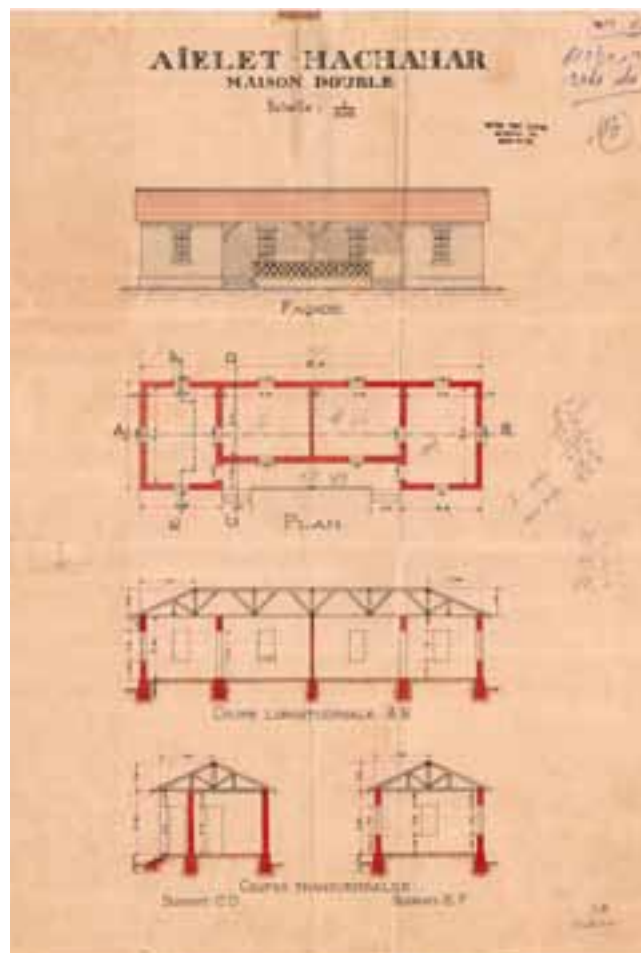
9. בניית חמשת מבני המגורים הראשונים על ידי חברי קבוצת 'אחוזה'.
צלם: "אירופה" / צפת, בן ציון, 1923. מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה

10. חמשת מבני המגורים מיד עם סיום הקמתם. המבנה בקדמת התמונה הוא הסנדלרייה. צלם: סוסקין, 1923. מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה

11. מבט ממערב על מתווה הפרסה השלם, 1939. ארכיון איילת השחר

8. תכניות בתי המגורים הדו משפחתיים באיילת השחר. ארכיון חצר תל חי

המבנה הראשון (מבנה הסנדלרייה) נשמר על כל מאפייניו ופרטיו המקוריים.

חמשת מבני המגורים הראשונים נבנו במתכונת דומה - בתי אבן חד קומתיים מחופים בגרעפים. למבנה שתוכנן, כאמור, כבית דו משפחתי בן שני חדרים בכל יחידה, תכנית מלבנית הכוללת ארבעה חדרים מסודרים בשורה, בשטח של כ-100 מ"ר. החזיתות סימטריות ופשוטות, והן מעוטרות בצניעות עם סממנים ניאוקלאסיים מסורתיים, כגון: הבלטה של המסד, עיטור הפינות באבן עם סיתות שוליים, בניית קורת בטון היקפית המשמשת כקורת משקוף שבה משולבים כרכובי בטון, הדגשה של קו החלון, וסיום בגמלון הגג שאף הוא מעוטר ובמרכזו חלון עגול (ראו איורים 1, 12).

המבנה נבנה בטכנולוגיות מסורתיות עם חומרים מקומיים ובשילוב של טכנולוגיות מודרניות וחומרים מיובאים, כפי שעולה מחוזה הבנייה (ראו איור 13) ומהבדיקות בשטח. בקירות האבן הבנויים כקיר דו-פני עם חומר מליטה על בסיס סיד, משולבת קורה קושרת מבטון מזוין עם יציקות פריקסטסיס ברכובים, בעוד

באופן דומה נבנו שנה קודם לכן מבנים במתכונת זהה בכפר גלעדי ותל חי עלית, גם הם על ידי קבוצת 'אחוזה' תחת פיקוחו של ארליך. בין השנים 1926 - 1929 הסתיימה גם בנייתם של חמשת מבני המגורים הנוספים המשלימים את מערך עשרת בתי הפרסה (ראו איורים 10, 11).

הבתים שימשו למגורי המשפחות ורווקים שהצטופפו ארבעה וגם חמישה בחדר אחד. הבתים תוכננו כך שלכל שני חדרים כניסה אחת. כך קרה, שבמשך שנים נאלצו החברים להיכנס לחדרים הפנימיים דרך החלונות. מלבד למגורים שימשו בתי הפרסה גם כמוכירות והנהלת חשבונות וכחדר תרבות (מועדון). לאחר שהוחלט שהילדים יעברו ללינה משותפת, הפכו חלק מהמבנים לבתי ילדים: פעוטון, גן ובית ספר יסודי וילינה לילדים הבוגרים. במבנים שנותרו גרו חברים, עד שהאחרונים שבהם עברו לשיכון ותיקים בשנות ה-50. בתי הפרסה הפכו לסנדלרייה, לכריכייה, לארכיון, למשרד הבניין, וכיום חלקם משמשים כסטודיו. במהלך השנים נערכו במבנים שינויים כדי להתאימם לצרכים המשתנים, אולם

חוזה כפר גלעדי מ-24.8.1922

בנין ארבעה בתים בארבעה חדרים כל אחד חוזה בין הפקידות של יק"א בחיפה מצד אחד ושמרד לעבודות ציבוריות מצד שני שיקרא להלן המשרד דבר והחלט האמור למטה.

א. המשרד מתחייב לבנות בכפר גלעדי על יד מתולה במקום שתראה הפקידות של יק"א ארבעה בתים לפי התכניות החתומות על ידי שני הצדדים ולפי החוזה הנוכחי.

ב. הבתים יהיו [בעלי ארבע חדרים של] 4.90 על 3.50 גובה 3.25 מדידות בפנים

ג. יסודות: של מדה מתאימה המוצאות על 1.10 מהצוקול עשויות מאבנים לא מסותתות ותערבת של מי סיד 1/3 וחול מהירדן 2/3 ועל יסוד חזק.

ד. צוקול: מאבנים של מדה שוה תערבת של 1/2 [צייל 1/3] מי סיד 2/2 [צייל 2/3] חול מהירדן, מוצע 0,10 מהקירות גובה של צוקול 0.25 מינימום.

ה. קירות: מאבנים מדה שוה עבי מטיחים מפנים עם כוחלי מבחוק בתערבת של 1/3 מי סיד ו 2/3 חול מהירדן.

ו. רצפה: תהיה מרצפות של מלט עשויות לפני ששה חדשים. לכל הפחות מונחות על קרקע כבושה היטב.

ז. תקרה: מפלפון של 1/2 נשען על קורות של 6/12 עם טיח מחוזקת גם כן לקורות התקרה והפלפון תכסנה בשכבה משלשת של צבעי שמן.

ח. דלתות: מעץ סוסנה [אורן] של 0.80 על 2.10 משוכות שלש פעמים בצבעי שמן. ברזים והמסגרות אירופיות וחזקות.

ט. חלונות: מעץ סוסנה [אורן] בלי תריסים ובלי שכבה של 80 על 1,60 ברזלים ומסגרות אירופים וחזקים ושכבה משלשת של צבעי שמן.

י. גג: עבודה חזקה 6/12 לטות מכסה ברעפים מרטל קשורים על דיי חוטי ברזל הגג ימשך על שני צדדים של הבית, בשביל לכסות את המרפסות.

יא. מדרגות: מאבנים במספר 4 על 2 בארך של מטר כל אחת בשביל דלת הכניסה.

יב. פקידות היק"א תשלם למשרד עבור על בית של ארבעה חדרים בנויים לפי התכניות ובתנאים הכתובים פה סכום של שש מאות לירות מצריות.

יג. הפקידות מוסרת למשרד בתור אוונס 100 ל"מ לכל בית בזמן חתימת החוזה הנוכחי ותשלומים אחרים בכל שבועיים על פי התקדמות העבודה בניכוי 48% [אולי 4.8%, הדפוס מטושטש] משוה של העבודה העשויה, את הניכוי הזה המשרד יקבל אחרי מסירת ארבעת הבתים לפקידות היק"א כפי שדבר בחוזה.

יד. המשרד מקבל לגמר את ארבעת הבתים במשך שלושה חדשים מיום חתימת החוזה הנוכחי.

טו. המשרד אחראי במשך שנה מיום קבלת הבתים על ידי הפקידות של יק"א עבור חזק של כל הבתים.

12. מבט לחזית המערבית לאחר השיקום

13. החוזה לבניית הבתים בכפר גלעדי ותל חי מ-1922. ארכיון לבון IV-124-1-57

14. יוסן קבוצת 'אחוה'. ארכיון שריד. באדיבות דני נימרי

הגמלון עשוי מלבני סיליקט. בטון מזוין נכנס לשימוש בארץ רק שנים ספורות קודם לכן עם הכיבוש הבריטי. השילוב של האבן והבטון, בכל אופן, הוא חדשני³. החומרים המסורתיים, כגון: אבן הנארי שנחצבה באזור⁴ וקני הגומא מהביצה לרשת של תקרת הרביץ, משמשים בבנייה המקומית מזה מאות ואלפי שנים. גגות רעפים, לעומת זאת, החלו להיכנס לשימוש נרחב בארץ רק באמצע המאה ה-19, כאשר התאפשר יבוא של רעפים ממרסי וקורות עץ ארוכות לבניית האגדים של הגג, באוניות קיטור מאירופה. השילוב של מגוון החומרים מעיד על שלב המעבר בארץ ישראל מטכנולוגיות הבנייה והחומרים המסורתיים והמקומיים אל המודרנה. שילוב זה התאפשר, ככל הנראה, גם בזכות היצירתיות של המפקח מיכאל ארליך, שעסק גם בשכלול של שיטות הבנייה.

מתיאוריו של משה פרס מחברי 'קבוצת אחווה' שעבד תחת פיקוחו של ארליך, ניתן ללמוד על עבודת הבנייה: "...למדתי לעבוד בטיח מבפנים ובחוץ, היו שם קוראז, התקרה מפלפונים של עץ, ולמלא טיח בין הפלפונים. גם זה למדנו, עם רשת על הפלפונים. הטיט עם תבן המלכד את הטיט לגוש, המורח והנמרח על התקרה. לעמוד על פיגומים בגובה ולעבוד. לזרוק טיט ולהחליק. אחרי שמתייבש קצת לשפסף."

³ שילוב הטכנולוגיות והחומרים במבנה מעניין במיוחד לאור העובדה, שהרפת שהוקמה לפניו, הייתה למעשה, המבנה הראשון הבנוי מבטון בלבד בגליל העליון! יתכן והסיבה לחזור לבנייה באבן קשורה לבעיות הקונסטרוקטיביות שליוו את בניית הרפת כפי שעולה מתיאוריו של משה פרס. בגן שמואל נבנתה באותה שנה (1922) רפת עם מאפיינים דומים בתכנונו של ליואן ומוש, מחלוצי המתכננים בבטון בארץ (<http://www.ganshmucl.org.il>). יש מקום לברור אם הוא נתכן גם את הרפת באיילת השחר

⁴ אילנה ומיסטר, 2011

קורותיה של קבוצת 'אחוה' מאירים זווית נוספת של סיפור בניית המבנים הראשונים. לא במקרה נמסרה עבודת הבניין לקבוצת 'אחוה' מגדוד העבודה.⁵ מעבר לחזון יישוב ובניין הארץ, בניית המבנים עצמם על ידי קבוצת פועלים עבריים מגלמת הלכה למעשה את רעיון חיי השותפות והשוויון ואת אידאל כיבוש העבודה. עשייה זו הייתה מלווה בקשיים הרבים הכרוכים בחוסר הידע והניסיון בעבודת הבניין ובתנאי המחיייה הקשים. קורותיה של קבוצת 'אחוה' מלמדים, אם כן, על בניית הבתים באיילת השחר כמו גם על ההקשר הרחב יותר של הווי הפועלים בגדוד העבודה בראשית שנות העשרים של המאה הקודמת.

קבוצת 'אחוה' הוקמה בשנת 1920 בקובנה שבליטא, וחבריה עלו ארצה בשנים 1920-1921. בתחילה השתייכו לגדוד העבודה ע"ש טרומפלדור וועדו ובנייה ובסלילה בהר כנרת, מגדל, איילת השחר וכפר גלעדי. הקבוצה עלתה להכשרה בגניגר ובשנת 1926 הקימה את קיבוץ שריד.⁶

ביומנה של הקבוצה (ראו איור 14)⁷ מתאר דוד ב-22.2.1922 את הווי הקבוצה בכפר גלעדי וכותב על כוונותיהם להתחיל בהקמת הרפת באיילת השחר: "שתייה קטנה הייתה היום. גמרו לשים את הברזלים בבניין הרפת [בכפר גלעדי י.א.]... הייתה שעת כושר לרקוד קצת ולשיר. בכלל הייתה בזמן האחרון השתייה כדת... וזה אולי לא טוב, כי שתו חברה עד להקאה... על הפרק עומדת שאלת העבודה. בעוד זמן קצר יגמרו עבודות הבניינים בכאן. קיווינו לעבור לאילת, להתחיל בעבודת בניין רפת שם."

כחודש לאחר מכן מתארגנת הקבוצה למעבר לאיילת השחר. ביי"ד סיוון תרפ"ב חיים כותב ביומן הקבוצה, כי מצב הרוח הקשה ששרר בכפר גלעדי משתפר עם המעבר לאיילת השחר: "בכפר גלעדי מצאנו חומר אנשים בקלוקל נורא... בזבוז בכל דבר הנקרא רכוש, אדישות ורשלנות לעבודה ואי אחריות בכל ולכל... עכשיו, בעוברנו לאילת, בהיפוג מאתנו ריח ירושת מגדל וגם של כפר גלעדי, אנו רואים פה, במקום הזה, את ההפך משמה... התאמצות בלתי רגילה בעבודה והתעניינות לה. גורם חשוב גם זה, שהעבודה היא על אחריותנו. בכול אופן, הסביבה משפיעה יותר מההכרה."

על השהות באיילת השחר והבנייה תחת פיקוחו של ארליך כתב משה פרס (פרסי) חבר קבוצת 'אחוה' ביומנו:

"...אח"כ [אחרי כפר גלעדי] עברה הקבוצה לאילת השחר, עוד נקודת ותיקים, לבנות בתים. בנינו את הרפת הראשונה ו-5 בתים. אנו לא מנוסים. המהנדס שעלינו גם מתכנן ומנהל העבודה. המהנדס היה מיכאל ארליך. הוא היה מהוותיקים בארץ, היה מהנדס בלתי מדופלם, למד בעבודה ושילמו רבי גלעדי על עבודתו. הרפת בנויה בטון, קורות ועמודים. מה שהשקיעו שם חומרי בניין, ברזלים ובטון, בנו אח"כ שלוש רפתות. האדמה הייתה בוצית, העמודים שקעו, והרפת הסתדקה לשני חצאים. ככה גם הבתים, מזה ככה שילמנו הישוב שכר לימוד מקצוע. חברי קבוצת

אילת השחר, קיללו את המהנדס, עם הפועלים." (עמ' 20). באפריל 1923 דוד מדווח ביומן הקבוצה כי "העבודה נגמרה (אגב, ברווח של כ-700 ל"מ), שנתקבלה על ידי פקידות היק"א."

מיכאל ארליך (1879 - 1945), המפקח על הקמת המבנים הראשונים

ל הבנאים מקבוצת 'אחוה' פיקח, כאמור, מיכאל ארליך. חותמו הייחודי התבטא במבני הראשונים באיילת השחר, באימוץ של טכנולוגיות וחומרי בנייה חדשים ובשילובם עם שיטות מסורתיות וחומרים מקומיים, כגון תקרת רביץ עשויה מגומא מביצת החולה.

בשם ארליך נתקלתי לראשונה בארכיון איילת השחר בחוזה לבניית הרפת, שם נכתב כי "הטכניק של העבודה הזאת הוא מ. ארליך." קיוויתי שנמצא המפתח לתעלומת התכנון והבנייה של המבנים הראשונים באיילת השחר. אולם בקיבוץ ידעו לספר עליו רק מעט. במהלך התייעוד נמצאו מקורות היסטוריים ובני משפחה שחשפו בפניי את דמותו המרתקת. הסיפורים מעידים על אופיו המיוחד והלכי הרוח של התקופה, איש "ששירות הציבור קדם אצלו לבריאותו, לרכושו ולמשפחתו."⁸ מיכאל ארליך ראוי למחקר בפני עצמו, אך כאן אתעכב רק על מספר תחנות בחייו השופכות אור על פועלו בבניין הארץ ועל שיטות הבנייה שפיתח.

מיכאל ארליך היה מהמושבה היהודית נהר-טוב שבפלך חרסון. אחיו אשר היה פיסיקאי, אסטרוולוג ומחנך ידוע בכפר תבור וטבריה. בצעירותו פעל ארליך ביחובבי ציון באוקראינה ולמחייתו עסק בקבלנות בניין ובסלילת מסילות ברזל.⁹ לארץ ישראל עלה ארליך עם משפחתו בשנת 1905, בימיה של העלייה השנייה, והחל לעבוד ביציקה בבית חרושת שטיין ביפו. אבנר ארליך,¹⁰ בנו, מעיד כי "לא היינו סוציאליסטים, ושלא כמוהם, לא באו הורי... לארץ ישראל על מנת להתנתק מהמסורת." בין השנים 1908-1910 עבר לביירות, שם עסק בצביעה ובפעילות ציונית ותרבותית.^{11,12} עם ייסוד תל אביב היה מהקבלנים הראשונים ובנה בה בניינים רבים.¹³ היה ממייסדי מרכז בעלי מלאכה, שכונת בעלי מלאכה ויבנק למלאכה.¹⁴ מטעם 'בעלי מלאכה' היה גם חבר המועצה הראשונה של עיריית תל אביב.¹⁴

פרק נעלם מקורותיו של ארליך נחשף בצילום הידוע של סוסקין מאוס גיוני משנת 1910, כאשר בראש גרם המדרגות של הצריף עומד "מיכאל ארליך - הבנאי."¹⁵ מה הביא את ארליך לאותו מעמד מכונן? האם הוא זה שבנה את הצריף?

בשנת 1916, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, זכו ארליך ואליהו וינובסקי במכרז לבניית גשר הרכבת התורכי בבאר שבע. הקבלנים ראו בבניית הגשר אמצעי לעזור ליישוב בפרנסת מאות פועלים עבריים מחוסרי עבודה. עוד בימי המלחמה דאגו מיכאל ואחיו, אשר ארליך, גם למגורשים מתל אביב וסייעו בארגון יציאתם לפתח תקווה, כפר סבא וטבריה. לאחר מכן חזר ארליך לתל אביב

⁵ קבוצה זו שונה מקבוצת 'אחוה' שקמה בשנת 1912 בארצות הברית על ידי 'פועלי ציון', ואשר פעלה קבוצה קבלנית קואופרטיבית שהקימה בשנת 1922 את קיבוץ יגור
⁶ <http://tнуathaavoda.info/zope/home/2/terms/1116823273> <http://tнуathaavoda.info/zope/home/2/terms/1116823273>
⁷ צור, 2005, 6
⁸ הפרומט הדיגיטאלי של היומן נמסר באדיבותו של דני נימרי מקיבוץ שריד
⁹ הספד ש.ר. שומלנד בעיתון דבר, 24.07.1945 עמ' 4

⁹ תדהר
¹⁰ 2003, עמ' 14
¹¹ דברני ההספד עליו נכתב כי בבירות עמד בראש לשכת העליה והמודיעין של הו"צ באודסה (עיתון דבר 3.7.1945)
¹² במודעה של עיתון השקפה מ-15.4.1908
¹³ תדהר
¹⁴ ארליך, 2003
¹⁵ דיון, 1995

16. סכמה ששורטטה על ידי אידלמן (בארי, תשי"א)

15. תצ"א משנות ה-50. ארכיון איילת השחר

בסוף ימיו התקיים ארליך בדלות ונפטר ממחלה בשנת 1945. הוא נקבר בבית העלמין הישן בתל אביב.

מתווה הפרסה והתפתחות היישוב

ל ניתן לדבר על הסנדלרייה שהשתכנה בבית הראשון מבין בתי הפרסה, בלי להתייחס למתווה הייחודי של הפרסה. לא אגזים אם אומר, ש'הפרסה' המגדירה את לב הקיבוץ היא המהות של תכנית היישוב, הן במרחב הפיזי והן מבחינה סימבולית. במוקד - חדר האוכל והדשא המרכזי, וסביבו בתי הילדים ובתי הפרסה התוחמים את המכלול (ראו איור 7). המושגים 'כביש הפרסה' ו'בתי הפרסה' הם מקומות המתקשרים אצלי בזיכרון לייחודי ושייכותי ולתחושה, שאז אולי לא ידעתי להגדיר אותה, של שורשיות והמשכיות.

מתווה הפרסה גובש בשנות ה-20, ולצד עשרת הבתים כלל גם את הרפת, האורווה, מחסן התבואות ומגדל המים. בשנות ה-30 התעבה הגרעין עם בניית חדר האוכל ומבני החינוך, נחפרו באר א' ו-ב', הוקמה הבריכה העגולה, וניטעו הפרדס, שדרות הברושים וחורשות האורנים שבהיקף הפרסה. בשנות ה-40 נבנה מעגל הבתים השני על המדרון שמצפון לפרסה, ורק בשנות ה-50 נבנה המעגל השלישי בדפוס הקיבוצי המוכר לפי אזור (zoning) ומיקום המבנים בהתאמה לכיווני הרוחות (ראו איור 15).

כדי לפענח את המקור למתווה הייחודי של הפרסה ניסיתי לאתר את המתכנן ולמצוא מקבילות בקיבוצים אחרים, מתוך הנחה שאלו ישפכו אור על רציונל התכנון. התכניות המקוריות ושמות המתכננים טרם נמצאו, אך סביר להניח, שכמו המבנים הראשונים גם תכנון המתווה הכללי נערך במשרד הטכני של יק"א. בשונה מתכנית 'החצר' במרחביה, כנרת או דגניה א' שנבנו כחוות חקלאיות, המתווה הכללי בכפר גלעדי ובאיילת השחר הוא של רחוב, אלא שבכפר גלעדי זהו רחוב ישר, ובאיילת השחר צורתו פרסה. למתווה זה אין מקבילות בקיבוצים אחרים פרט למושבות

ובנה את ביתו ברח' בלפור,¹⁶ שם לקח חלק בפעילות ציבורית בארגון ההגנה על תושבי השכונה בזמן הפרעות של 1921.¹⁷

בשנים 1922-1923 שימש ארליך כמפקח מטעם יק"א על בניית מבני מגורים בכפר גלעדי ותל חי עלית, משם עבר עם קבוצת 'אחוה' לאיילת השחר כדי להקים את חמשת מבני המגורים הראשונים (ראו איור 9), הרפת ומגדל המים.¹⁸

כשהמשרד הכלכלי פקד את היישוב, נסע מטעם מרכז בעלי מלאכה לגייס כספים באנגליה אך לא זכה להצלחה. גם מצבו שלו היה קשה, ובמסגרת חיפוש פרנסה ניסה לקבל זיכיון מצרפת על ייצור לוחות לבנייה מקנה-סוף שזורים עם חוטי ברזל. היוזמה נכשלה משלא נמצא משקיע. לזמן מה חל שיפור כשקיבל עבודה בהצבת עמודי חשמל מנהריים לתל אביב, אך באותה עת חלה בשחפת.

כשהתאושש ממחלתו הקים ארליך עם עוד שני שותפים - אריאלי ואפשטיין, חברה לעבודות בניין בשם 'א.א.א.'. בנו אבנר שעבד עמו כותב, כי לא אחת הגיעו לעימותים: "אבא היה איש ביצוע ישר שאינו יודע פשרות. אבל את היישובי הכדאיות לא עשה אף פעם. כשראה פיגומים שבעיניו לא נראים חזקים דיים, היה נותן הוראה "לחזק!". היה משפר ומוסיף חומרים על דעת עצמו, בלא לקבל תמורה, כך שבמקרה הטוב היה מרוויח מעט ולפעמים לא מרוויח כלל."¹⁹

'קקבלן בניין השתדל לשכלל את הבנייה וגם למצוא צורות בניין שונות המוזילות את הבנייה. המציא מכונה לעשות קירות מקש ומקנה, ובנה חדר לדוגמא מהחומר הזה באיילת השחר ואח"כ הקים בשכונת מונטיפיורי בניין בעל שתי קומות מחומר זה.

בסקירה של עיתון דבר מה-14.4.1932 על "אמצאות וחיידושים" מ"ביתן הממציאים" דווח כי "מיכאל ארליך מציג בזה בית בלי יסוד שקירותיו תלויים בגג (הליצנים קוראים לו "בית לאומי"): עמוד ברזל מבוסס יפה בקרקע תומך בגג של אפריזית ברזל. בגג זה תלויים קירות רביץ בעובי של 7 ס"מ. לדעת מר א. יעלה בית כזה בן 3 חדרים כ-160 לא"י."

¹⁶ ארליך, 2011

¹⁷ ארליך, 2003

¹⁸ נכדתו, תהילה בכור, מספרת כי המשיך להתגורר באיילת השחר כשלוש שנים (2011). לא נמצאו לכך עדויות ממקורות אחרים

¹⁹ ארליך, 2003, עמ' 41

כפר ועיר ברוח החזון של קיבוץ עין חרוד יבואו לביטויים המובהק רק מאוחר יותר, בתכנון של עין חרוד ותל יוסף מ-1925 ואילך.²⁴ "לאדריכלות של הקיבוץ שני פנים: האחד הוא הביטוי המרחבי של רעיון הקיבוץ וההתנהלות השיתופית-שוויונית הייחודית לו, והשני, התכנון והביטוי החזותי-אדריכלי של המבנים והנוף הקיבוצי" (כהנא, 2011, 55). במתווה הפרסה באיילת השחר משנת 1922 חסרים המאפיינים הטיפוסיים לאדריכלות של הקיבוץ - אין מבני הציבור שהם הביטוי לשיתוף ולשוויון. כמו כן, חזות המבנים אינה האדריכלות המודרניסטית הטיפוסית לקיבוצים אלא מעוצבת בסגנון ניאור קלאסי מסורתי. למעשה, יק"א מתכנתת את איילת השחר וכפר גלעדי כיכפר - רחוב עם בתי אבן חד קומתיים מחופים בגגות רעפים.

הסנדלרייה

רשימה של הסנדלרייה, ככל הנראה, בשנות ה-40 של המאה ה-20 בצריף פח ממזרח לבית הראשון בכביש הפרסה (ראו איור 7). בשנת 1951 הוסב המבנה הראשון בכביש הפרסה ממגורים לסנדלרייה, שבה ייצרו ותיקנו נעליים לחברים וילדי הקיבוץ. לכבוד חנוכתה כותב הסנדלר יצחק שטיינמן ביומן הקיבוץ: "סוף סוף נשמנו לרווחה. הסנדלרייה עברה מהצריף הידוע לבית א' ושוכנה ב-3 חדרים די מרווחים... העבודה מתרכזת בעיקר בהכנת נעלי עבודה ונעלי שבת לחברים." בהמשך הוא מוסיף: "עם כניסתו של אחד ההורים לעבודה, נמסרה לו עבודת פירוק נעליים ישנות. החברים נתבעים בכל לשון של בקשה, לבלי לזרוק נעליים מרופטות אלא למסורן לסנדלרייה."²⁵ שלוש שנים אחר כך דווח, כי בסנדלרייה עובדים שלושה חברים ועובד שכיר אחד וכי הסנדלרים מרוצים "מהשיכון" ומהמכונות.²⁶

הסנדלר הראשון שלגביו יש תיעוד הוא יצחק שטיינמן (ראו איור 17), שלמד את מקצוע הרצענות עוד בגרמניה, וכשעלה לארץ בשנת 1944 ייסד את הסנדלרייה במקומה החדש. ניסן תירוש, חנוך אוסובסקי ודוד אלף הצטרפו לסנדלרייה בשנות ה-50. בשנות ה-40

17. הסנדלר יצחק שטיינמן בעבודה. ארכיון איילת השחר

כגון: יסוד המעלה ומשמר הירדן. ייתכן ותכנית הפרסה הושפעה מהתכנון של קאופמן למושב העובדים הראשון נהלל משנת 1921, שהוקם אך שנה קודם, לאחר שהותאמה לתנאי הטופוגרפיה המקומיים, נושא שנדרש לחקירה.

רמז לתעלומה נחשף במאמר של בארי,²⁰ בו מופיעה סכמה של הפרסה (ראו איור 16)²¹ והסבר לתפיסת התכנון: "המוסדות המיישבים לא נתנו מעולם אומן ביציבות חיי הקומונה בעתיד... כשהגיע השעה לבנות בתי קבע למתיישבים הניחה ביסוד התכנון את מגמת חלוקת הקבוצה למשקים אינדיבידואליים. כך תוכננו אילת השחר, כ"ג (כפר גלעדי) וכד: טור ארוך של בתים מרוחקים זה מזה כדי שבבוא היום כאשר יתפקחנה עיני המתישבים, אפשר יהיה בנקל להפכם למושבות."

הדברים מקבלים חיזוק מדבריו של אליהו צפרוני, ממיסדי הקיבוץ: "ואכן הרבה שנים היו איילת השחר וכפר גלעדי משקים חורגים לפיק"א. כאשר אושרה התכנית לנקודה, היא הותאמה לצורת מושב עובדים, מחולקת ל-24 מגרשים." מתוך עמדתה זו לא הסכימה פיק"א לבנות חדר אוכל לקיבוץ עד 1936, בטענה כי "כל זמן שהעניין של קבוצת איילת השחר מוטל בספק... אין אנו מסכימים להשקיע כספים בבניינים, שאולי יצטרכו לעזוב אותם אחרי כן."²²

לבעיה זו נדרשת גם ועדת הבניינים, שקמה בשנת 1924 ע"י ההסתדרות הציונית בראשותו של קאופמן כדי לבחון את מצב הקיבוצים. פיק"א מבקשת מהוועדה לברר אם ניתן לערוך תכנית לקיבוץ באופן כזה, שאם יתפרק ניתן יהיה להפוך את המקום למושב בעלויות מינימאליות. חברי הוועדה וביניהם גלוקר, קסלמן וקווינסקי, חושבים שתכנון 'ורסטילי' אינו נכון, כי הוא עלול מראש להכשיל את היישוב דווקא בזמן שנדרשים כל האמצעים לחיזוקו. הם טענים, כי נכון יותר לבנות קיבוץ כ'קיבוץ' ולא לזרוע ביסודותיו את הגרעין לפירוקו. עם זאת, בתשובה לפיק"א מציג קאופמן את איילת השחר כדוגמה לתכנון ורסטילי שיכול להתאים לדרישותיה: בתים דו משפחתיים בני 4 חדרים במרחק של לפחות 30 מ' המאפשר בעתיד חלוקה לנחלות.²³

מהדברים מתבררת התפיסה התכנונית. למעשה, קיבוץ איילת השחר תוכנן על ידי יק"א כמושב, שכן זו לא האמינה בעתידו של הקיבוץ להתקיים כקומונה. מתווה זה משקף את הקשיים והקונפליקטים האידאולוגיים שליוו את ראשית ההתיישבות השיתופית בגליל העליון. אלו באים לביטוי בהתנגדות של המוסדות להשקיע במשך שנים ארוכות במבני ציבור בשל חוסר הוודאות לעתיד הקבוצה.

זהו גם שלב ההתהוות של רעיונות הקיבוץ וחיפוש הדרך לביטוי המרחבי שלהם. ניצני התפיסות התכנוניות לאדריכלות של הקיבוץ ניכרות כבר בתכנית של קורנברג לקבוצת דגניה ב' משנת 1922, הכוללת שילוב של מבני ציבור, אגפי מגורים ומבני משק, ובתכנון של קאופמן משנת 1923 לחצר קבוצת גבע, חפציבה ובית אלפא. אולם המודלים העקרוניים של תכנון 'הקבוצה הגדולה' כשילוב של

²⁰ תשי"א, 288

²¹ סכמת הפרסה שורטטה על ידי יוסף אידלמן אך לא תוכננה על ידיו, שכן אידלמן נולד בערך

בשנת 1910 (אוקסמן, 2011), כך שלא סביר שבשנת 1922 כבר ערך את התכנית

²² שפר, 1964, עמ' 144

²³ אצ"מ S15\22580-65

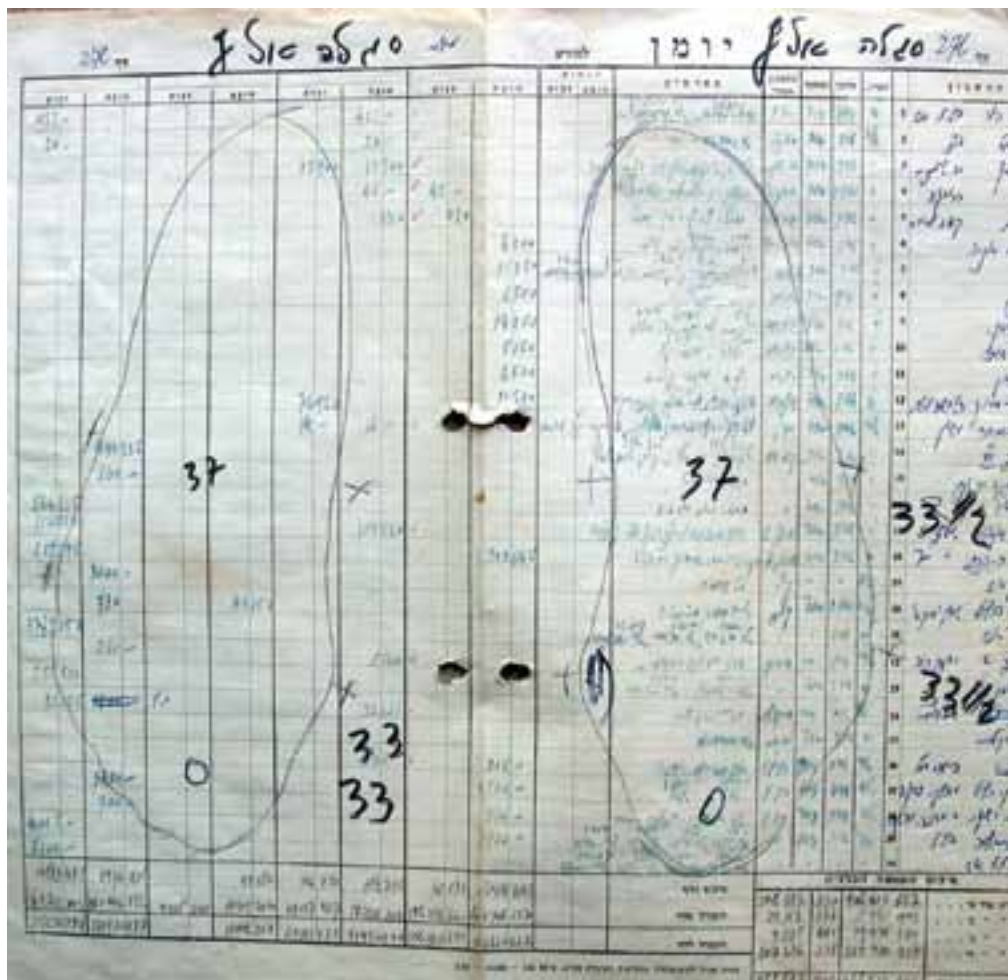
²⁴ כהנא, 2011; בר אור ויסקי, 2010

²⁵ יומן 337, 2.12.1951

²⁶ יומן 395/15, 26.9.1954

של המבנה הביאו לסיים את עבודתו במקום, ובשנת 2009 נעשתה פנייה יזומה למועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לעזור ולשפץ את המבנה שכבר החל להתפורר. מנכ"ל המועצה דאז, יוסי פלדמן, נרתם לרעיון החייאת הסנדלרייה כמקום הממשיך לקיים אותה מורשת של ייצור עצמי ותיקונים של מוצרי הנעלה בשילוב מרכז מבקרים פעיל והשיק את הפרויקט.

תהליך השימור עצמו היה מעין 'ארכיאולוגיה מודרנית', שכלל סידור של המקום ותייעודו כפי שנשמר במשך שבעים שנה. רק אחר כך הגיעו הפינוי ועבודות השיקום של המבנה עצמו. בהליך הפינוי של הסנדלרייה נמצאו אלפי פריטים שנערמו עם השנים אחד על גבי השני, כמו: אימומים ושרטוטים של כפות רגלי החברים, מסמרים, עורות מסוגים שונים, מכונות תפירה וכלי עבודה בעור (ראו איור 19). כל הכלים והציוד נוקו ושומרו, והם משמשים כיום את הפעילות בסנדלרייה. במבנה שולבה גם תערוכה המציגה את תולדות איילת השחר ונושא הסנדלרות (ראו איורים 20, 21).

18. על דפים שמושמים מהנהלת חשבונות שורטטו כפות הרגלים של חברי הקיבוץ. במקרה זה, כפות רגליה של סיגלה אלף במידה 37

19. ערמות של ציוד ומכונות תועדו, סוינו, נוקו ושופצו במהלך השיקום של המקום

עבדה גם סנדלרית בשם בלומה, עליה כותבת בתה²⁷ " ... אמא עובדת בסנדלרייה, עם עוד 3 גברים 'גסי רוח'. היא די סובלת מזה, אבל גאה בכך שהיא עושה עבודה של גבר ... אמא יושבת על שרפרף קטן ומכה בפטיש ומחברת כל גפה של נעל אחת לעור החום, לפי גודל וצורת הרגל של החבר שהגיע תורו. כל חבר מוזמן לבוא לראשונה לסנדלרייה לקחת מידות, לבחון ולשרטט את צורת רגלו בעיפרון על קרטון, שלפיו תיחתך הסוליה (ראו איור 18). אחר כך יבוא שנית, לבדוק אם הנעל הנוצרת מתאימה לרגלו." בשנות השישים הצטרף גם שאול שבתאי שהחל כשוליה בגיל 14. לאחר פטירתם של הראשונים הצטמצמה פעילותה של הסנדלרייה ובעשור האחרון פעלה רק בהענקת שירות תיקונים.²⁸

הסנדלרייה השתמרה במתכונתה עד לשיקום המבנה ב-2011 ע"י המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. על היוזמה לשיקום כותב הראל²⁹: "עם השנים הלכו ונעלמו הסנדלרים ואיתם גם הנעליים והסנדלים שהכינו מידי שנה בשנה לשימוש החברים בקיבוץ. הסנדלר האחרון שנותר בקיבוץ הוא שאול שבתאי. מצבו הרעוע

²⁷ גלשטיין, 2012

²⁸ הרמן, 2011; הראל, 2012

²⁹ 2012

22. הסנדלרייה לאחר השיקום, מוש הראל סדריך קבוצת סטודנטים

21. מבט פנים על חדרי האגף בסנדלרייה לאחר השיקום

20. הסנדלרייה לאחר השיקום, מבט פנים על החלל המרכזי

ההשתמרות הטובה בולטת ביחס לקיבוצים אחרים, שבתהליכי ההפרטה והבנייה החדשה בחרו להרוס את המבנים ההיסטוריים. בתי הראשונים הם החיבור הבלתי אמצעי לאותה התחלה שברירית ומוטרפת, בדרך שידעה משברים והכרעות ושהולכת ונמשכת כבר קרוב למאה שנה. הם מספרים את סיפורם של האנשים, שבעשייה מתמדת הנמשכת עד היום, הקימו את קיבוץ איילת השחר, בנו מקום, קהילה ובית. סיפור, שבמידה מסוימת נשכח, כי בניגוד לקיבוצים אחרים לא נבנה 'האתוס של ההקמה'. אולי כי הוא לא התאים לדימוי שחברי הקיבוץ רצו לבסס לעצמם. גם אם לא גילינו מיהו אותו "מהנדס של יק"א שערך את התכנית", רעיון התכנון ברור ונוכח במקום, הסיפור ההיסטורי מעצב את לבו של הקיבוץ, כתוב על שלט מגדל המים, מסותת באבני הסנדלרייה, נפרש במרחבי הדשא המרכזי ובשדרות הברושים הוותיקים ומעניק משמעות לנוף הייחודי של איילת השחר. האתרים ההיסטוריים ומכלול הפרסה בפרט מקנים לקיבוץ את האופי המקומי, שאין שני לו, בנוסף לאיכויות אדריכליות יוצאות דופן. מכאן נובעת החשיבות של שימור המתחמים כמכלול בזהות שאיילת השחר המתחדשת תבחר לעצב לעצמה. בעוד שנים ספורות היא תחגוג את יובל המאה להיווסדה, וזו הזדמנות להעלות לדיון ציבורי את 'המורשת האיילתית' ושימורה על היבטיה השונים המוחשיים והלא מוחשיים ולפעול לתיעודה, להגנתה ולפיתוחה.

בימים אלו מייצרים בסנדלרייה סנדלים ומוצרי עור, ונערכים בה סיורים וסדנאות בעור. עבור מוש הראל "המשך הפעלת הסנדלרייה הוא לא רק הגשמת חלום נוסף אלא גם מחויבות ערכית והיסטורית לאנשים ולמקום"³⁰ (ראו איור 22).

סיכום

תיעוד הסנדלרייה ובתי הפרסה באיילת השחר התחיל כחידה מרובת נעלמים: מה מקורה של צורת הפרסה, מדוע בתי הפרסה שונים כל כך משאר בתי המשק, מי היו המתכננים והבנאים. במהלך איסוף חלקי הפאזל הלך ונחשף סיפורו הייחודי של המקום. סיפורה של איילת השחר נפתח בחיפוש הדרך, דרכם של פועלי העלייה השנייה והשלישית, דרכה של המהפכה הסוציאליסטית והציונית, שלא ברור היה לאן הן מובילות ואיזה צורה ילבשו. בתי הפרסה הוקמו בתקופה של ניסיונות ראשוניים בהתהוות של רעיון הקיבוץ ותכנונו הפיזי, במעבר ממודל 'החווה' למודלים העקרוניים לאדריכלות הקיבוץ והמושב שהעמיד קאופמן. המתווה נערך תוך ויכוח פנימי על דרכה של הקבוצה - לקיבוץ או למושב, ובמאבק מתמשך מול יק"א ופיק"א שלא האמינו בעתידו החברתי והכלכלי של קיבוץ איילת השחר. יק"א תכננה את איילת השחר וכפר גלעדי כמושב/ה עם בתי אבן חד קומתיים מחופים בגגות רעפים. לימים יתפתח הקיבוץ סביב גרעין 'המושב/ה', מה שיקנה למקום את הזהות השונה כל כך מאופי התכנון ה'אחיד' שקיים בקיבוצים אחרים. זהו מקרה מיוחד, שבו ההיסטוריה שנכתבה בנוף, היא דווקא זו של המנוצחים (של התומכים במושב ושל פיק"א שלבסוף נכנעה). האופי הניסיוני ניכר גם בבניית המבנים, בבנאי קבוצת 'אחווה' שלומדים את המקצוע, בפתרונות האקספרימנטליים של מיכאל ארליך מפקח הבנייה, בשילוב האלמנטים מהבטון בטכנולוגיות המסורתיות והחומרים המקומיים במעבר לאדריכלות המודרנית.

באיילת השחר נותרו מכלולים של צמחייה ומבנים מקוריים רבים משנות ה-20 ועד שנות ה-50 של המאה הקודמת. המכלולים, כמו למשל תשעה מתוך עשרת בתי הפרסה וחלקים משדרת הברושים שניטעה לאורכה, השתמרו כמרקם אותנטי ושלם.

* יעל אלף היא אדריכלית שימור ברשות העתיקות, מרצה לשימור באוניברסיטת בר אילן וחברת הוועד המנהל של איקומוס ישראל.

מקורות:

5. מבט מצפון מזרח אל הסנדלרייה, המבנה הראשון בשורת בתי הפרסה, הבנוי בסגנון מסורתי, שונה מהמבנים המודרניים הטיפוסיים לקיבוץ שברקע.
מסורת, שונה מהמבנים המודרניים הטיפוסיים לקיבוץ שברקע.
תצ"א מ-01.03.1939 של מרכז הקיבוץ. בפינה הימנית התחתונה בולטת הרפת בת שתי קומות ובניצב לה הבית הראשון מבין עשרת מבני הפרסה, שלימים יוסב לסנדלרייה. ארכיון קק"ל 725-145.
6. מבט מצפון מזרח אל הסנדלרייה, המבנה הראשון בשורת בתי הפרסה, הבנוי בסגנון מסורתי, שונה מהמבנים המודרניים הטיפוסיים לקיבוץ שברקע.
7. תצ"א של מרכז הקיבוץ מ-01.03.1939. בפינה הימנית התחתונה בולטת הרפת בת שתי קומות ובניצב לה הבית הראשון מבין עשרת מבני הפרסה, שלימים יוסב לסנדלרייה. ארכיון קק"ל 725-145.
8. תכניות בתי המגורים החד משפחתיים באיילת השחר נחתמו ב-21 ליוני 1922 עם הכיתוב: I.C.A Bureau Technique (שם המהנדס לא רשום על התכניות). ארכיון חצר תל חי.
בניית חמשת מבני המגורים הראשונים על ידי חברי קבוצת 'אחוה'. בקדמת התמונה לבוש בבגדים בהירים ואוחז מסגרת עץ עומד מיכאל ארליך המפקח. בתמונה נראים שני מבנים בשלב הקמה מתקדם, קירות האבן בגובה ראשי הפתחים עם מסגרות העץ קבועות במקומן, לפני יציקת חגורת הבטון מעל הפתחים. צלם: "אירופה" / צפת, בן ציון, 1923. ארכיון איילת השחר.
9. בניית חמשת מבני המגורים הראשונים על ידי חברי קבוצת 'אחוה'. בקדמת התמונה לבוש בבגדים בהירים ואוחז מסגרת עץ עומד מיכאל ארליך המפקח. בתמונה נראים שני מבנים בשלב הקמה מתקדם, קירות האבן בגובה ראשי הפתחים עם מסגרות העץ קבועות במקומן, לפני יציקת חגורת הבטון מעל הפתחים. צלם: "אירופה" / צפת, בן ציון, 1923, מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה.
10. חמשת מבני המגורים מיד עם סיום הקמתם. לפני המבנים הונח קו מים עם ברוזים. המבנה בקדמת התמונה (הבית הראשון) הוא הסנדלרייה. צלם: סוסקין, 1923, ארכיון מכון לבון - ארכיון תנועת העבודה.
11. מבט ממערב על מתווה הפרסה השלם, 1939. בקדמת התמונה מימין בית עליית הנוער, שדרת הברושים בכניסה, והבתים העשירי, התשיעי ובהמשך שאר מבני הפרסה. צלם לא ידוע, מקור: ארכיון איילת השחר.
12. מבט לחזית המערבית לאחר השיקום. היסודות לקירות בנויים כסידור עובר מאבני גויל וחומר מליטה על בסיס סיד, עליהן נבנה מסד בולט. הקירות עצמם בנויים מאבן נארי מקומית (תצורת גדות) וחומר המליטה על בסיס סיד עם זיפוי (מהידרו?) וקש. אלו קירות דו פניים בעובי של 35 ס"מ. הפן החיצוני בנוי מאבן בסיתות נס טובווי. האבנים המשתלבות בפניות המבנה (שטרבות) מעוטרות בסיתות שוליים עם גימור 'מוטבה' עדין. הפן הפנימי בנוי מאבני גויל קטנות עם חומר מליטה על בסיס סיד וטיח. הכיחול החיצוני הוא על בסיס סיד וצמנט מוחלק על פני האבן עם חריץ בקו הפונה. כיחול דומה נמצא גם במבנים מכפר גלעדי, תל חי, הגשר התורכי בבאר שבע ובחצר מרחביה. צילום י. אלף, 2010.
13. החוזה לבניית הבתים בכפר גלעדי ותל חי 1922, מפרט את שיטות הבנייה. חוזה זה לא נמצא לאיילת השחר, אך מהדמיון בין כפר גלעדי, תל חי ואיילת השחר במבנים עצמם, בעלי הקרקע - יק"א, שנות ההקמה - 23-1922, המפקח - ארליך והבנאים - קבוצת 'אחוה', ניתן להסיק כי החוזה של איילת השחר היה קרוב לוודאי דומה גם כן, וללמוד מכך על בניית המבנים שם. ארכיון לבון 124-1-57-IV.
14. יומן קבוצת 'אחוה'. ארכיון שריד (באדיבות דני נימרי).
15. תצ"א משנות ה-50. הקיבוץ עדיין שומר על מתווה הפרסה במרכז, אולם מסביב כבר נבנו שכונות המגורים על פי עקרונות תכנון המוכרים בקיבוצים על פי איור וכיוון המבנים בהתאמה לכיווני הרוח. ארכיון איילת השחר.
16. סכמה ששורטטה על ידי אידלמן עם מיקום מבני המגורים לאורך מתווה הפרסה ובמרכז מבנה ציבור (בארי, תשי"א).
17. הסנדלר יצחק שטיינמן בעבודה. ארכיון איילת השחר.
18. על דפים משמשים מהנהלת חשבונות שורטטו כפות הרגלים של חברי הקיבוץ כדי להכין את הנעליים החדשות. במקרה זה, כפות רגליה של סילגה אלף במידה 37.
19. ערמות של עורות, חומרי עבודה, כלים, ציוד ומכונות תועדו, מוינו, נוקו ושופצו במהלך השיקום של המקום. צילום י. אלף, 2010.
20. הסנדלרייה לאחר השיקום, מבט פנים על החלל המרכזי שנפתח לאחר הריסת קיר המחיצה המקורי. צילום י. אלף, 2012.
21. מבט פנים על חדרי האגף בסנדלרייה לאחר השיקום. צילום י. אלף, 2012.
22. הסנדלרייה לאחר השיקום, מוש הראל המפעיל את המקום מדרוך קבוצת סטודנטים המבקרת במקום. ברקע - הרפת הישנה. צילום י. אלף, 2012.

איורים:

1. החזית המערבית של הסנדלרייה לפני השיקום. המרפסת נסגרה בלוחות עץ כשהמבנה הוסב לסנדלרייה. צילום: י. אלף, 2010.
 2. מבט פנים בסנדלרייה שקפאה בזמן (לפני השיקום). צילום: י. אלף, 2010.
 3. תבליט בחזית המערבית של הרפת עם אלומת שיבולים, מגל ופטיש והכתובת: תרפי"ג, גדוד עבודה, אחוה. צילום: ע. עמית-כהן, 2012.
 4. תשריט של ניגמת אל סובח מה-17 לאפריל 1919, קני"מ 1:500 הוכן על ידי מ. נוישטאדט(?). במפה מסומנות חלקות התחומות מצפון בוואדי חידנאד ואדמות גייפטליק, ממזרח משמר הירדן, במרכז ואדי ווגאז עם ציון של גן ירק. מדרום לוואדי נראה סימון בצורת T, יתכן כי זו חצר האיכרים ניגמת אל סובח. המפה מפרטת את השטחים: אדמה הניתנת לעיבוד - 998 ד', גן ירק 11 ד', חצר(?) 7.2 ד', שטחי בור ואדיות 131.73 ד', סה"כ 1149 ד'. תשריט זה הוא הקדום ביותר שנמצא עד כה עם ציון השם "ניגמת אל סובח". אצ"מ KL5M5096
- חברי איילת השחר בחצר (לפני המעבר לנקודת הקבע בשנת 1923). ארכיון איילת השחר.

התיעוד הוא עמוד התווך של השימור. באמצעותו נחשפים ערכי הנכס וסיפורו, והם שיקבעו את זכאותו להיכלל ברשימת שימור. קורה לא פעם, שהמקורות המתעדים הם בעצמם הופכים להיות מקור יקר מציאות, וכדי להוסיף ולהיעזר בהם גם הם עוברים תהליך שימור. כאלה הם אלבומי תצלומים, פרוטוקולים, שרטוטים ומכתבים, ראינות שהוקלטו ורשימות שנכתבו. מקורות אלה נדרשים למענות, והם נקראים בשני ממדים: בממד הסורק, הבוחן את הממצא המתעד במבט אובייקטיבי, ובממד הפרשני, הקריאה בין השורות. פרשנות זו מושפעת מתכונותיו של הקורא, מתפיסותיו, מבקיאותו וממודעותו לנושא המתועד.

אלבומי מצודות ה'טגארטים' באוסף הארכיטקט הירושלמי אוטו הופמן

גד קרויזר, שי רוזן

שלט משרד האדריכלים של הופמן "יורש מקום הקר את ילין"

1939 הכולל תיאור מפורט של בעלי הבתים והדיירים בשכונת רחביה,³ עולה שהמשפחה התגוררה בדירה ברחוב בן-מיימון 9 ברחביה. בני הזוג השתלבו בקהילה היקית והיו בין באי ביתם של הארכיטקט אליעזר ילין ואשתו, נגנית הצ'לו תלמה ילין (אחותו של נורמן בנטוויץ' מי ששימש כיועץ המשפטי של ממשלת המנדט עד ראשית שנות ה-30).⁴ במשך עשר שנים (1936 - 1946) עבד במחלקה לעבודות ציבוריות (מע"צ).

בקיץ 1945 נפטרו בתוך חודש, בזה אחר זה, שני הארכיטקטים השותפים אליעזר ילין וויליאם (זאב) הקר. קרבתם של הזוג הופמן לבני הזוג ילין אפשרה להופמן לקבל לידי, לבקשת המשפחות, את משרד האדריכלים, כחצי שנה אחרי פטירתם.⁵ זו הייתה, ככל הנראה, הסיבה שהופמן סיים את תפקידו במחלקה לעבודות ציבוריות (מע"צ) בסוף חודש מארס 1946.⁶ על השלט של משרדו, ששכן בצריף שבו ניצב היום 'מגדל העיר' במרכז ירושלים, כתב: א. הופמן, אדריכל, "יורש מקום הקר את ילין."⁷

עבודותיו של הופמן, שנשמרו באוספו, מתעדים את פעילותו הענפה. מתקופת עבודתו במע"צ נשמרו שתי גלויות מבית החולים בעגילון שבעבר הירדן, גלויות מבית החולים בעמאן וכן מבנים נוספים, בהם מבנה מוסדי לא מזוהה שנבנה על ידי 'סולל בונה' בחיפה. הופמן הצליח בעבודתו הן ברמתו המקצועית כארכיטקט והן בכושר הניהול שלו, והוא מונה ב-14 בדצמבר 1939 לתפקיד בכיר כעוזרו של הארכיטקט הראשי כריסטופר פוסטר טרנר (Christopher Foster Turner) במינהלת המיזם של בניית משטרות היטגארטים ה-PBP. שבועיים לאחר התמנותו לתפקידו התובעני הופקד, בעצת מחלקת העתיקות, גם על השחזור והשימור של קפלת סט. הלנה במתחם כנסיית הקבר. על עבודות אלה אנו למדים מידיעה בעיתון 'פלסטיין פוסט' מיום 31 בדצמבר 1939. הצילומים של קפלת סט. הלנה מתוך אלבומו האישי לפני ואחרי השיקום מלמדים על עבודה יוצאת דופן ביופיה האסתטי ובאיכותה.

לפני כשמונה שנים נשלח מאנגליה לארכיון 'ההגנה' האלבום מידן ועד באר שבע, שהיווה את המקור המרכזי לצילומי המבנים של משטרות היטגארטים. הייתה זו פעם ראשונה בה ניתן היה להתרשם ממלוא ההיקף של מיזם המשטרות ומהעוצמה הראשונית של המבנים בתמונות שצולמו מיד לאחר בנייתם. והנה, לאחרונה נחשפו שמונה אלבומים חדשים ובהם מאות צילומים של משטרות היטגארטים!¹ האלבומים נמצאים באוספו הפרטי של הארכיטקט הירושלמי אוטו הופמן (Otto Hoffmann) השמור במחלקת האוספים הפרטיים של הספרייה הלאומית.² מדובר בשלושה אלבומים מפוארים בכריכות עור, ובחמישה אלבומים קטנים המתעדים את משטרות היטגארטים בארץ ישראל וכן בעשרות תמונות בודדות מצורפות במעטפות. את האלבומים מסרה לאוניברסיטה העברית בתו של הופמן, הגבי רות ארז, בחודש יוני 1989 לפני למעלה מ-22 שנה, ועפ"י עדותה, חלק אחר של האוסף שהכיל כ-350 צילומים היא מסרה למחלקת היסטוריה של המשטרה.

לבד מאלבומי התמונות נמצאים באוספו הפרטי של הופמן גם אלבום פרידה שניתן לו ממינהלת מיזם הבנייה של היטגארטים, שכונה - Police Building Program (PBP) וכן חוברת קטנה שהוציאה חברת 'סולל בונה' לכבוד פורים תש"א 1941 ובה התייחסות לבניית היטגארטים. כן נמצאים באוסף מספר מסמכים מקוריים הקשורים למיזם הבנייה.

האוסף מעורר תהיות: מי הוא אוטו הופמן? מה הקשר שלו למיזם ה-PBP? מה חשיבותו של האוסף?

אוטו הופמן נולד בווינה שבאוסטריה בשנת 1898 למשפחה מתבוללת. במלחמת העולם הראשונה התגייס לצבא האוסטרי ליחידת ההנדסה בחיל הפרשים. במהלך המלחמה נפצע קשה ברגלו וכתוצאה מכך נאלץ להתאשפז בבית חולים בווינה למשך שנה, שבמהלכה ניצל את הזמן ללימודי ארכיטקטורה. לאחר שסיים את לימודיו עבד כאדריכל, שתכנן ועיצב בתים ודירות בעיר. הוא נישא בשנת 1935 ללוטה גילברט, גרושה צעירה, שהביאה עמה את בנה

הצעיר פיטר. עם החרפת היחס הקשה ליהודים מצד השלטונות האוסטרים החליטו בני הזוג לעלות לארץ ישראל. בשנת 1936 עלה אוטו לארץ, לאחר שאחיו שהתגורר באיטליה עם משפחתו השיג לו סרטיפיקט. בשנת 1938 הצטרפו אליו לוטה ובנה פיטר, לימים דן. ממפקד של יהודי ירושלים בשנת

הארכיטקט אוטו הופמן. בתו מספרת שאביה יחד עם עובדיו הקפידו ללבוש חלוק לבן ורק אז לגשת לעבודת הקודש' האדריכלית (באדיבות רות ארז)

⁶ מכתב הפסקת מינוי, 2/3/46 אוסף הופמן, Arch 4 1590 // 3-5-9
⁷ הופמן הפך ברבות הימים לארכיטקט חשוב שעבודותיו תרמו לייחודה של ירושלים מבחינה אדריכלית ועבודותיו מחכות למחקר מעמיק כפי שמציין דוד קרויאנקר בספרו לעיל הערה 4 עמ' 9. הופמן היה בולאי נלהב והפך לאחד האסמנים החשובים בארץ. אחד הנושאים שזיכה אותו במדליות זהב בינלאומיות היה תולדות הדואר בארץ הקודש. הופמן השתתף עם אוסטרף בנושא זה בשנות החמישים והשישים בתערוכות בולאות נחשבות במיוחד בלונדון, המבורג, פלארמר, פראג, איסטנבול וכמעט בכלן זכה במדליות זהב. ראו: עיתון "ידבר", 13.10.1954, 19.6.1959, 13.11.1959, 8.10.1963. הוא אף נמנה על הוועד שהקים את המוזיאון הברזאי הראשון בארץ שהועמד על ידי בעל בית מלון הולילנד בשכונת בית ונו בירושלים. ראו: עיתון "ידבר", 6.3.1959

¹ דוד קרויאר, מידן ועד באר שבע, אלבום מצודות הטגארטים, עתמול 202, כסליו תשס"ט, עמ' 28-31
² ארכיון אוטו הופמן, אלבומים, Arch 4 1590 // 23-25, האלבומים הקטנים Arch 4 1590 // 1-5
³ בשיחה עם דוד קרויאנקר התברר שהוא עיין באלבומים כאשר עסק במחקרו על משרד הארכיטקטים הקר את ילין, שיצא לספר. בהדמנות זו ברצוננו להודות לו על עזרתו
⁴ רחשען בן-אריה, ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט, יד יצחק בן צבי, ירושלים, תשע"ב, כרך
⁵ ראשון, עמ' 287
⁶ דוד קרויאנקר, אדריכלות המדינה שבדרך: ראייתם של הקר-ילין, כתר, 2006, עמ' 80
⁷ שם, עמ' 45

האולם שהוקצה לארכיטקטים ולשרטטים במגרש הרוסים בירושלים. התמונה שלפנינו היא למעשה חיבור של שתי תמונות שונות

בין השאר, את מהנדס המבנים ומשרד השרטוט וכן את המפקח על הברזל, המפקח על הייצור ומנהל הסקרים.

תפקידו הביצועי המרכזי של הופמן היה לנהל שמונה קבוצות עבודה שתכננו את 55 תחנות המשטרה לפי ששת הדגמים ולפקח עליהן. קבוצות העבודה חולקו באופן שווה בין מחוז הצפון למחוז הדרום. כל אחת מקבוצות העבודה תכננה אשכול מבנים על פי חלוקה אזורית. כל אשכול מבנים כזה כלל בין חמש לשבע תחנות משטרה. על כל קבוצה משמונה קבוצות העבודה היו אחראים ארכיטקט עוזר וכן מפקח שפרשו את הבעיות המקצועיות בפני אוטו הופמן ודיווחו לו על התקדמות העבודה. לאחר אישורו של הופמן הוא העביר את התכניות לאישור הארכיטקט הראשי, ולאחר אישורו התכניות הועברו למשרד השרטוט. בשיאו העסיק משרד השרטוט 151 שרטטים (מאי 1940), והוא הגיע לשיא כשביצע 830 שרטטים בחודש (יולי 1940).⁹

בתוך שנה וחצי (אפריל 1940 - אוקטובר 1941) הצליחה מינהלת המיזם להקים 55 מצודות משטרה ברחבי א"י. היה זה הישג חסר תקדים.

עובדי מינהלת המיזם ובראשם ווילסון בראון חשו כי הם נוטלים חלק במיזם יוצא דופן ותרמו לגודל ההישג של ביצועו. כתוצאה מכך ווילסון בראון ביקש לקרוא את המבנים על שמו, ובתכתובות הרשמיות בתיקי ממשלת המנדט החל משנת 1942 עד סיום השלטון הבריטי בא"י, כונו המבנים Wilson Brown Buildings.¹⁰ המחלקה לשמאות וכימות חומרים בראשות וולטר ג'ורג' (Walter George) הכינה אלבום תמונות מרתק ימך ועד באר שבעי שסיפר את סיפור הצלחת המיזם, כפי שהשתקף בעיני המחלקה ושהדגיש את חלקה בו. גם פוסטר טרנר ראה במיזם הישג יוצא דופן, ובעקבות הצלחתו ביקש העלאה בדרוג השכר שלו לדרוג בכיר מאוד בסולם הארכיטקטים, למרות שהתמנה לארכיטקט בכיר רק שנה וחצי קודם לכן.¹¹

מינהלת מיזם ה'טגארטים'

ד יום בניית משטרות ה'טגארטים' ה-PBP היה אחד ממיזמי הבנייה הגדולים והמורכבים באימפריה הבריטית בשנותיה האחרונות בכלל ובארץ ישראל בפרט. במיזם תוכנן לבנות 55 תחנות משטרה מבוצרות בשישה דגמים שונים במקומות אסטרטגיים ברחבי ארץ ישראל בתוך שנה, מראשית 1940 ועד ראשית שנת 1941. הייתה זאת תכנית שאפתנית הן מבחינה תקציבית והן בשל העובדה שאז החלה מלחמת העולם השנייה, והיה ברור כי המלחמה תיצור בעיית מחסור בחומרי גלם, ובמיוחד מלט וברזל. ב-14 בדצמבר 1939 הוקמה מינהלת המיזם, כך עפ"י מסמך מהאוסף של הופמן, המתארך לראשונה את מועד הקמתה המדויק.⁸ היא הייתה חלק מהמחלקה לעבודות ציבוריות. בראש מינהלת המיזם עמד כריסטופר ווילסון בראון (Christopher Wilson Brown), מי שהיה גם ראש מחלקת עבודות ציבוריות (מע"צ). כסגנו שימש ויקטור קניף (Viktor kenniff), ותחתיו שירתו המחלקות הבאות: הארכיטקט הראשי, מהנדס החשמל, השמאי ומכמת החומרים, הגיאולוג, מהנדס הדרכים ומהנדס המים (שהתמנו גם כעוזרים אישיים לקניף), מנהל החשבונות והמחסנאי הראשי. מלבדן היו מעורבות בפרויקט מחלקות נוספות בממשלה הבריטית שנערכו לכך באופן מיוחד כמו: המשטרה, מחלקת הסדר המקרקעין והמערכת המשפטית.

מחלקת הארכיטקט הראשי בראשות פוסטר טרנר היוותה את לב מינהלת המיזם של מע"צ. במחלקה תרגמו את דרישות ועדת הדיור בראשות סר צ'רלס טגארט (Sir Charles Tegart), המומחה למשטרה ולטרור, שקידם את רעיון מצודות המשטרה וגם זכה שהן תישאנה את שמו, לתכניות המציגות שישה דגמים של תחנות משטרה. כעוזר לארכיטקט הראשי נתמנה אוטו הופמן. המחלקה של הארכיטקט הראשי, פוסטר טרנר ועוזרו הופמן, כללה,

¹⁰ בתחילה תוך כדי בניית המיזם בשנים 1939 - 1942 הם כונו בתכתובות Tegart Scheme או PBP לאחר סיום הבנייה של 55 המצודות החליט ווילסון בראון שההישג ייקרא על שמו, אך בפי השוטרים וכוחות הביטחון וכפי שעולה מכתבות העיתונות, המשיכו לכנות את המבנים טגארטים, על שמו של טגארט והכיניו מבני ווילסון בראון נעלם עם סיום התכתובות כלא היה. ראו: E, Horne, A Job Well Done, The Book Guild Ltd, Sussex, 2003, pp. 236-237

¹¹ מכתבו למזכיר הראשי דרך מנהל מחלקת עבודות ציבוריות, ללא תאריך. במכתב הוא כותב שהוא בן 48 (יליד 1893), השנה היא על כן סוף 1941, אוסף פוסטר טרנר, TNA 30/94/1

⁸ אלבום PBP, 1 - 6 / Arch 4 1590/1
⁹ דיאגרמה עץ מבנה מנהלת המיזם וכן דיאגרמה מחלקת שרטוט כמות השרטטים, דוח ביניים, 30 ספטמבר 1941, TNA CO 733/434

משטרת רמת-גן בהיבנותה, קיץ 1940

ומציגים כל משטרה, את תכנית המבנה שלה ותמונות המתעדות את תהליך הבנייה של כל תחנה.

ערכו של האוסף

שלושת האלבומים הגדולים מצויות תמונות רבות מעשה ידיו של שמואל יוסף שוויג, ¹³ הצלם הרשמי של משטרת היטגארטים. רבות מן התמונות אינן ידועות לנו, אם כי סביר להניח, כי הן קיימות באוספו האישי של הצלם במוזיאון ישראל, אלא שכל עוד לא הושלם הקטלוג של תצלומי שוויג, אוסף זה אינו נגיש. לעומתו, התמונות באוסף הופמן נגישות. חמשת האלבומים הקטנים מכילים בעיקר תמונות שהופמן עצמו צילם. התצלומים, הכוללים את תצלום המבנה והתכנית, מבטאים את מקצועיותו ומומחיותו של הופמן.

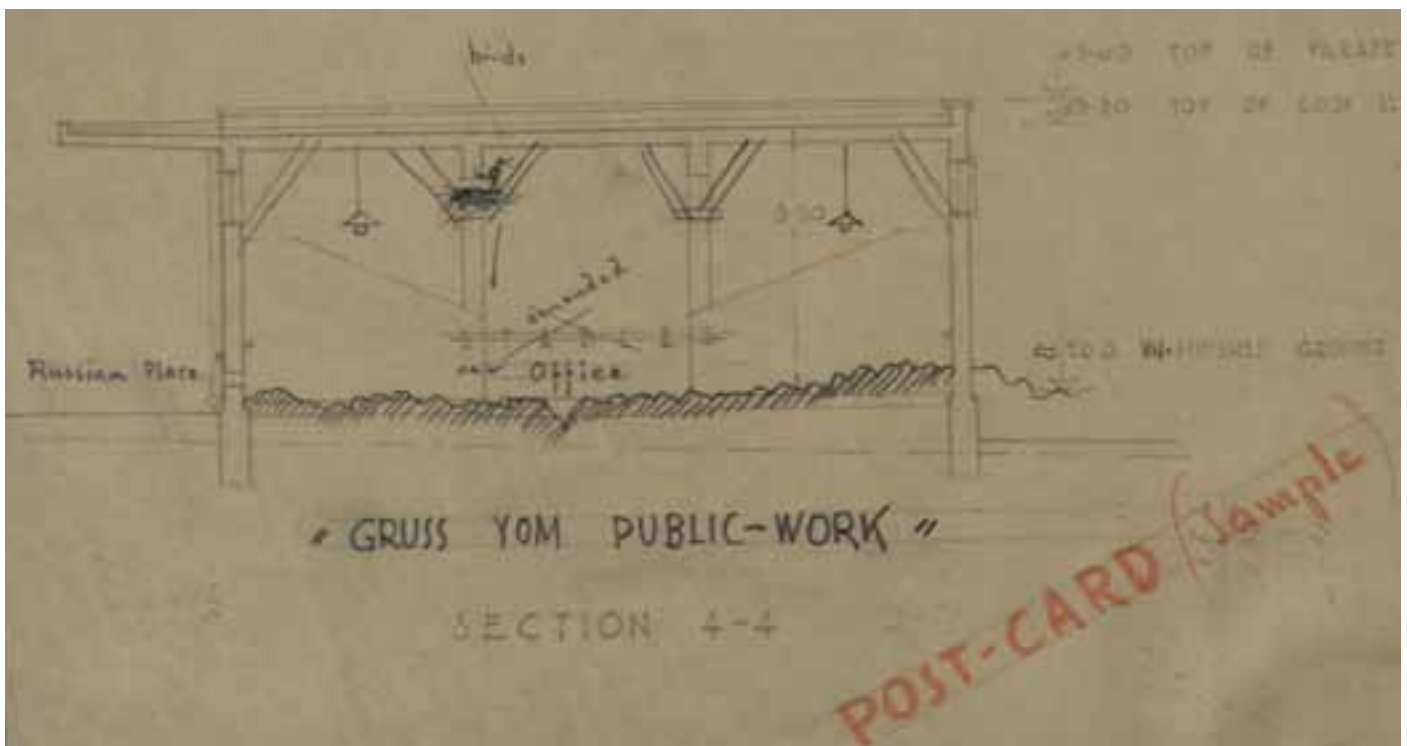
לחשיבות האוסף ביטוי ייחודי גם באלבום ה-PBP שהוכן לכבודו של הופמן באופן אישי, וכך נכתב בכותרתו: "ל"אוטו הגדול - מעמיתיו ב-PBP 1.2.41". מהתאריך המצוין בכותרת אנו למדים, שהאלבום ניתן כמתנת פרידה עם סיום השלב המרכזי של עבודות התכנון והשרטוט במינהלת המיזם, אף שטרם סיימו את בניית המצודות. האלבום מהווה מקור ראשוני, המשקף את ההווי הפנימי הייחודי שנוצר במחלקה של הארכיטקט הראשי. המחלקה התאפיינה בלחץ עבודה רב שנבע ממספר סיבות: (א) תכנון המבנים לפי שישה דגמים בלוח זמנים קצר מאוד. (ב) תנאי עבודה לא נוחים. (ג) הצורך התמידי לצאת לשטח, שהיה מרוחק מהמשרדים.

גם אוטו הופמן התייחס אל המיזם כאל אחת מהפסגות המקצועיות שלו כארכיטקט, כך מספרת בתו רות ארז: "כאיש שלא הרבה לדבר על עבודתו, דווקא את נושא היטגארטים הוא הזכיר".¹² מלבד עדותה, ניתן להתרשם מהאוסף עצמו המצוי בבית הספרים הלאומי, ומהעובדה שאלבומי היטגארטים והמסמכים השונים הקשורים למיזם תופשים בו חלק עיקרי. באוסף הופמן מצויים שני סוגי אלבומים בעלי אופי שונה: שלושה אלבומים גדולים ומפוארים וחמישה אלבומים קטנים. שלושת האלבומים הגדולים מרשימים, גודלם הוא 43 ס"מ * 33 ס"מ, הם כרוכים בעור ומכילים כחמישים דפים. בכל דף שתי תמונות. גודל התמונות הממוצע הוא 23 ס"מ * 13 ס"מ, אך ישנן תמונות בגודל של 29.5 ס"מ * 21.5 ס"מ ורווח המסגרת הגזורה מסביב 1 ס"מ משולי התמונה.

שלושת האלבומים שונים מהאלבום 'מדן ועד באר שבעי' המצוי בארכיון 'ההגנה'. הם מכילים תמונות רבות, וחלקן אינו מצוי באלבום זה. הם אינם מכילים מסמכים נלווים כפי שקיים באלבום 'מדן ועד באר שבעי'. ניכר כי הופמן לא ביקש להאדיר את מחלקת הארכיטקט הראשי אלא לכנס את התמונות כדי שישמשו זיכרון למיזם יוצא הדופן. לשם כך השקיע עבודה ניכרת בעיצוב האלבומים. התמונות סודרו באופן אסתטי בתוך חלל מסגרת גזורה במדויק והודבקו רק מצד אחד של הדף. סידור זה מעצים את הרושם שמתירים המבנים המצולמים אצל המתבונן. בנוסף לשלושת האלבומים הגדולים קיימים חמישה אלבומים קטנים בגודל 32 ס"מ * 24 ס"מ אותם סידר הופמן כמזכרת לעצמו. באלבומים חסרים מספרי עמודים וכותרות, אך הם מאורגנים

¹² ראיון שיחת טלפון מיום 21 בפברואר 2012

¹³ על הביוגרפיה של שוויג ראו: שמואל יוסף שוויג - צילום כחומר, אוצרת נעמה חייקין, המוזיאון הפתוח לצילום, נן התעשייה תל חי, 2010, עמ' 182. באלבום משולבים תמונות של חלק מהמסמכים, עמ' 160 - 182. האלבום חסר רקע ראוי לתכנית המשטרה. לא ברור מאין שאבה האוצרת את המידע שהאלבום מידן ועד באר שבעי שבארכיון 'ההגנה' הוא: "כולו מעשה ידיו של שוויג הוא לא רק צילם אלא אף הדפיס כתב ותייב אותו", עמ' 22 והיא חוזרת על כך בעמ' 56. בסוף האלבום 'מדן ועד באר שבעי' שבארכיון 'ההגנה' מופיעה תמונתו הקטנה של שוויג ומעליה כתוב (תרגום): "התמונות צולמו על ידי שוויג", לא מעבר לכך. למעשה את האלבום סידר והכין ראש המחלקה וולטר ג'ורגי בעצמו כפי שמעיד דנהאוסר שעבד תחתיו וקיבל את האלבום לידיו וולטר ג'ורגי בניירובי שבקניה לפני שהלה שפטר. דנהאוסר שלח את האלבום כעבור 54 שנים, לעת זקנתו, לארכיון 'ההגנה' כדי שישמר כראוי. ראו: דף קטן בכתב יד באנגלית שצורף לאלבום וכן דג קרויזר, מדן ועד באר שבעי, אלבום מצודות הטגארטים, "תתמול" 202, סכילו תשס"ט, עמ' 28

קריקטורה של תנאי המשרד במגרש הרוסים. הקריקטורה מציגה באופן גרוטסקי משרד שהיה ראוי לשמש כאורווה. שימו לב לקו הציפור בין העמודים במרכז, למחיקת הכותרת 'אורות' שבמקומה נכתב 'המשרד שלנו', וכן לרצפה הבוצית, כשבמציאות מדובר ברצפת אבנים עקומה

תנאי העבודה הקשים במשרד בקיץ. הארכיטקט יושב בחלוקו בחמסין של 60 מעלות צלזיוס כשרגליו טבולות בפיילה של סים קרים. מעוצמת החום, מתעקמים השולחן וכלי השרטוט

ד) הצורך לשנות כל הזמן את תכנון תחנות המשטרה ולהתאים כל תחנה לסביבתה הייחודית.

התסכול מהצורך לשנות כל הזמן את התכניות גרם למתכננים לחשוב, שהמיזם ייארך לפחות עוד 10 שנים, ואכן, המוטו הפותח של אלבום ה-PBP הוא: "אושר הוא (1950) מי ששוכח מה לא לשנות." (תרגום מגרמנית). האלבום רצוף קריקטורות הומוריסטיות ברוח יהודית (עדות למוצאם של הארכיטקטים היהודים שנטלו חלק במיזם), לדוגמא: תחנת המשטרה המכונה 'מגדל מנדלי ובה מטאטא המשמש במקום אנטנה, מקלחת טוש שיוצאת מחוץ למבנה בגובה מתאים, חבל כביסה ועליו כבסים לייבוש, מדרגות היוצאות מחוץ למבנה ועוד.

באלבום ה-PBP מצוירות דמויות שונות שעבדו במחלקה. אחד המהנדסים, מר רוזנברג, צויר בקריקטורה כמי שמתאים לעבוד ביחברא קדישא. הציור נבחר עבורו

המשטרה שנוספו על רשימת המצודות שנקבעו בתכנית המקורית. אוסף הופמן הוא עדות למסמך תיעודי נדיר המשקף הן את מצודות המשטרה, הן את רוח התקופה והן את ההקפדה ואת ההכרה בחשיבותם של מקורות מתעדים.

החומר נאסף מתוך עזבונו של הארכיטקט
אוטו הופמן

ארכיון אוטו הופמן, ARC. 4* 1590 מחלקת
הארכיונים, הספרייה הלאומית, ירושלים

* דר' גד קרויזר מלמד במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטין (זוס), אוניברסיטת בר אילן. מחבר הספר "הטגארטים",
בהוצאת ספריית יהודה דקל - מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

שי רוזן, דוקטורנט בחוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת חיפה.
יועץ אקדמי לפרויקט שימור תחנת המשטרה במעלות תרשיחא.

משום שהרבה ל'קבור' תכניות שהגיעו אליו. במקום אחר מתואר אחד המהנדסים שנשלח לתחנת הגייפוליק בבקעת הירדן וקיבל הוראות כיצד להתנהג שם. בקריקטורה הוא נראה שרוע על מיטה עם כילה כשאל תוך השמיכה חודר נחש; עקרב עוקץ את כף רגלו; יתוש עוקץ את אפו; עכביש יורד מראש הכילה בקור דק מעל ראשו של המהנדס, שנרדם מרוב עייפות. כדי להדגיש את ייחודו של המיזם מוגשות הקריקטורות בדפוס האחיד, שנקבע במיזם להגשת התכניות ושרטוטי המבנים.

באוסף של הופמן קיימים גם מספר מסמכים ייחודיים וחשובים. ביניהם בולט 'דף דיאגרמי' המכיל את כל תחנות המשטרה על פי חלוקה של מס. התחנה, שמה, דגם, מתי הוקמה, גודל שטח התחנה, מספר אנשי הסגל הבריטי, מספר אנשי הסגל הארצישראלי, מספר הסוסים שכל אורווה מכילה, מספר המוסכים שנבנו עבור מכוניות משוריניות, מספר המיטות לשוטרים הבריטים, מספר המיטות לשוטרים הארצישראלים ועוד. מסמך חשוב נוסף הוא פירוט שמות המפקחים שנותרו בסוף אוגוסט 1941, שכרם, שם התחנה שבאחריותם, מתי פוטרו ומי החליף אותם. כמו כן כולל האוסף מסמך המלמד באופן מדויק מתי הוקמה מינהלת המיזם ומתי פורקה. מהמסמך ניתן ללמוד, שהמינהלת הייתה קיימת שלוש שנים בדיוק, מדצמבר 1939 ועד דצמבר 1942, עת הסתיימו התכנון וההקמה של שבע מצודות

אתרי מורשת ציריים חוצי גבולות - בניסיונות להגדיר מורשת תרבות ונופי תרבות ובהדגשת ערכיהם כדי להסביר את חשיבות שימורם וקיימותם גם עבור הדורות הבאים, בולט העיסוק הרב באתרים וכנופים ציריים: נתיבי מים, תעלות, נתיבי מסחר, דרכים, מסילות רכבת, תחנות משמר, מבצרים ושירותי דרך, שדרות עצים וחומות מתחמות, נתיבי מעוף של ציפורים נודדות ונופים פיסיים כמו השבר הסורי האפריקני. אתרים ונופים אלה מתייחדים לא רק כמופעם הקווי אלא גם בעובדה, שברבים מהמקרים הם חוצי גבולות, וכדי לתעדם ולשמרם נדרש שיתוף פעולה בין מספר מדינות. שיתוף שכזה יכול להתגבר לעתים אפילו על מכשולים פוליטיים.

לדיון הרחב באתרים ציריים הבולטים בערכיהם ובזכאותם לשימור הסברים אחדים, בולטים בהם שניים, שגם הוצגו במאמרים קודמים למאמר זה: האחד - מעבר מדיון במונומנט, בפריט הבודד, לדיון במכלולים; השני - הכרה באיכותם של נכסים ורנקולרים המייצגים אדריכלות, תרבות ושימושים יום-יומיים. שני הסברים אלה מאפשרים דיון במרקמים עירוניים, באזורי תעשייה, במבנים חקלאיים, בתשתיות ובשירותי ציבור. בדיון כמורשת צרית בולט חלקן של דרכי תרבות (culture routs). בשנת 2005 במפגש אותו ערכו נציגי מדינות חברות איקומוס בסין ואחר כך בקנדה, חוברת אמנה בנושא זה, והודגש בה תפקידן של דרכי תרבות כמכשיר להבנת יחסים וקשרים בין מדינות המקושרות באמצעות דרכים היסטוריות (ICOMOS Charter on Cultural Routes, 2005).

בישראל זכתה דרך הבשמים להכרה ולהכרזה על מעמדה כאתר מורשת עולם; מסלול הציפורים החולפות בשמי הארץ באזורי השבר הסורי האפריקני (הכולל את אתר החולה) נדון בהרחבה בשנים האחרונות כחלק מ- Bird Migration Route; שלושת התלים התנייכים הם חלק מתופעה זו; ניסיונות לכוון את העיר בית שאן עם ערים דומות בירדן, להכיר בהן כסדרה ולהכריז עליהן כאתר מורשת עולם מייצגים גם כן התעניינות זו. מסילות הברזל בישראל, שסלילתן החלה בשלהי המאה ה-19 הן חלק מתופעה זו, ובולטת בהן מסילת הברזל הצפונית מחיפה לדמשק. בהקשר ההיסטוריוגרפי הציפוני נכללה מסילה זו בפנתיאון הזיכרון הקולקטיבי וזכתה לכינוי 'רכבת העמק'. כדי להכריז על דרך תרבות כאתר ראוי לשימור נדרש שילוב בין שתי נקודות מבט, בחינת הסדרה או המכלול כיחידה שלמה וניתוח כל חוליה מסך כל החוליות המרכיבות את הסדרה בפני עצמה. שתי נקודות מבט אלה מוצגות במאמר המתאר את הניסיונות לשמר את קו מסילת רכבת העמק כולו ואת ניתוח ערכיה ההיסטוריים של תחנת הרכבת בצמח וההחלטה לשמרה.

תחנת הרכבת בצמח - 'תחנת קצה' היסטורית

גיורא גודמן

מתחם תחנת הרכבת בצמח הוא אחד מאתרי הרכבת החשובים בהיסטוריה של ארץ ישראל בעידן המודרני. למרות זאת הוא מהפחות מוכרים לקהל הרחב. הסיפור של תחנת צמח הוא חלק מהסיפור הכללי על תרומתה העצומה של הרכבת לפיתוחה של הארץ במחצית הראשונה של המאה ה-20. הוא גם חלק מסיפור המאבקים הפוליטיים, הלאומיים ואפילו הבינלאומיים, אשר עיצבו את ההיסטוריה של הארץ כולה ושל עמק הירדן ואגן הכינרת בפרט. מעורבים בסיפור המרתק של התחנה ממשלות רחוקות ותושבי המקום, טורקים וגרמנים, אוסטרלים ובריטים, ערבים ויהודים. בתיעוד תולדותיה של התחנה בצמח נחשפות ארבע תקופות, כשכל תקופה מייצגת 'תחנה' במסלול זמנה.

תחנה ראשונה - התקופה העות'מאנית

אזור צמח הועלה על מפת הרכבות המזרח התיכונית בראשית המאה ה-20 כתוצאה מהקמת המסילה החיגיזית המפורסמת מדמשק לערים הקדושות מכה ומדינה, אשר כללה גם בניית שלוחה לחיפה דרך נהר הירמוך, עמק הירדן ועמק יזרעאל. פרויקט המסילה השאפתני, שעליו הכריז הסולטן העות'מאני עבדול חמיד השני בשנת 1900, נועד לסייע במצוות החאגי וכמובן גם להגדיל את השליטה האסטרטגית על מרחבי האימפריה. היוזמה והמימון היו עות'מאניים, והביצוע בניהולו של המהנדס הגרמני היינריך אוגוסט מייסנר. הקמת המסילה והפעלתה השוטפת חייבו מוצא כלשהו לים התיכון, שממנו ניתן היה 'לשתות' חומרי בנייה וערימות פחם אשר יובאו מאירופה. מייסנר החליט על הנחת מסילה לעיר הנמל המתפתחת חיפה, החלטה שהייתה עתידה להיות בעלת השפעה גדולה על ההיסטוריה של צפון הארץ.

השלוחה החלה להיבנות מחיפה מזרחה באפריל 1903, והנחת המסילה עד אזור צמח הושלמה בראשית 1905, שהוא הזמן שבו הרכבת הגיעה לראשונה לעמק הירדן. ב-1 בספטמבר, לרגל יום עלייתו לשלטון של הסולטן, הוכרז באופן חגיגי על השלמת הקו כולו וחיבור אזור צמח לקטע המסילה החיגיזית שבין מזריב לדרעא. אולם העבודה ההנדסית המורכבת על גשרי הירמוך עדיין לא הושלמה לגמרי.

תחנת הרכבת - שנת 1920 לערך, צלמי American colony, אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

הכפר סמח' - מראה כללי עם תחנת הרכבת - שנת 1931, צלמי American colony, אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

אספקה. השלטונות העות'מאניים הרחיבו תחנות קיימות והניחו מסילות חדשות (בעיקר בנגב) במסגרת פעולות התקיפה שלהם לכיוון תעלת סואץ, בחלק הראשון של המלחמה. הבריטים לאחר מכן הניחו מסילות משלהם בכיוון ההפוך במסגרת מאמץ המלחמה שלהם בדרום הארץ. למרות שהקרבות התקיימו במשך רוב שנות המלחמה בדרום הארץ, גם אזור התחנה בצמח, שדרכו זרמו כוחות מצפון, הפך במהלכה למרכז צבאי חשוב ושוקק תנועת רכבות. מבנים נוספים צצו בשטח התחנה, מסילות שירות חדשות הונחו, ובמהלך השנה האחרונה של המלחמה, לאחר שהצבא הבריטי כבש את דרום הארץ, החל לפעול במקום שדה תעופה קטן של טייסת גרמנית.

כאשר הצבא הבריטי החל בסתיו 1918 את המתקפה הגדולה לכיבוש צפון הארץ וסוריה מידי הכוחות הטורקים, אזור התחנה בצמח נתפס כבעל חשיבות מיוחדת בעיני הצדדים הלוחמים בשל היותו צומת דרכים בין הנתבי היבשתי במעלה עמק הירדן וסביב הכנרת ומסילת הרכבת במעלה הירמוך. חשיבות המקום ניכרה בהחלטה של המפקד הגרמני של הכוחות העות'מאניים, פילדמרשל לימן פון סנדרס, לנסות ולעכב את התקדמות הצבא הבריטי על ידי מינוי קצין גרמני כמפקד מתחם תחנת הרכבת ועיבוי הגנת המתחם באמצעות יחידת חיילים גרמנית מצוידת במכונות ירייה.

רבים מכוחות הצבא הבריטיים שלחמו במזרח התיכון במלחמת העולם הראשונה הגיעו, למעשה, ממזרחה של האימפריה הבריטית: מהודו, אוסטרליה וניו זילנד. במסגרת מסע המלחמה הבריטי קיבלה חטיבת הפרשים הקלה מסי 4 מאוגדת הפרשים האוסטרלית את המשימה לכבוש את הכפר סמח' ואת אזור התחנה.

רק במאי 1906 החל הקו לפעול באופן סדיר ונחנכה התחנה.¹ בניין התחנה בצמח הוא אחד משמונת המבנים המקוריים שהוקמו לאורך הקו בתחומי ארץ ישראל. הוא נבנה אבן לבנה והיה בעל שתי קומות וגג רעפים, מה שאפיין את מבני התחנות במסילה החיג'אזית באזור הצפוני (מבנים דומים לו יש כיום גם בסוריה ובירדן). בנוסף לבניין התחנה המרכזי היו בסמוך מחסן סחורות עם רציף פריקה באורך 30 מ'; מוסך קטרים שבו ניתן היה להעמיד לטיפול שני קטרים; משטח העמסה של פחם; מגדל מים למילוי דודי הקטרים, המורכב ממבנה אליפטי חסר גג מאבן בזלת ובתוכו שני דודי מתכת גדולים שאליהם נשאבו מים מן הכנרת הסמוכה; ארבע מסילות מקבילות באורך 300 מ' לצורך העמדת קרונות נוסעים וסחורות במקביל בשטח התחנה; וסובבן המאפשר לסובב קטרים בכיוון ההפוך מזה שאליו הגיעו. סובבן כזה היה קיים רק בתחנות גדולות או בתחנות שעמדו בקצה של קו, מה שמלמד שהתחנה תוכננה לטפל גם ברכבות שמטרת נסיעתן הייתה לאזור צמח בלבד.

גודל בניין התחנה וכן היקף מבני השירות הנוספים בשטחה מלמדים על חשיבותה היחסית של תחנת צמח. זו הייתה למעשה יתחנת קצה' טופוגרפית: המקום האחרון במישור שבו אפשר היה לבנות תחנה גדולה יחסית לצורך תפעול הרכבת ופריקה והעמסה של סחורות לפני תחילת הטיפוס הגדול במעלה הירמוך לסוריה. כמו כן היה במקום מקור מים גדול - הכנרת - אמצעי חיוני בעידן הקיטור.

תחנת צמח, וזו חשיבותה הנוספת, נועדה על ידי מתכנניה לשרת גם את העיר טבריה ואת סביבת הכנרת. עדות לכך הייתה בנייתו של מזח סירות בחוף הכנרת ליד התחנה, במקביל להקמת התחנה עצמה. מהמזח הופעל שירות של סירת קיטור לעיר טבריה בהתאם למועדי בואה וצאתה של הרכבת. בהיעדר דרך יבשתית טובה ממערב לכנרת, הייתה נסיעה זו, שארכה כשעה, לדרך הגישה המהירה ביותר לעיר. המסילה והתחנה עתידות היו באופן מיוחד לשנות את מעמדו של הכפר הסמוך להן, סמח'. עד הקמתה של התחנה היה זה כפר קטן, שכלל בתי חימר דלים, אשר יושביהם, רובם מהגרים מאלג'יריה בשלהי המאה ה-19, התפרנסו אך בקושי מגידול תבואה ודיג בכינרת.² בהשפעת הרכבת החלו ניכרים באזור ניצני צמיחה כלכלית ותיירותית - בעיקר של תיירות צליינית, שביקשה לבקר במקומות הקדושים לנוצרים שלחוף ימה של הכנרת. בתחילה נסעה הרכבת באופן סדיר רק שלוש פעמים בשבוע, אך מ-1908 החלה להגיע פעם אחת בכל יום.

תחנה שנייה - הכיבוש האוסטרלי במלחמת העולם הראשונה

לחמת העולם הראשונה תרמה להתפתחות גדולה של מסילות הרכבת בשטח ארץ ישראל. מלחמה דורשת הנעה גדולה של כוחות יבשתיים, ובעידן שלפני הכביש והמכונית הרכבת הייתה אמצעי התחבורה היעיל ביותר להניע במהירות כוחות, ובעיקר

¹ זלמן וינוגרד, "ברכבת לטבריה", מטוב טבריה, מספר 8 (דצמבר 1990), עמ' 42-53

² מוסטפא עבאסי, "הקהילה האלג'יראית בגליל משלהי השלטון העות'מני עד שנת 1948", אופקים בגיאוגרפיה, מספר 68-69 (תשס"ח 2007), עמ' 72-56

תגבורות על מנת לחזק את משמרות הצבא באזור התחנה והגשרים על מסילת הברזל.

תחנה שלישית - תקופת המנדט הבריטי

תקופת המנדט הבריטי הביאה לתנופה גדולה של פיתוח טכנולוגי וכלכלי של הארץ, וניתן היה לצפות שגם הרכבות בארץ ייהנו מכך. הרכבת הרי הומצאה בבריטניה בראשית המאה ה-19, ומהנדסים בריטים היו אלה שהניחו מסילות באזורים רבים ברחבי תבל, באימפריה הבריטית ומחוצה לה. אולם תקופת שלטונם של הבריטים בארץ ישראל חפפה לעידן שבו החלה ירידת קרנה של תחבורת המסילות, ועלתה זו של הכבישים והמכוניות. הבריטים לא פיתחו את תחבורת המסילות בארץ, כפי שהיו אולי עושים דור אחד או שניים לפני כן. דוגמא לגישתם זו היא העובדה שהם לא השקיעו משאבים רבים בקטעי המסילה הצרה והמיושנת של המסילה החיגיאזית, שהייתה בתחום שלטונם. למרות זאת, הרכבת האיטית והמיושנת קיבלה ביישוב היהודי את כינוי החיבה 'רכבת העמק' ותרמה לא מעט לפיתוח הכלכלי והחקלאי של אזור עמק יזרעאל ועמק הירדן בשנות ה-20 וה-30, כולל פתיחת תחנות חדשות (או מקומות עצירה חדשים) ליישובים שקמו לאורך המסילה. באמצע שנות ה-30 - תקופת שיא בפעילות הרכבת בכל חלקי הארץ - הגיעו ויצאו מצמח לכיוון חיפה שלוש רכבות ביום. תחנת הרכבת בצמח הייתה תחנת שירות חשובה של אזור טבריה ועמק הירדן וההתיישבות היהודית המתפתחת בו: הרכבת הביאה נוסעים ודואר ליישובי העמק והובילה חלב מרפתותיהם. התחנה ופעילותה עודדה באופן מיוחד את פיתוחו של הכפר סמח', שצמיחתו הדמוגרפית המואצת ניכרה עוד בשנותיו האחרונות של השלטון העות'מאני. רוב תושבי סמח' היו ערבים מוסלמים, אך בראשית תקופת המנדט התיישבו בעיירה כמה משפחות יהודיות שעסקו במסחר. אחת מהן אף הפעילה פנסיון לנוסעים בסמוך לתחנה. בראשית שנות ה-30 סמח' כבר הייתה עיירה שבה מתגוררים כמעט אלפיים נפש, ועד תום תקופת המנדט גדלה האוכלוסייה, על פי סקר הערכה של השלטונות הבריטיים, ליותר מ-3,000 נפש. מדרום למתחם תחנת הרכבת התפתחה מעין שכונת חוץ של העיירה, שכונתה 'אל בסתיין'.

חשיבות החיבור לתחבורה מסילתית - למרות ההתפתחות המתמדת של תחבורת המכוניות בארץ - ניכרה בדרישות הרבות של פרנסי העיר טבריה, יהודים וערבים, להרחיב את המסילה אל העיר ולא להסתפק בסלילת כביש טבריה-צמח בראשית שנות ה-20. עדות נוספת לחשיבות התחנה הם חומרי העבודה לבניית מחנה העובדים בכביש ליד חמי טבריה שהגיעו באמצעות הרכבת. מסילת הרכבת והכביש, גם אם התחרו ביניהם, הציגו לעתים שיתוף פעולה. כך, למשל, בראשית שנות העשרים הוצעה הנהלת רכבת "Palestine Railways" מחירים מיוחדים ואפילו רכבת מיוחדת לקבוצות גדולות של יהודים מירושלים שחפצו להגיע דרך צמח להילולת ל"ג בעומר בהר מירון.⁴

הקרב לכיבוש התחנה בצמח היה עתיד להיות אחד מקרבות ההסתערות האחרונים של חיל פרשים משום המיכון ההולך וגדל של שדה הקרב במאה ה-20 העתיד לסיים את ההיסטוריה הארוכה והעשירה שלו.

בספר ההיסטוריה הרשמית של הצבא האוסטרלי במלחמת העולם הראשונה מסופר, שלפנות בוקר של ה-25 בספטמבר 1918 הכוחות האוסטרליים התקדמו מדרום, רכובים על סוסיהם לאור הירח, כאשר נפתחה עליהם אש ממכוניות הירייה הגרמניות. למרות החשכה וההישענות על אור הירח בלבד המפקד של גדוד הפרשים ה-11 נתן פקודה להסתער, ולאחריה שלפו פרשיו את חרבותיהם ופתחו בדהירה. בעת הדהירה המסוכנת מעדו כמה סוסים ונפלו על פרשיהם. האש הגרמנית הפכה מדויקת יותר ככל שהפרשים התקרבו לתחנה ופגעה גם היא בסוסים וברוכביהם. הלחימה הקשה ביותר הייתה בתוך אזור התחנה עצמה, שם היה לגרמנים קל יותר להתבצר במבני האבן (לעומת מבני החימר של הכפר סמח'). הפרשים האוסטרליים שהצליחו להגיע בדהרה למתחם התחנה, זינקו מעל סוסיהם והמשיכו את הלחימה בקרב פנים אל פנים עם רובים מכודנים.

הלחימה הסתיימה רק כעבור שעה, בשעה 5.30 בבוקר, מעט אחרי עליית השחר. בצד הטורקי-גרמני היו כמאה הרוגים, כמעט כולם חיילים גרמנים, ופצועים רבים. בסך הכול תפסו האוסטרלים 364 שבויים, מחציתם טורקים ומחציתם גרמנים. 14 פרשים אוסטרלים נהרגו, מהם שלושה קצינים, 29 נפצעו, וכמו כן הם איבדו כמעט מחצית מסוסיהם. האוסטרלים העריכו, שעיכוב בפקודה להתקפה וביצועה באור יום מלא היה מביא לאבידות גדולות בהרבה. גם כך הסתערות הפרשים וכיבוש צמח הפך לסיפור גבורה נודע בהיסטוריה של הצבא האוסטרלי, שסופו המוצלח ומספר אבידותיו הקטן יחסית עמד בניגוד מוחלט לקטל הבלתי נתפס וחסר התוחלת באזורים אחרים שבהם נלחמו האוסטרלים (וכל שאר הצבאות) במלחמת העולם הראשונה.³

תרומה נוספת של הכיבוש האוסטרלי להיסטוריה של תחנת צמח היא התייעוד הצילומי שהותירו צלמי הצבא האוסטרלי. בסיום הקרב תיעדו הצלמים את הזירה, ואוסף תמונותיהם נשמר במוזיאון המלחמה האוסטרלי. למעשה, עד בוקר הכיבוש האוסטרלי אין (עדיין) אף תצלום מוכר של בניין התחנה וסביבתה.

חילות ההנדסה האוסטרלים והניו-זילנדים תיקנו במהירות את הגשרים שפוצצו הטורקים והגרמנים הנסוגים על המסילה החיגיאזית, והיא הפכה לחלק ממערך השליטה הבריטי בתקופת הממשל הצבאי לאחר תום המלחמה. במחנה הצבאי שליד התחנה ישב תחילה חיל מצב המורכב מחיילים הודים. בתקופה שבה העתיד הפוליטי של האזור לא היה ברור, הצבא הבריטי הכובש הפך בעצמו למושא להתקפה. באפריל 1920 תקפו שבטי בדואים מאזור עבר הירדן את חיל המצב ההודי, תוך שהם מנתקים את מסילת הרכבת כדי למנוע הגעת תגבורות מחיפה. אולם לשלטונות הבריטים היה גם חיל אוויר, וכמה ממטוסיו פיזרו את המתקיפים לכל רוח. גם במאורעות אביב 1921 שלח הפיקוד הצבאי הבריטי

³ H.S. Gullett, The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine, 1914-1918 (Sydney: Angus and Robertson, 1941), pp. 730-734
⁴ דואר היום, 20.4.1923; דבר, 14.5.1929

בניין התחנה חסר הגג. צילום: נטלי מסיקה

מומחה ההגנה האימפריאלי, סר צ'רלס טגארט. ואכן, אחד ממבני המשטרה הוקם לא רחוק מצומת הדרכים ותחנת הרכבת של צמח. כמו כן להגנת המסילה נוסף מחנה הצבא הבריטי, ששכן דרך קבע בצמוד לאזור התחנה. בשלהי תקופת המנדט היו אלה היהודים שקראו תיגר על השלטון הבריטי בארץ ישראל בשל המדיניות האנטי-ציונית שאותה ייצג 'הספר הלבן' של מאי 1939. בליל הגשרים' ביוני 1946 פוצץ הפלמ"ח את הגשר הגדול על הירמוך, הגשר הגדול ביותר בארץ באותה התקופה. הבריטים לא תיקנו את הגשר, ונסיעת הרכבת מצמח לסוריה פסקה.

תחנה רביעית ואחרונה - מדינת ישראל

יום תקופת המנדט הבריטי והקמת מדינת ישראל לוו בקרב שליטה על צירי תחבורה, ובתוך כמה חודשים הושבת מערך הרכבות בארץ כולה. בשלהי אפריל 1948 כבשו כוחות 'ההגנה' את משטרת צמח, ותושבי העיירה סמח' נסו עוד באותו היום, רובם מזרחה, אל מעבר לגבול. במסגרת הפלישה הסורית לעמק הירדן מיד לאחר הכרזת המדינה הפך גם אזור התחנה למוקד קרבות. בבוקר ה-16 במאי המטירו הסורים אש רבה מתותחים וממרגמות על מתחם הרכבת, ובניין התחנה המרכזי עלה באש. בהגנה על המתחם השתתפה כיתה בת שישה לוחמים, שנסוגה לאחר שמפקדם, דני קזין, נהרג במבנה הסמוך לבניין התחנה. הסורים כבשו כעבור יומיים את העיירה סמח' אולם נטשו אותה ואת מתחם הרכבת בתוך כמה ימים לאחר כישלונם בקרב הדגניות. בניין התחנה המרכזי נותר מאז חסר גג (ועד תחילת פרויקט השימור). סימני הקרב ניכרים עדיין גם בצדו המזרחי של בניין התחנה בסימני פגיעות של כדורים ותותחי משוריינים סוריים בקוטר 37 מ"מ.

בתקופת המנדט, לאחר קביעת גבולות הארץ בראשית שנות ה-20, גדלה החשיבות של התחנה בצמח; עתה היא שירתה גם כתחנת גבול מדיני. למרות שהבריטים קיבלו בהסכמי הגבול עם שלטונות המנדט הצרפתיים בסוריה את השליטה גם באזור אל חמה, הם העבירו במהרה את ניהול התחנה הקטנה והמנותקת מבחינה גיאוגרפית הנמצאת שם לחברת הרכבת הסורית-צרפתית 'דמשק-חומס ומעבר', שנודעה בקיצור בשם "DHP". תחנת צמח הפכה, אם כן, בתקופת המנדט לתחנת קצה' מדינית נוסף על היותה 'תחנת קצה' טופוגרפית.

משמעות מיקומה והגדרתה של תחנת צמח כתחנת גבול הייתה בהגדלה נוספת של שטח התחנה ובהוספת מבנים עבור רשויות המכס. בהסדר בריטי וצרפתי נעשו במקום פעולות מכס משותפות גם עבור סחורות שנכנסו לארץ מסוריה, וגם כאלה שנעו בכיוון ההפוך. תוצאה נוספת של חלוקת המסילה החיג'אזית בין שטח המנדט הבריטי בארץ לשטח השליטה המנדטורי הצרפתי בסוריה הייתה בכך, שאת הקטרים החליפו תמיד בצמח. קטרים בתפעול "Palestine Railways" הובילו את הקרונות עד לצמח ומשם המשיכו הקרונות לסוריה עם קטרים סורים בתפעול "DHP", וכך גם להיפך. מוסך הקטרים והסובבן שבתחנה בצמח שירת את אלה וגם את אלה. סמוך לתחנת הרכבת בצמח הוקם מחנה הסגר לבהמות, וכן הוכשר בראשית שנות ה-30 שדה קטן לנחיתה ולהמראה של מטוסי נוסעים בריטיים, אשר עשו דרכם מזרחה לעירק ולהודו. רכבת היא כלי תחבורה הצמא למרחבים גדולים, שלמעשה לא קיימים בתחומי ארץ כה קטנה, אולם בתקופת המנדט הרכבות עשו דרכן לא רק מצמח מזרחה אלא גם מחיפה, על מסילה אחרת, למצרים בדרום ומ-1942 לטריפולי בצפון. אפשרויות נסיעה אלה נוצלו על ידי תושבים ממוצא יהודי-סורי שהתגוררו בטבריה וביישובי עמק הירדן, שנהגו לנסוע מפעם לפעם ברכבת מצמח לדמשק לבקר את קרוביהם.

הרכבת שימשה לא רק אמצעי תחבורה בעל משמעות כלכלית אלא גם זכתה להיות סמל שלטוני ואמצעי שליטה צבאי. עצם הפעלתה או ניסיונות לשתוק פעולתה היו כמעט תמיד חלק מן המאבק על השליטה הפוליטית בארץ כולה. בתקופת מאורעות הדמים של המרד הערבי בשנות ה-30, כשהותקף מערך הרכבות בארץ כולה, הותקף גם קו הרכבת חיפה-צמח. מרבית התקיפות היו באזור עמק יזרעאל ובית שאן, אבל גם העיירה סמח' תססה מפעילות לאומנית, ויהודים מיישובי הסביבה הותקפו בה. היהודים האחרונים שעוד נותרו בסמח' אחרי מאורעות 1929 עזבו עתה את בתיהם. בשנת 1936 קיבוצי הסביבה סידרו עם הנהלת הרכבת מעין תחנה מאולתרת בין בית זרע ואפיקים כדי למנוע את הצורך בכניסה לעיירה. אמנם התוצרת החקלאית עדיין נלקחה לתחנה בצמח, שרק בה היו רמפות ומסילות להעמסה, אולם זו נעשתה תחת משמרות של חיל הספר.⁵

בעקבות המרד הערבי אחת ממסקנות השלטון הבריטי הייתה, שיש לחזק את ההגנה על התחבורה המסילתית והממונעת באמצעות בנייה של רשת מבני משטרה בנקודות אסטרטגיות, שתוכננו על ידי

⁵ דבר, 5.10.1936

עמק הירדן כאתר תפעולי. במשך כל אותן שנים נותר בניין התחנה ההיסטורי מוזנח ופרוץ לכל רוח. אחדים ממבני התפעול בשטח התחנה נותרו בשלמותם, אולם מוסך הקטרים, שעוד עמד על תלו בשנות ה-50, נהרס, וממחסן הסחורות נותרו רק היסודות. דודי המים הגדולים העשויים מתכת פורקו ונלקחו, אולם מבנה הבזלת המרשים ששימש מחסה לדודים, נותר כמעט ללא פגע. בסיסו של טובבן הקטרים נותר במקום בשלמותו, כשהוא קבור בחלקו הגדול בתוך האדמה.

בשנים האחרונות החלו פעולות לחדש את נסיעת הרכבת עד לבית שאן ובהמשך אולי גם לעמק הירדן, אולם לאזור התחנה ההיסטורי בצמח הרכבת אינה מיועדת לחזור. מתחם תחנת הרכבת המשוקם מיועד להפוך למרכז פעילות של 'המכללה האקדמית כנרת' והמחלקה ללימודי ארץ ישראל הפועלת בה. במרכז המבקרים המתוכנן תומחש חשיבותה ההיסטורית של התחנה כיתחנת קצה' טופוגרפית ומדינית, ותוצג תרומתה להתפתחות הכלכלית והיישובית של צפון הארץ ועמק הירדן בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי.

* דר' ג'ורא גודמן מלמד במחלקה ללימודי ארץ-ישראל, במכללה האקדמית כנרת.

עבודות שימור במבנה הדו-קומתי. צילום: ארנון חפץ

אחרי קום המדינה לא שבה עוד 'רכבת העמק' לצמח. בראשית שנות ה-50 היא נסעה עד אזור עפולה עוד מספר פעמים, ולאחר מכן הופסקה פעולתה כליל. במתחם הגדול של תחנת הרכבת בצמח שכן מחנה צבא. לאחר שנת 1967, כשהתרחק הגבול הצפוני-מזרחי, פינה הצבא את המתחם, ועם הזמן החל לשמש את המועצה האזורית

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לקדם חשיבה תכנונית, שתציג את התוואי כולו כמכלול אחד תוך תיאום ושיתוף פעולה בין כל הגופים והגורמים. ביטוי לשיתוף פעולה השומר על הרצף ההיסטורי יכול להיות בתכנונו של שביל אופניים לאורך תוואי הרכבת ובהחייאת התחנות והמתקנים הנטושים, המספרים את סיפור הקו ולא רק מפארים כל אתר כשלעצמו.

דוגמה לתהליך זה הוא שימור תחנת הרכבת בצמח:

תחנה זו, שהייתה מוזנחת ונטושה במשך עשרות שנים, תזכה בזמן הקרוב לשיקום ולהחייאה, זאת לאחר שהוחלט שהמכללה האקדמית כנרת הצמודה אליה, תתרחב בשטחה, תכלול את התחנה ותנצל את המבנה ואת חלליו לצרכיה האקדמיים, לאולמות לימוד ולמשרדים של מגמת לימודי ארץ ישראל. כדי לקדם את שימור התחנה פנתה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לד"ר נטלי עטיה לערוך תיק תיעוד למבני המתחם, ורק לאחר שזה הושלם, הוחל בתכנון שימור המבנה ותהליך החייאתו.

עד כה שוקם המבנה המרכזי הדו-קומתי (אולם הנוסעים המרכזי). במבנה בוצעו עבודות הצלה, ייצוב ונגרות. בשלב הבא יתחילו בעבודות הצלה ובשימור בית המכס, ובעתיד מתוכנן שיקומם של המחסנים ושחזור צריף הנוסעים, שלא עמד בפגעי הזמן. מגדל המים המרשים עתיד להפוך למרכז מבקרים, שבו יסופרו תולדות התחנה.

➤ אורי בן ציוני

מנהל מחוז צפון והעמקים,
מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

◀ שימור תוואי מסילת רכבת העמק והתחנות לאורכו

לאורך השנים הקדיש מחוז הצפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל תשומת לב רבה לתוואי הנטוש של מסילת רכבת העמק, לתחנות ולמתקנים השונים שלאורכו. בעת הכנת התכנית הלאומית (תת"ל 2/13/6) לתוואי החדש של רכבת העמק השכילה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לדרוש את הכנסתם של תחנות, גשרונים ומעברי מים מקוריים לתכנית השימור. כעת, במסגרת העבודה על תוואי המסילה החדש ובתיאום בין המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ורכבת ישראל, נכללים בסקר, בתייעוד ובתכנון שימורן של התחנות ההיסטוריות בבית שאן ובעין חרוד-כפר יחזקאל, מספר גשרונים ומעברי מים. בשימורו של קטע סוללה נטושה בעמק זרעאל משתפת פעולה גם קרן קימת בישראל. בשימורן ובפיתוחן של תחנות הרכבת בולטים שיתופי הפעולה: כך בתחנת צמח - עם המכללה האקדמית כנרת, בבית המסילאים בתחנת חמת גדר - עם הנהלת אתר התיירות, ובתחנת כפר יהושע, ששימורה ופיתוחה הקדימו את האתרים האחרים, שותפים גורמים רבים. בחינת תהליך השימור, התכנון והפיתוח של תוואי המסילה ומתקניו מצביעה על ריבוי רשויות וגופים העוסקים בכך: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, רכבת ישראל, שתי רשויות ניקוז ועשר רשויות מקומיות שונות, שבשטחן עובר התוואי. עיסוקם נקודתי, ולכל אתר, פריט או מקטע, מתקיימות חשיבה ועשייה תכנונית-שימורית שונה. מצב זה מעלה חשש למגוון גישות נפרדות בשימורן ובפיתוחן של החוליות המרכיבות את קו הרכבת ולפגיעה ברצף ההיסטורי והתרבותי אותו מייצג הקו. משום כך מנסה

מצודת כ"ח - רעות תחת אש מוזיאון למורשת הקרבות על מצודת כ"ח (נבי יושע) מיסודו של יהודה דקל

תכנים ועיצוב: מרדכי נאור, יואב בן-צור

ספרו של יהודה דקל - "מצודת כח - רעות תחת אש"

מוזיאון הרעות

את הקמת המוזיאון יזם יהודה דקל ז"ל (1929-2008). יהודה היה חבר הכשרת הצופים בקיבוץ דפנה, ש-12 מחבריה ושלושה ממפקדיה נפלו בקרב השני על המשטרה. את הנופלים, חבריו הקרובים, הכיר אישית. עם רבים מהם למד בגן ובבית הספר. לאחר הקרב השלישי הגיע עם חבריו לאסוף את הנופלים, שאת שרידיהם מצאו "זוגות זוגות" - עדות למאמצי החילוץ של לוחם בריא שניסה להציל לוחם שנפגע, ונהרג יחד איתו.

מאז הקרב בתשי"ח לא הרפה יהודה דקל מחלומו-חזונו: להנציח את נופלי קרבות נבי-יושע במוזיאון שבמרכזו יעמוד נושא הרעות, שכן - כפי שכתב בספרו "טיפה משל"י" - "אחוות הלוחמים הכריעה אותם". הוא זה שעשה כל מאמץ, עד שהצליח לקבוע את המצודה כ"אתר הנצחה לאומי". לאחר מחקר של שנים פרסם את הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש". שם זה, 'מצודת כ"ח - רעות תחת אש' - יהיה שמו המלא של "מוזיאון הרעות" והוא יכלול ארבעה מדורים. התצוגה המרכזית בו תוקדש לקרב הגבורה שהתרחש ב-20 באפריל 1948.

ברוח חזונו וצוואתו של יהודה דקל חברו אישים ומוסדות להקמת "מוזיאון הרעות": סטף ורטהיימר, משפחת דקל, פרויקט מורשת של ממשלת ישראל, בניצוחו של צביקה האוזר, חברי הכשרת דפנה, קיבוצי הסביבה והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בראשותו של המנכ"ל, עמרי שלמון.

צודת כ"ח (משטרת נבי יושע) היא אחד המבנים הידועים ביותר בארץ מתקופת מלחמת העצמאות. סביב המשטרה ועליה התחוללו שלושה קרבות בחודשים אפריל ומאי 1948, ובמיוחד נודע הקרב בליל ה-20 באפריל 1948, שבו נפלו 22 לוחמי פלמ"ח מהגדוד השלישי.

סיפורו של בניין משטרת נבי יושע מתחיל כעשר שנים לפני קרבות תשי"ח. בימי 'המרד הערבי' (1936-1939) חדרו מחבלים ערבים (במינוח הימים ההם - 'אנשי כנופיות') מסוריה ולבנון לגליל העליון. השלטון הבריטי החליט לשים קץ לחדירות אלה והקים מערכת מיגון, שנועדה למנוע את ההסתננות מסוריה ולבנון. על ביצוע הפרויקט הופקד צירלס טגאָרט, מומחה בריטי ללוחמה בטרור, שהוזעק מהודו.

הגדר נמתחה לאורך קילומטרים רבים מראש הנקרה במערב עד ימת החולה במזרח, וממנה דרומה עד לצפון הכנרת ולדרומה. היא הוקמה בידי פועלים ונוטרים יהודים, חברי ה"הגנה" - כ-1,300 במספר - במשך מספר שבועות. כדי להגן עליה נבנו בהמשך לאורכה מצודות 'פילבוקסים' וחמש תחנות משטרה הניצבות עד ימינו. נבי יושע הייתה המזרחית מכולן וצפתה על עמק החולה.

במלחמת העולם השנייה מילאו המצודות ותחנות המשטרה תפקיד חשוב בהגנת גבול הצפון מפני פלישה אפשרית של צבא צרפת הווישאי הפרו-נאצי, שהחזיק בסוריה ולבנון, עד שסולק על-ידי הבריטים. במלחמת העצמאות שלנו התפרסמה במיוחד אחת מאותן חמש משטרות - משטרת נבי יושע.

סביב המשטרה ועליה התחוללו, כאמור, שלושה קרבות. ערב פינוי הארץ מסרו הבריטים את הבניין המבוצר לערבים. כוחות 'ההגנה' (צה"ל טרם הוקם) יצאו לכבוש אותה כדי להסיר איום ערבי על אצבע הגליל, שכן מי ששולט במשטרה חולש על הכביש היחיד מראש-פינה צפונה. ההתקפה הראשונה, ב-15 באפריל 1948, בהשתתפות שתי מחלקות מגולני ומחלקת פלמ"ח, לא עלתה יפה, ולכוח היו ארבעה הרוגים.

חמישה ימים לאחר מכן, בליל ה-20 באפריל, תקפו כוחות מהגדוד השלישי של הפלמ"ח את בניין המשטרה משני עברים. גם פעולה זו לא הצליחה, ולתוקפים נגרמו אבידות כבדות - 22 הרוגים ועשרות פצועים. בעת הקרב והפינוי הקשה היו מעשי גבורה והקרבה רבים, ועל אחד מהם הוענק בתום המלחמה אות 'גיבור ישראל' לזיאה ערמוני, שנפל בקרב.

כחודש לאחר מכן, ב-17 במאי 1948, נכבש בניין המשטרה בקרב השלישי על-ידי כוח מהגדוד השלישי של הפלמ"ח. בקרב זה נפלו שני לוחמים, כך שמניין הנופלים על כיבוש משטרת נבי יושע בשלושת הקרבות עלה ל-28. על שםם הוסב שם המקום למצודת כ"ח. שם נוסף למקום - מצודת ישע.

חללי הקרב השני טמונים בקבר אחים סמוך לבניין המשטרה שלידו אנדרטה לזכר נופלי שלושת הקרבות.

כיום נמצא מבנה המשטרה בידי משמר הגבול.

פירוט המדורים:

- א. הקמת בניין משטרת נבי יושע ושאר המשטרות הגליליות (הנבדלות ממשטרות טגארט ברחבי הארץ) בשלהי שנות ה-30 - כחלק מההיערכות הבריטית באזור הצפון.
- ב. המאבק על 'אצבע הגליל' בחצי השנה הראשונה של מלחמת העצמאות, כולל המאמץ לתפוס את תחנות המשטרה שפינו הבריטים בכלל ואת נבי יושע בפרט. במדור זה יודגשו עמידת היישובים, המאבק על התחבורה ותפקידי הכוחות הלוחמים, בעיקר מהפלמ"ח ומגולני.
- ג. קורותיה של הכשרת פלמ"ח אחת - הכשרת הצופים בדפנה כדוגמה לדגם זה של הכשרה בקיבוץ. חברי הכשרת דפנה היו מרכיב חשוב בכוח שתקף את משטרת נבי יושע בקרב ה-20 באפריל. מתוך 22 הנופלים בקרב זה, 12 היו חברי הכשרת דפנה ועוד שלושה - מפקדיהם.
- ד. שלושת הקרבות על משטרת נבי יושע, ובמרכזם הקרב המרכזי והנודע ביותר, זה של ה-20 באפריל 1948. הדגשה מיוחדת תינתן לתעוזה, לגבורה, לנאמנות ולאחוות הלוחמים שבאה לידי ביטוי עד הרגע האחרון.

במדור זה יובאו סיפורים, תצלומים וקטעי אודיו ווידאו של הלוחמים ועליהם. אחד מהלוחמים שנפל, יזהר ערמוני, נמנה עם 12 גיבורי ישראל במלחמת העצמאות, ומגילת 'אות הגבורה' שלו תהיה חלק מהתצוגה. סיפור גבורה ורעות נוסף הוא של אמנון בן-יהודה, שנפצע אנושות בראשו בקרב ה-20 באפריל. חבריו ואנשי מושב רמות נפתלי הסמוך טיפלו בו במשך יומיים, עד שהועבר על אלונקה בדרך הררית קשה ובמשך כשמונה שעות לאיילת השחר, ומשם הוחש לבית החולים 'בילינסון' וחייו ניצלו.

כן ייכלל בתצוגה באופן בולט השיר הידוע 'דודו' (אותו כתב חיים חפר והלחין אלכסנדר אוריה בוסקוביץ'), שנכתב על דוד (דודו) צירקסקי מכפר אז"ר, שהיה מפקד מחלקת הפריצה שנועדה לפוצץ את תחנת המשטרה ונפל בקרב השני.

מקום מיוחד יוקדש ל-28 הנופלים, לרבות תמונותיהם, קורות חייהם וחלקם בקרבות שבהם נפלו.

בסוף מסלול הביקור במוזיאון הרעות יוזמנו המבקרים לצפות בסרט קצר במתכונת סרטי המלחמה רבי המשתתפים, שישחזר את הקרב השני על המצודה.

באגף מיוחד ייאספו ספרים, חוברות, מאמרים, תמונות וחומר אודיו-ויזואלי העוסקים או מזכירים את הקרבות בנבי יושע. המבקרים במוזיאון יוכלו לצפות במסכי מחשב ולקבל פרטים ומידע על הנופלים, הקרבות וכל מידע אחר הקשור לאתר.

המגמה היא שהמוזיאון ימלא תפקיד משולש: תיאור הקרבות, הנצחת הנופלים והעלאה על נס של אחוות הלוחמים וערך הרעות בקרב. לצד אלה יש לקוות, כי מוזיאון הרעות יהווה מרכז ומוקד להנחלת מורשת קרבות תשי"ח בגליל ובסיס יציאה לטיולים וסיורים באזור.

מבט כללי. תכנון, עיצוב ויישום ההדמיות: יואב בן-צור

תכנון, עיצוב ויישום

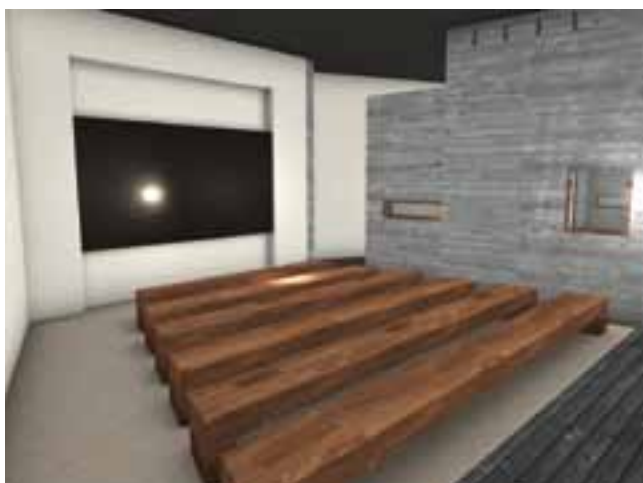
קודת המוצא לתכנון מוזיאון הרעות הייתה חיפוש אחר מוטיב מרכזי שיחבר בין הסביבה הטבעית, המצודה, האירועים ההיסטוריים, אחוות הלוחמים, הרעות, ההקרבה שאין דומה לה תחת אש וההתייחדות עם הנופלים. לאחר חשיבה והיכרות עם התכנים כולם, נבחרו מוטיב הרעות ואחוות הלוחמים להוביל את התכנון ואת עיצוב המוזיאון. קרב הפריצה בהתקפה השנייה והגזרה המזרחית שבה התמקם הכוח שסייע להתקפה על המצודה, נבחרו לייצג מוטיב זה.

על פי התכנית ישתרע המוזיאון על 300 מ"ר וימוקם מטרים ספורים מהקיר הצפוני של המצודה. קיר זה היה היעד המרכזי בהתקפה השנייה, ודרכו תוכננה הפריצה לבניין. בויכרון ההיסטורי הקיבוצי הישראלי זכה האירוע ההיסטורי לשתי התייחסויות. מצד אחד סופר על ההתקפה שהשתבשה ועל הנסיגה משדה הקרב, אבל מהצד האחר הוליד האירוע פרשיות מופלאות של הקרבה ורעות לוחמים. מפגש רב צדדים זה הכתיב את תכנית עיצובו של מסלול הביקור במוזיאון.

ואכן, על פי התכנית יעבור המבקר כברת דרך עד שייכנס למוזיאון. הוא יפסע בדרך שתעקוף את המצודה ממזרח, יעבור על פני קבר האחים שנפלו בקרב על המצודה ומשם ייכנס לתוך חלל המוזיאון. במוזיאון ייחשף המבקר לציר הליכה מרכזי, אלכסוני, הבנוי משיש בוהק, כשמעליו תקרה לבנה המקבילה בצורתה לציר ההליכה. מטרת השיש הלבן ליצור ניגוד בינו לבין רצפת עץ (דק) כהה המכסה את שטח המוזיאון כולו. הניגוד בין הלבן והשחור נעזר

אזור ההתייחדות

אודיטוריום

בתאורה נקודתית שזוכה להבלטה נוספת על רקע החלל ההיקפי השחור. הניגודים הצורניים, המעברים מאור לחושך ומצבע לבן לשחור, יתרמו לסיפור ולדרמה הכלולה בו ויבליטו את הנוכחות של החיים והשכול זה לצד זה. מערכות התצוגה ימוקמו בניצב לציר השיש הלבן, וכך תיווצר זרימה פתוחה בין האזורים המרכיבים את חלל המוזיאון ומתארים את סיפור התקופה והקרבות על המצודה. הגישה העיצובית המדגישה את הניגודיות תואמת את הסיפור ההיסטורי ואת הזיכרון הנותר. בדרכה זו היא תעצים את חוויית הביקור אצל קבוצות האוכלוסייה השונות להן נועד מוזיאון הרעות.

כנים המוזיאון

* דר' מרדכי נאור, עיתונאי, סופר וחוקר את תולדות ארץ-ישראל. נאור עמד במשך שנים בראש המחלקה ללימודי ארץ-ישראל בבית ברל, וכיום מקדיש את עתותיו לכתיבה. ספריו המרובים הם מקור לא אכזב של מידע וסיפורים מתולדות היישוב בארץ-ישראל.

* יואב בן-צור, בעל משרד ותיק לתכנון וביצוע מוזיאונים, פועל בשיתוף פעולה עם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. במסגרת זו הוקמו מוזיאון המים והביטחון בנגב - ניר עם, אתר רכבת העמק בכפר יהושע ועוד. במקביל מתכנן המשרד תערוכות עבור גורמים ממלכתיים בארץ ובחו"ל.

מאפיינים פיסיים, חברתיים, מינהליים ותרבותיים מיוחדים מקום וקהילה ומכדילים אותם מקהילות ומקומות אחרים. במאפיינים אלה נכללים ביטויים, מוחשיים ומופשטים, אותם יצר האדם - בית, מרחב מקודש, מועדון, אנדרטה, טקס, תאריך מצוין אירוע ייחודי עבור הקהילה, גבולות מוניציפאליים, הגדרות מינהליות ועוד. פריטים ועניינים אלה מחדדים את מודעותו של האדם לסביבתו הגיאוגרפית, לתדמיתה וליחסו אליה. ואכן, ביטויים אלה יוצרים תדמית של מקום ותורמים לזהות הקולקטיבית, לגאווה המקומית ולתחושת השייכות אליו. אחד הביטויים של יחס התושבים אל מקומם ושל רצונם לעצבו בדמותם מתקיים בשמות רחובות. בגלל חשיבותם החברתית והפוליטית ובגלל ההכרה בתפקידם התיעודי ובקיימותם לשנים רבות, מעורבים בתהליך בחירתם אינטרסים מגוונים. שיקולי בחירת השמות הם גם אלה העלולים למחקם. משום כך למחקר ולבחינה חשיבות להבנת התפקיד המרכזי של שמות רחובות בייצוג המורשת התרבותית של קהילה ושל עם.

רחוב המלך ג'ורג': סימורה של מורשת קולוניאלית בנוף העירוני

מעוז עזריהו

לוח האבן שהוצב בעת קריאת שם הרחוב בירושלים. צילום: שי רבינו

במאי 1935 במלאת עשרים וחמש שנה לעלייתו של ג'ורג' החמישי לכיסא המלוכה.

לאחר קבלת ההחלטה העקרונית השאלה שעמדה על הפרק הייתה איזה רחוב ייבחר לשאת את שמו של מלך בריטניה. ברור שצריך היה זה להיות רחוב מרכזי: בחירה ברחוב צדדי הייתה עלולה להתפרש כעלבון לאימפריה. לרגל יובל הכסף לתל אביב ב-1934 נקרא רחוב מרכזי על שמו של מאיר דיזנגוף. רחובות מרכזיים אחרים הנציחו את שמם של הרצל, אלנבי ואליעזר בן יהודה. בהתחשב באילוצים הבחירה הייתה בין רחוב הירקון ורחוב הכרמל שעבר משני צדדיה של כיכר מגן דוד. עבור בן-ישי, מזכיר ועדת השמות העירונית, הבחירה המועדפת הייתה רחוב הכרמל. כפי שכתב בן-ישי לדיזנגוף, "הרחוב הזה הוא אחד הרחובות המרכזיים בתל אביב, והוא עובר מצד אחד את רח' אלנבי, כובש הארץ ומצד שני מקרן בוגרשוב ואילך, הוא נפגש עם רח' דוד המלך ושלמה המלך, באופן שגם השכונות תהיה רצויה לכל המעוניינים בדבר". באפריל 1935 התפרסם, כי הוחלט ששמו של המלך ג'ורג' עתיד להינתן לרחוב הכרמל בקטע שבין כיכר מגן דוד ושדרות בן-ציון. בפועל הוחלט, כי רחוב המלך ג'ורג' יוארך לכיוון צפון, החלטה שפירושה היה החלפת שמם של רח' הכרמל ושל המשכו, רח' דוד המלך. לא כל תושבי תל אביב ראו בעין יפה את ההחלטה להחליף את שמו של דוד המלך בשמו של המלך ג'ורג'. במכתב ששלח אזרח לעירייה הוא הגדיר את המעשה "שגיאה נוראה", "עוול גדול" ו"פשע כבד".

הטקס, שבמהלכו נקרא רחוב מרכזי בתל אביב על שמו של המלך ג'ורג' החמישי, נערך ב-6 במאי 1935 במסגרת "יום המלך" שצוין ברחבי האימפריה. לציון האירוע ביקשה העירייה מהתושבים להניף דגלים בריטיים ועבריים. בטקס החגיגי בו נכח

שימוש בשמות רחובות להנצחה הוא חלק בלתי נפרד של התרבות הפוליטית המודרנית. עם השימוש בהם להנצחה השמות נעשים לטקסט רשמי של מורשת היסטורית ותרבותית. רחובות "על שם" משלבים את המורשת בגיאוגרפיה העירונית. הבנאליות לכאורה של שמות הרחובות היא שמאפשרת לשלב את המורשת הרשמית שהם מייצגים במרקם חיי היום-יום של האזרחים ובהקשרים אינטימיים של התנסויות אישיות. בה בעת, חילופי משטר מתבטאים בהסבת שמות רחובות במטרה מוצהרת למחוק מהמרחב הציבורי את המורשת ההיסטורית המזוהה עם המשטר הישן.

כבר ב-1910 החליט ועד שכונת אחוזת בית - לעתיד תל אביב - על קביעת שמות לרחובות השכונה שנבנתה במתכונת "בנה ביתך" ונעשתה לעיר העברית הראשונה. שמות הזיכרון שנקבעו שילבו את המורשת הלאומית בשפת הנוף המקומי. כחלק מההתפתחות העירונית של היישוב היהודי שולבה המורשת הציונית בנוף השמות בשכונות היהודיות בערים המעורבות, בראש ובראשונה בירושלים ובחיפה, ונעשתה גם נוהג שגור במושבות וביישובים העירוניים החדשים שהתפתחו בשנות ה-30. תהליך הנצחת המורשת הערבית-מוסלמית בשמות רחובות החל צובר תאוצה בשנות ה-30 ובא לידי ביטוי בעיקר בשכונות הערביות של ירושלים ושל חיפה ובשמות שניתנו לרחובות מרכזיים ביפו.

במקביל הנציחו שמות רחובות מרכזיים בערים שונות בארץ-ישראל את שמותיהם של הגנרל אלנבי, של נציבים עליונים ושל מושלי ערים. בין השמות הקולוניאליים שניתנו לרחובות מרכזיים בערים בלט שמו של המלך ג'ורג' החמישי. כבר ב-1919 הוסב, כנראה, השם שדרות ג'מאל פשה ביפו על שמו של מלך בריטניה הגדולה. החלפת שם זה סימנה את קץ השלטון העות'מאני והחלפתו בשלטון בריטי. ב-9 בדצמבר 1924 נערך טקס חגיגי לציון קריאת רחוב בירושלים על שם המלך ג'ורג' החמישי. בטקס נכחו הנציב העליון הרברט סמואל, רונלד סטורס מושל המחוז, וראש העיר ראגיב נשאשיבי. לוח אבן בשלוש השפות הרשמיות לציון האירוע שנערך במקום, נקבע על קיר בית בפנית דרך יפו ורח' המלך ג'ורג'. במלאת 25 שנים להכתרתו של המלך ג'ורג' החמישי נקראו רחובות בתל אביב ובחיפה על שמו. הנצחת מלך בריטניה בשמו של רחוב ראשי בעיר התחתית בחיפה ביטא את הזיקה האימפריאלית של העיר המעורבת, שם נפתח שנים ספורות קודם הנמל המרכזי של ארץ-ישראל המנדטורית. תל אביב נעשתה עיר בינואר 1934.

בדצמבר 1934 פנה העיתונאי יוסף הפטמן למאיר דיזנגוף, ראש העיר, ואמר כי נודע לו, שהשלטון הבריטי מאוכזב מכך, שבעוד שביפו בירושלים נקראו רחובות על שמו של המלך ג'ורג', בתל אביב עדיין לא הונח שמו של מלך בריטניה. הפטמן הציע, כי לציון יובל הכסף להכתרתו תקרא עיריית תל אביב רחוב על שמו של ג'ורג' החמישי. דיזנגוף הסכים כי ההצעה ראויה, ופנה לוועדת השמות העירונית לטפל בנושא. תאריך היעד לקביעת שם הרחוב היה החגיגות שנועדו להיערך ברחבי האימפריה הבריטית

"ביסו ניתנה הצהרת בלפור" - שילוב שם הרחוב במורשת הציונית. צילומים: סעוז עזריהו

השם שנקבע בנוף העירוני של תל אביב ב-1935 נותר על מקומו, בתוספת התואר "החמישי"; שילובו של השם במורשת הציונית הודגש בהסבר שניתן על שלט הרחוב: "בימיו ניתנה הצהרת בלפור". עבור פרנסי ירושלים העברית החלפת שמות הרחובות שהנציחו את מורשת השלטון הבריטי בירושלים, הייתה בגדר המובן מאליו. במסגרת מחיקת המורשת הבריטית משלטי הרחובות הוסב שמו של רח' המלכה מרי לרח' שלומציון המלכה ושל רח' סטורס לרח' כורש. היה בכך סימן מובהק לשינוי הריבונות בעיר. אלא שבניגוד לתל אביב או חיפה, בירושלים העברית עמדה שאלת הסבת שמו של רח' המלך ג'ורג' במרכזה של מחלוקת פוליטית. מיד עם עזיבת הבריטים את העיר הכריזו שלטים מאולתרים כי שמו של רח' המלך ג'ורג' הוחלף לרח' המלך דוד. השינוי לא זכה לאישור רשמי של עיריית ירושלים אך התקבל בקרב הציבור. השם החדש הופיע במפות שנדפסו ב-1949, ונעשה בו שימוש בעיתונות וברדיו.

בה בעת, סוגיית מחיקת שמו של המלך ג'ורג' מהמפה העירונית של ירושלים העברית עמדה במרכזה של מחלוקת פוליטית. כשבוע לאחר החלפת השם "מלמטה" דנה ועדה עירונית בשאלה, האם יש להסב את שמו של רח' המלך ג'ורג'. לעומת ההצעה לאשר את הסבת השם הספונטאנית המליץ יצחק בן-צבי שלא לשנות את השם משום שהשינוי עלול היה לגרום נזק מדיני. בדיון נוסף שהתקיים בספטמבר 1948 בוועדת השמות, עלה הטיעון שבתל אביב הוחלט שלא למחוק את שמו של המלך ג'ורג' משלטי הרחובות. באוקטובר 1948 החליטה מועצת העיר שלא להחליף את השם.

לבקשת נציגי "חרות" שב הנושא ועלה לדיון במועצת עיריית ירושלים בנובמבר 1949, בעת שהדיון בגורלה של ירושלים עמד להיות נדון באו"ם. המועצה שבה ואישרה את ההחלטה שלא להסב

קהל רב, נכבדי העיר ומושל המחוז הבריטי, הקריא דיזנגוף איגרת ברכה למלך ג'ורג' ולמלכה מרי ובה דברי שבח והלל. מושל המחוז הביע את התפעלותו מהתפתחותה של תל אביב. לאחר שדיזנגוף הסיר את הלוט מעל השלט, הסתיים הטקס בנגינת ההמנון הבריטי ו"התקווה" על ידי תזמורת מכבי האש.

עם הקמת מדינת ישראל עלתה שאלת טיהור המורשת הקולוניאלית, המונצחת במרחב הציבורי, על סדר היום העירוני. ביטול השם שדרות המלך ג'ורג' ביפו 1949 היה עניין בעל אופי פורמאלי: עם איחוד יפו ותל אביב לא היה מקום לשתי הנצחות מרכזיות של המלך הבריטי בעיר המאוחדת. ההיבט הפוליטי שהיה להנצחת מלך בריטניה בעיר העברית הראשונה בא לידי ביטוי במכתב ששלח באוגוסט 1948 תושב תל אביב לראש העיר ובו קבע, כי לאחר סיום המנדט הבריטי השנוא יש להיפטר משמות הרחובות המנציחים את השלטון הבריטי בארץ-ישראל. הנושא עלה לדיון בוועדת השמות העירונית. הצעה אחת הייתה לקרוא לרחוב כולו רחוב דוד המלך כדי "להסיר כל זכר וסמל לשלטון הבריטי בישראל". הצעה אחרת הייתה לשנות את שם הרחוב לרח' ג'ורג' החמישי, בנימוק שיש להשאיר זכר למלך בריטניה שבימיו ניתנה הצהרת בלפור, ולהשמיט את התואר מלך. המלצת הוועדה הייתה להסב את שם הרחוב לרח' דוד המלך ולקרוא כיכר על שמו של המלך ג'ורג'. מועצת העירייה דנה בנושא בינואר 1950. לדעתו של נציג תנועת החרות במועצה, היה צורך לסלק את שמות הרחובות שהיו "שרידים של שלטון הבריטים בארץ". נציגי השמאל הציעו להוריד את הנושא מסדר היום. ראש העיר, ישראל רוקח, תמך בהצעת ועדת השמות, אך הדיון הסתיים בלא הכרעה, והסבת שמו של הרחוב ירדה מסדר היום הציבורי.

רחוב דוד המלך - לשעבר רחוב יוליאן

השלט החדש ברחוב המלך ג'ורג' בירושלים - השם נשאר

פרטיים בתקופת המעבר שקדמה לבחירות העירוניות שנערכו בשלהי 1950, נמנעה העירייה לפעול בנושא החלפת שמות הרחובות בעיר בנימוק שזה תפקידה של העירייה החדשה שעתידה להיבחר. לאחר בחירתו של אבא חושי לראש העיר נפתחה הדרך להחלפת שמות רחובות. לקראת יום העצמאות השלישי (תשי"א/1951) ביקש ראש העיר להנציח בשלטי הרחובות את מלחמת השחרור ואת עצמאות ישראל. ההנצחה כללה הסבת שמות קיימים, ביניהם כאלה שהנציחו את מורשת השלטון הבריטי. ברשימה שאישרה מועצת העירייה באפריל 1951 נקבע, כי שמו של רח' סטנטון יוסב לרח' שיבת ציון וכי רחוב המלכים ייקרא רחוב העצמאות. שדרות המלך ג'ורג' הפכו לרח' המגנים. חיפה הייתה היחידה מבין שלוש הערים הגדולות ששינתה את שמו של רח' המלך ג'ורג'.

את שמו של רח' המלך ג'ורג' היא גם אישרה את ההחלטה לקרוא לרח' יוליאן רח' דוד המלך. בעקבות החלטת מועצת העירייה שלא לשנות את השם העלה ח"כ יעקב מרידור מ"חרות" את הנושא לדיון בכנסת. לטענתו, החלטת העירייה פירושה היה "להחזיר את הסדר הבריטי על כנו". מרידור טען, כי משרד החוץ הוא שהנחה את העירייה שלא לשנות את השם. בתשובתו טען בן-גוריון, שמשרד החוץ לא נתן שום הוראה, וכי שום מוסד מוסמך בירושלים לא החליט על שינוי שמו של רח' המלך ג'ורג'. ביוזמת נציגי "חרות" במועצת העיר הנושא שב ועלה לדיון במועצה. הוא הועבר לוועדת השמות, שהחליטה פה אחד שלא לשנות את השם והציעה לעירייה להסביר לציבור את ההחלטה. בישיבת המועצה שנערכה בראשית מאי 1950, שבה המועצה ואישרה, בניגוד לדעתו של נציג "חרות", את החלטתה שלא לשנות את שמו של רח' המלך ג'ורג'. בשלב זה ירד נושא מחיקת שמו של המלך ג'ורג' משלטי הרחוב בירושלים מסדר היום העירוני.

גם בחיפה עלתה שאלת החלפת שמות הרחובות המייצגים את המורשת הקולוניאלית הבריטית על סדר היום העירוני, אלא שבניגוד לירושלים ולתל אביב בחיפה לא עמד הנושא במרכז של מחלוקת פוליטית. לאחר הניצחון היהודי במערכה על העיר, באפריל 1948, קבעה ועדה מיוחדת של ועד הדר הכרמל שעסקה בנושא שמות הרחובות, כי בין השמות המנציחים את המנדט הבריטי בעיר שיש להחליפם, משום ש"אינם הולמים את הנסיבות החדשות של חיפה העברית" היו רח' סטנטון, שנקרא על שמו של המושל הצבאי הבריטי הראשון של העיר שנודע בעמדותיו האנטי-ציוניות, ושדרות המלך ג'ורג'. למרות הפניות של ועד הדר הכרמל ושל אזרחים

* פרופסור מעוז עזריהו, החוג לגיאוגרפיה ולימודי סביבה - אוניברסיטת חיפה.

מאמר זה מתבסס על ספרו של מעוז עזריהו: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, תל אביב-יפו, הוצאת כרמל, 2010.

סניף פל

דירות החל מ

פל בקור פנטהא מ' 65 000	פלורנטין 70 מ"ר-גלריה תקרה גבוהה+מרפסת וחניה בבניין חדש ₪ 1,500,000	פלורנטין בבניין לשימור, 4 חד', 90 מ"ר, מעלית, אטרקטיבית ₪ 1,650,000
כלב ש 3 מ	נוה שאנן בראש פינה, 2.5 חד', 57 מ"ר באזור מתפתח	שכונת שפירא דירת גב, 3.5 חד', 80 מ' גב, השקעה נבונה!

qip studio

חקיקת השימור והרפורמה בחוק התכנון והבנייה - לאן פנינו?

גדעון קורן

ע שרים שנה לאחר חקיקת התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה ונוכח הרפורמה המקיפה המתוכננת בחוק התכנון, אנסה במאמר זה להציג את המסגרת המשפטית בתוכה פועלת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, כיצד השפיעה התוספת על היקף ההגנה המשפטית הניתנת לאתרים לשימור, מה הושג ומה עדיין חסר, ומה השינויים הצפויים אם תתקבל כלשונה הרפורמה המוצעת כיום בחוק התכנון והבנייה.

כדי להציג את התמונה באופן מלא ככל הניתן, בחרתי בנתיב כרונולוגי. תחילה, אבאר את המצב שהיה נוהג עובר לחקיקת התוספת הרביעית לחוק. על רקע זה אציג את השינויים שנעשו בתוספת הרביעית והשפעתם, אפרוש את ניסיונותיה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל לתקן את החוק על מנת לפתור בעיות שנתרו בעקבות התיקון, ולבסוף אתייחס לרפורמה המוצעת כיום בחוק התכנון והבנייה בראי השימור.

2. תיקון 31 לחוק - חקיקת התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה

2.1 המצב עובר לתיקון 31 לחוק התכנון והבנייה¹:

מדינת ישראל ידעה בשנות קיומה תנופת פיתוח חסרת תקדים, אשר נבעה מגלי עלייה, מגידול דמוגרפי עצום, פיתוח תשתיות תעשייה וחקלאות, צרכי ביטחון ועוד. כל אלה הציבו בפני החברה יעדים ואתגרים לא פשוטים, אשר הביאו בשנות המדינה הראשונות לתעודף נמוך לצרכים סביבתיים ותרבותיים. תחום השימור זכה ליחס ולעדיפות דומים בדעת הקהל ובקרב ציבור מקבלי ההחלטות. במישור המשפטי, קמה המדינה על בסיס החקיקה העות'מאנית והמנדטורית שקדמה להקמתה. בתחום השימור, עוגן בחקיקה זו מקום של כבוד לשימור "עתיקות". אלה מוגדרות בחוק² באופן מפורש (כנכס שנעשה בידי אדם לפני שנת 1700, או לאחר מכן, אם נקבע כבעל ערך היסטורי והוכרז כ"עתיקה" על ידי שר החינוך והתרבות). כך, זכתה המורשת הארכיאולוגית להגנה מיום הקמתה של המדינה ותוך שימוש בכלים ממלכתיים, להם יש ביטוי במספר חוקים ספציפיים וחוק העתיקות בראשם, המגנים על אתרי העתיקות, ברשויות ממלכתיות (ברשות העתיקות ובאתרי העתיקות המרכזיים - המוכרזים כגנים לאומיים - ברשות הטבע והגנים ועוד) המופקדות על השמירה עליהם. תקציבי מדינה מופנים לניהול האתרים הללו, אחזקתם ושימורם, וקיימת לגביהם מדיניות כלל ארצית.

מנגד, החקיקה המנדטורית לא עסקה באתרים מתקופות מאוחרות יותר. הטיפול במסגרת המנדטורית בבניינים ואתרים מהמאות ה-19 וה-20 נמסר הלכה למעשה למוסדות תכנון - לרוב מקומיים - ללא התייחסות נפרדת לנושא השימור, שינבלעי בכלל שיקולי התכנון. כך, על רקע תנופת הפיתוח בעיקר במרחבים העירוניים נשכחה וזנחה המודעות לצורך לטפל בשימור המורשת

הבנויה. אתרים ומבנים רבים, אשר רבים מהם היו קשורים להיסטוריה המיוחדת של הארץ ולתקופת ראשית ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל, נזנחו ונהרסו, וגם אלה שנתרו עומדים על תלם, סבלו מהיעדר אחריות ממלכתית על גורלם.

בעקבות דיון שקיימה הכנסת בשנת 1984 בנושא שימור המורשת, פנתה ועדת החינוך של הכנסת אל החברה להגנת הטבע בבקשה לקבל על עצמה להיות הגורם הציבורי, שיפעל לשימור המבנים והאתרים ההיסטוריים בארץ. כך נולדה המועצה לשימור מבנים ואתרי התיישבות, שלימים יצאה ממסגרת החברה להגנת הטבע והחלה לפעול באופן עצמאי, תחת השם "מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל".

ייאמר כבר עתה, כי מבחינות רבות נטעה החלטה זו את השורשים לקשיים עימם מתמודדת המועצה עד היום, שכן הפניית הטיפול לגוף פרטי במהותו, היוותה גם התנערות מוחלטת מהצורך בטיפול ממלכתי בסוגייה. כך, על אף הקמת המועצה, שאין חולק על הישגיה ותרומתה לשימור לאורך השנים, לא היה בנמצא כלי סטטוטורי משמעותי, אשר בכוחו להבטיח שימור אתרים ומבנים בעלי ערך, שאינם מוגדרים "עתיקות", בצורה מערכתית משלב התכנון והפיתוח ועד לשלב הבנייה והשימור הפיסי.

2.2 חוק התכנון והבנייה לפני תיקון 31

קיימת תפיסה רווחת, לפיה קודם לחקיקת תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה "לא ניתן היה לשמר", ורק התיקון הוא ששלל את הדרך לטיפול סטטוטורי ראוי בנושא השימור. תפיסה זו איננה נכונה.

חוק התכנון והבנייה, שנחקק בשנת 1965 בהתבסס על הפקודה המנדטורית (פקודת בניין ערים 1936), נועד להסדיר את הסוגיות הכרוכות בפיתוח הפיסי בישראל - צורך ציבורי ביסודו - תוך ניסיון לשמור על איוון בינו לבין זכויות הפרט, בעיקר במישור הקנייני. שמו גם מעיד על מטרתו הבסיסית - תכנון קודם לבנייה, מחשבה הקודמת למעשה.

כבר בחוק המקורי נקבעה היררכיה תכנונית, הן ביחס למוסדות התכנון: מועצה ארצית, ועדות מחוזיות ועודות מקומיות והן ביחס לתכניות המתאר שיוכנו (תכנית מתאר ארצית, מחוזית ומקומית, וכן תכניות מפורטות) ומטרותיהן. נקבעה אף מסגרת זמן להכנת תכניות ברמות השונות והוגדרו מטרותיהן.

והנה, בסעיף 61 לחוק, פירט המחוקק את מטרות תכנית המתאר המקומית וקבע, בין היתר, בסעיף קטן (ס"ק) 3, כי על מטרות אלה תימנה "שמירה על כל בניין ודבר שיש להם חשיבות אדריכלית, היסטורית, ארכיאולוגית וכיוצא באלה". גם בהתייחס לתכניות מפורטות קבע המחוקק בסעיף 69(5) לחוק, כי ניתן לקבוע בהן, בין היתר, הוראות בעניין "שמירה על מקומות, מבנים ודברים אחרים שיש להם חשיבות לאומית, דתית, היסטורית, ארכיאולוגית, מדעית או אסתטית". המסקנה המתבקשת היא, כי מוסדות התכנון חייבים היו כבר במסגרת החוק המקורי לתת את דעתם לא רק לפיתוח הפיסי של המדינה, אלא אף לנושא שימורם ושמירתם של בניינים ראויים לשימור.

¹ חוק התכנון והבנייה, התשכ"ה-1965
² חוק העתיקות, תשל"ח-1978

הדבר לא קרה מסיבות רבות, כשתנופת הפיתוח, עליה עמדנו לעיל, הייתה רק אחת מהן. האינטרסים הכלכליים של גורמים בתחום הנדל"ן היוו גורם נוסף, והשפעה רבה נודעת אף לחובה לשלם פיצויים לבעלי זכויות הנפגעים מתכניות שימור (סעיף 197 לחוק), פיצוי שתשלומו נדרש מכיסה של אותה ועדה מקומית האמורה להכריע בעד השימור. ניתוח סיבות אלה יחרוג ממסגרת מאמר זה, אולם המסקנה ברורה - על אף קיומה של מסגרת משפטית נאותה לקידום נושא השימור, הובילו הסיבות הנ"ל לפגיעה במבנים רבים ואף להריסתם.

על רקע זה נקטה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ביוזמה לתיקון החוק, מתוך הנחה שהקדשת תוספת מיוחדת לנושא השימור תחזק את ההכרה הערכית בשימור, תרחיב את המודעות לו, תביא לטיפול מיוחד בתכניות לשימור ותיצור איזון נכון יותר בין צרכי הפיתוח לצרכי השימור.

2.3 תיקון 31 - הוספת התוספת הרביעית לחוק:

תיקון 31 לחוק התכנון והבנייה התקבל בשנת 1991, שנים מעטות לאחר הקמת המועצה. התיקון הוסיף נדבך משמעותי ביחס הסטטוטורי לשימור האתרים והמבנים, כאשר הוכנסה לחוק התכנון והבנייה התוספת הרביעית, שעניינה שימור אתרים. בכך הצטרף נושא שימור האתרים לנושאים אשר יש להם מעמד מיוחד בחוק התכנון והבנייה, כמו: קרקעות חקלאיות (התוספת הראשונה לחוק) ושמירה על הסביבה החופית (התוספת השנייה).

כפי שהוצג לעיל, על אף שלא הייתה מניעה סטטוטורית לקדם את השימור גם לפני חקיקת התוספת הרביעית, התוספת יצרה שינוי משמעותי הן במישור התודעתי והן במישור המעשי - הסדרה נפרדת ומפורטת של נושא שימור האתרים והמבנים בהליכי התכנון והבנייה, כך ששיקולי השימור יועלו כבר בשלבים הראשונים של הליכי התכנון והבנייה, ויוקמו ועדות שימור ברשות המקומית בעלות סמכויות תכנוניות וביצועיות בנושא השימור.

2.4 השינויים העיקריים שיצרה התוספת הרביעית:

2.4.1 הקמת ועדות לשימור אתרים ברשויות המקומיות - תפקידן של ועדות אלו הוא לתת המלצות מקצועיות הנוגעות לעניין שימור אתרים ומבנים בתחום המוניציפאלי של הרשות המקומית, למועצה המקומית, ובין היתר לוועדה המקומית לתכנון ובנייה. על הוועדה המקומית לשימור הוטלה גם המשימה להכין רשימה של אתרים ומבנים לשימור בתחום שיפוטה של הוועדה.

2.4.2 שימור פיסי - סמכות נוספת אשר הוענקה לוועדה לשימור, היא להורות לבעל נכס המיועד לשימור לדאוג לעבודות אחזקה ושיפוץ של הנכס. במקרה שהוא לא מקיים את ההוראה וקיימת סכנה ממשית למבנה, יכולה הוועדה לבצע את פעולות האחזקה בעצמה ולחייב את בעל הנכס בהחזר הוצאות השיפוץ. במקרים קיצוניים יכולה הוועדה אף להפקיע את הנכס מבעליו על מנת להבטיח כי האתר יישמר.

2.4.3 תכנית לשימור אתרים - ועדה מקומית או מי שמעוניין בכך רשאים להגיש לוועדות התכנון תכנית לשימור אתרים. דינה של התכנית הינו ככל תכנית מתאר מקומית. מכוח התכנית מוסמכת הוועדה המקומית לתכנון לקבוע הוראות לעניין שימושים מותרים ואסורים בנכס המיועד לשימור. ראוי לציין, כי כיום הורחבה בחוק הסמכות ליוזם תכניות, אך עת נחקקה התוספת הרביעית, מדובר היה בחידוש משמעותי באפשרות ליוזם תכנית על ידי מעוניינים בדבר.

2.4.4 שינויים פנימיים - בעוד שבבניין 'רגיל' עריכת שינויים המוגדרים כשינויים פנימיים אינה מצריכה היתר בנייה, לאור העובדה שבבניינים רבים לשימור הערכים המוגנים נמצאים גם בתוך הבניין, קבעה התוספת הרביעית, שגם שינוי פנימי יהיה טעון היתר בנייה, אם נקבע הדבר בתכנית לשימור.

2.5 המציאות לאחר התיקון

התוספת הרביעית הובילה שינוי ביחס הסטטוטורי והתכנוני לשימור אתרים ומבנים וכן העלתה את המודעות הציבורית לשימור. עם זאת, במבחן המעשה הייתה התוספת שנחקקה תולדה של פשרות רבות ולא הצליחה לחולל את השינוי המיוחל לו קיוו רבים.

הבעיות העיקריות שלא נפתרו הלכה למעשה היו:

כישלון ועדות השימור - ועדות השימור הוקמו על ידי הרשויות בעצלתיים. התוספת אמנם קבעה, כי על כל ועדה להכין רשימת אתרים לשימור בתוך תקופה של שנתיים, אך לא קבעה מועד להקמת הוועדה עצמה. כך התמהמהו רשויות רבות בהקמת הוועדות תקופה ארוכה, ורבות אף לא עמדו ביעד שנקבע להכנת הרשימה או הכינו רשימות חלקיות, שלא ענו על מלוא צרכי השימור באותה רשות מקומית. בנוסף, ברשויות רבות מבנה ועדות השימור התברר כאבן נגף משמעותית. הלכה למעשה מדובר היה בוועדות משנה של הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, אשר בהרכבן לא היה כדי ליצור 'משקל נגד' מספק לוועדה המקומית לתכנון ובנייה ולמדיניותה. במספר רשויות אף הפכו ועדות השימור לחותמת גומי למדיניות ההרס המקומית ולעלה תאנה להצדקת פעולות אנטי שימוריות.

תכניות שימור - כפי שצויין לעיל, מוסד תכנון מקומי שרצה לשמר יכול היה לעשות כן אף לפני תיקון 31. מנגד, מוסד תכנון מקומי שלא חפץ בשימור, היה פטור מלפעול למען השימור גם לאחר חקיקת התוספת. במילים אחרות, השארת השאלה של ביצוע השימור והיקפו לשיקול דעת מוסד התכנון המקומי יצרה סטטוס קוו תכנוני. אותו מוסד תכנון מקומי שלא קידם את השימור על אף הסמכות לעשות כן בסעיפים 61 ו-65 לחוק, לא ראה לנכון לקדם את השימור גם לאחר תיקון החוק. שימת הדגש על הכנת רשימות השימור הנעדרות תוקף של תכנית, אף אפשרה לשלם 'ימס שפתיים' לערכי השימור באמצעות הכנת רשימות, אך לאלה לא היה מעמד משפטי מחייב. ביצוע פעולות פיסיות בנכסים - תוספות בנייה, שינויים מהותיים ואף הריסתם - שהיו אפשריים מכוח התכניות שבתוקף, לא יכולים היו להימנע עקב הכללת הנכס ברשימת האתרים לשימור.

בית מקוב ברחובות - שימור מאחורי סורג ובריא - אובדן הערך הציבורי של השימור. צילום: עיריית עסית-כהן

3.1 הצעת החוק

מטרת התיקון לחוק שהציעה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, הייתה לנסות ליצור מענה טוב יותר לבעיות שהצגנו לעיל בדיון שקיימנו על המציאות לאחר תיקון 31 ולהקנות כלים אפקטיביים יותר להגנה על מבנים ואתרים לשימור. התיקון הציע, בין השאר:

- לחזק את מעמדן ומקצועיותן של ועדות השימור באמצעות הכנסת גורמים מקצועיים ואובייקטיביים יותר לוועדות ומתן משקל גדול יותר לוועדות השימור במסגרת ההליך התכנוני.

- להבטיח את השלמת ההכנה של רשימות שימור באמצעות הצעת מנגנון, לפיו גם גורמים חיצוניים לוועדה יוכלו לקדם רשימות של אתרים, גם בלי שיתוף פעולה של הוועדה המקומית לשימור.

- לקבוע מערך המחייב התייעצות עם גורמים מקצועיים בנושא שימור אתרים, מקום בו עוסקת תכנית במבנה ו/או במתחם לשימור.

- עידוד בעלי נכסים לשימור לביצוע פעולות שימור, חיזוק ושחזור כנגד הטבות מס.

- צמצום הזכאות לפיצויים במקרים של פגיעה בזכויות עקב שימור, וקביעת מנגנון פיצוי חלופי לסעיף 197, באופן שיאפשר מתן זכויות בנייה במקום בו קיימת פגיעה מוכחת בזכויות בעלי הנכסים.

- הגברת האכיפה והענישה בשל פגיעות הנגרמות למבנים לשימור. פעמים רבות המכשול היחיד העומד בדרכו של יזם נדל"ן למימוש זכויות הינו מבנה לשימור, ומשתלם לזים לעבור על החוק ולהרוס את המבנה על מנת להרוויח סכומי כסף גדולים. לכן חשוב, שהחוק יכלול מנגנון לענישה מכבידה על פגיעה או הריסה של מבנים המיועדים לשימור.

הצורך בפיצוי הנפגעים - ככל תכנית מתאר תכנית שימור עלולה לעיתים לפגוע בבעלי הנכס. חוק התכנון והבנייה מקנה לנפגע זכות פיצוי רחבה, המוטלת על הוועדה המקומית. כך נוספה לעלות תהליך השימור עצמו עלות לא מבוטלת של פיצויי הנפגעים. עלויות אלו גרמו לא אחת לרשויות המקומיות לוותר על שימור אתרים. התיקון הרביעי אף הגן על הוועדות המקומיות בנקודה זו מעבר לחוק בקובעו בסעיף 8 לתוספת, כי אף באותם מקרים בהם תוכן תכנית שימור ותקבל תוקף אם תיתבע הוועדה המקומית לשלם פיצויים מכוח סעיף 197 לחוק, רשאית הוועדה, בהיעדר מקור כספי לתשלום הפיצוי, ליזום תכנית לשינוי או לביטול התכנית לשימור, על מנת למלט עצמה מלשאת בנטל הפיצוי.

היעדר יכולת אכיפה מספקת - החוק המתוקן לא העניק די סמכויות על מנת למנוע פגיעות אפשרויות באתרים המיועדים לשימור. על אף הקמת ועדות השימור לא הייתה קיימת בחוק חובה להתייעץ בהן, ולא ניתנו להן סמכויות אכיפה מיוחדות לאתרים שהוכללו ברשימת שימור.

ניגוד עניינים מבני - העובדה, כי הוועדות לשימור כפופות וממונות על ידי המועצות המקומיות יצרה סתירה פנימית, מצב בלתי הגיוני שבו ניתנו לחתול לשמור על השמנת. היבט אחד קשור לעובדה, שהרשות המקומית מעוניינת בפיתוח ובנייה בתחום שיפוטה, אשר יש לו משמעות כלכלית וחברתית ניכרת. כך מוטל על כבד על האפשרות, שתמונה ועדת שימור בעלת משקל נגד למדיניות הרשות המקומית. מעבר לכך, היבט אחר שהוצג לעיל, קשור לעובדה, שהוועדה המקומית היא שצריכה לשאת בנטל הפיצוי על נזקים שתגרם תכנית לשימור לבעלי הקרקע. גם בכך טמון תמריץ שלילי לאותה ועדה מקומית לקדם ולאמץ תכניות לשימור בתחומה.

הרכב ועדות השימור - הרכב ועדות השימור, שנקבע בתוספת הרביעית, נעדר אנשי מקצוע. למעשה, קיימת חובה לאישי את ועדות השימור באיש מקצוע אחד בלבד וגם הוא בדעה מייעצת בלבד. נוכחות אנשי מקצוע בוועדות השימור יכלה לאזן את ניגוד האינטרסים עליו הצבענו בוועדות, ולתת משקל יותר כבד לשיקולי שימור 'טהורים' בוועדות השימור. גם הסטת הדיון מהמישור המקומי רווי האינטרסים למישור המחוזי ואף הארצי או מתן סמכות לגוף מקצועי ואובייקטיבי בתחום השימור, המנותק מאינטרסים מקומיים, הייתה יכולה לתרום לאיכות ההליכים במוסדות התכנון.

3. הצעת החוק של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

על רקע החסרונות שנמנו לעיל, הגיעה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל למסקנה, כי המציאות בשטח דורשת תיקון נוסף של החוק והענקת כלים אפקטיביים יותר מהכלים הקיימים בחוק. לפיכך יזמה המועצה לשימור תיקון לחוק התכנון והבנייה, שהונח על שולחן הכנסת בשנת 2005.

3.2 כישלונה של הצעת החוק

למרבה הצער, על אף התמיכה לה זכתה הצעת החוק מחברי כנסת באופן אישי, ההצעה לא קודמה ולא נכנסה לספר החוקים של מדינת ישראל. על אף החלטת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, לאחר לבטים רבים, לא לכלול את מלוא שאיפותיה בהצעת החוק, ועל אף שהגישה הצעה מינימליסטית נטולת השלכות תקציביות, שנראה היה שיהיה לה סיכוי להתקבל, משרדי הממשלה הנוגעים בדבר, מינהל התכנון וגורמים נוספים התנגדו אף להצעה צרה זו. במקביל החלו לדון ביוזמות חקיקה אחרות. בהקשר זה ראוי לציין בעיקר את הוועדה, שקמה לבחינת הצורך ברפורמה באופן הפיזי על פגיעה בזכויות עקב שינוי בתכנית מתאר ובאמצעות הפעלת סעיף 197 לחוק התכנון והבנייה. מאחר וחלק מהצעות המועצה עסקו בנושאים שנדונו בוועדה זו (ובצוותים אחרים), התבקשה המועצה להמתין עם הצעת החוק שהגישה. בינתיים מושבי כנסת התפזרו ונבחרו מחדש, וכך נדחו הדברים שוב ושוב. לבסוף, בתקופת הכנסת הנוכחית החליטה הממשלה על ביצוע רפורמה מקיפה בחוק התכנון והבנייה והקימה צוות שיעסוק בכך. על רקע זה היה ברור, כי אין ליוזמת חקיקה עצמאית לתי קון חוק התכנון והבנייה כל סיכוי, והמועצה הוזמנה להצגת עמדותיה בפני הצוות שנבחר ולאחר מכן במסגרת דיוני ועדות הכנסת.

4. הרפורמה בחוק התכנון והבנייה

4.1 הקדמה - הרפורמה ומשמעותה

בשנת 2009 פתחה ממשלת ישראל במהלך עמוק ורחב של שינוי הליכי התכנון והבנייה במדינת ישראל. במסגרת הרפורמה, חוק התכנון והבנייה התשכ"ה-1965, העוסק בתכנון והסדרת הבנייה במדינת ישראל, צפוי לעבור שינוי רחב היקף.

המטרה המוצהרת של הרפורמה היא ליעל ולזרז את הליכי התכנון והבנייה בישראל. לפי עמדת הממשלה, ההליכים הבירוקרטיים הנדרשים במדינת ישראל במסגרת הליכי התכנון והבנייה השונים הינם קשים ומסובכים. זאת בין אם מדובר באזרח, אשר מחליט לסגור את מרפסת ביתו ונאלץ לוותר על רצונו עקב הליכי תכנון ומתן היתרים מסורבלים, בין אם מדובר ביזמים, הנתקלים במכשולים בירוקרטיים המציבים סימן שאלה מעל הכדאיות הכלכלית בביצוע פרויקטים המחייבים עלויות מימון גבוהות, המגולגלות על כתפי רוכשי הדירות וגורמים לנסיקה במחירן, ובין אם מדובר ברשויות המקומיות עצמן, הנתקלות בהליכים מורכבים ברמה המחוזית והארצית, כאשר הן מבקשות לחדש את תכניות המתאר בתחומן. לשיטת הממשלה, התמשכות ההליכים וריבוי הוועדות במסגרת חוק התכנון והבנייה הקיים מעיקים על כל שדרת הנוקקים לפעול במסגרת החוק.

הרפורמה שהוכנה מורכבת, ולא נוכל להציגה במלואה במסגרת קצרה זו. בתמצית ייאמר, כי היא מציעה ליעל את הליכי ההתנגדויות המוגשים לתכניות בנייה, ליעל ולשפר את הליכי התכנון הקיימים, לבטל את תכניות המתאר המחוזיות ולהרחיב

את הסמכויות של הוועדות המקומיות לתכנון ולבנייה ולבנות מערך חדש ויעיל יותר של תכניות מתאר כוללניות ופרטניות. מטבע הדברים יודגש ניתוח ההיבטים המרכזיים המשליכים על עתיד השימור.

4.2 המשמעות של הרפורמה לעניין השימור

בשם הצורך ליעל את הליכי התכנון והבנייה ברפורמה המוצעת הוצע לשנות מן היסוד הסדרים רבים בחוק. רבים מהם עלולים להשפיע רבות על הליכי השימור כפי שהם מתקיימים היום. להלן מספר דוגמאות כיצד עתידה הרפורמה להשפיע על שימור האתרים, אם תעבור במתכונתה המוצעת:

4.2.1 חיזוק מעמדן המקצועי של ועדות התכנון המקומיות:

מגמה ברורה ומרכזית של הרפורמה הינה להעביר בהדרגה את כלל התכנון המפורט לסמכות הוועדות המקומיות וליצור תמריץ להתמקצעות ולהתייעלות של ועדות אלה. נראה, שמגמה זו עשויה להיות בעוכריו של השימור, שכן הניסיון המצטבר מוכיח, כי ברוב המקרים הוועדות המקומיות הן אלו שנטות יותר להתעלם מהיבטי השימור בשל לחצים (פוליטיים וציבוריים) ברמה המקומית ובשל היותן הגוף הנושא בנטל עלות הפיזי בגין פגיעה בזכויות קיימות. העברת הדגש לרמה המקומית מנוגדת למגמה בה חפצה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - הרחקת חלק מתהליך קבלת ההחלטות מהמישור המקומי והעברתו למישור המחוזי על מנת להתגבר על ניגוד העניינים המובנה, הקיים ברמה המקומית.

4.2.2 ביטול ועדות השימור:

הרפורמה מציעה לבטל את ועדות השימור, אשר הוקמו מכוח התוספת הרביעית, ולהעביר את סמכויותיהן לוועדה המקומית ולמהנדס הוועדה המקומית בהתאמה. להצעה זו משמעות שלילית ניכרת, שכן המהלך ממעיט מחשיבותו של נושא השימור כנושא נפרד, מבטל את הטיפול התכנוני הנפרד שיכלו ועדות השימור לקיים מול הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, וכך עלול משקל הנגד המקצועי, שיועד מלכתחילה לוועדות השימור, להיות מנוטרל כליל.

4.2.3 פיצויים:

הרפורמה מציעה לשנות לחלוטין את מנגנון הפיצויים כפי שהוא קיים היום, ולקבוע הוראות ברורות וחד משמעיות בדבר הפגיעות התכנוניות העשויות להוות עילה לתביעת פיצויים בגין ירידת ערך. כן מוצע ליצור אבחנה ברורה בין פיצויים בגין פגיעות ישירות לבין פיצויים בגין פגיעות עקיפות בנכס ולקבוע, כי ככלל יינתנו פיצויים על ירידת ערך רק בגין פגיעה ישירה או בגין פגיעה עקיפה משמעותית בהיקפה. מרבית הצעדים המוצעים נועדו להקטין את תשלום הפיצויים כתוצאה מפגיעה שמקורה בתכנית.

כפי שהובהר, החשש מתשלום פיצויים מהווה פעמים רבות אבן נגף בדרכו של השימור. לפיכך, צמצום חובת הפיצויים יכול לעודד שימור ולהקל על קבלת תכניות, אף אם יש בהן פגיעה בזכויות קנייניות.

4.2.4 שילוב אנשי מקצוע:

כפי שראינו לעיל, ביקשה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

5. סיכום - הרעת מצב השימור עקב הרפורמה

ההישגים הרבים, אליהם הגיעה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל בתוך תהליך החקיקה, ראויים לציון, אולם אין בהם יותר מאשר הרע במיעוטו. הם אינם מאפילים על השינויים הרבים שהוצעו על ידי המועצה ולא התקבלו, כמו גם על העובדה שכתוצאה מהרפורמה 'נקברו' לשנים רבות השינויים שביקשה המועצה להשיג. כך, במקום לקדם את תיקוני החוק, שנראו למועצה חשובים לקידום השימור, מצאה עצמה המועצה נאלצת לזנוח את היוזמות שגיבשה על מנת לשפר את המצב שנוצר בעקבות תיקון 31, ונאלצת 'לזנוח' ברפורמה שבעיקרה מהווה נסיגה אף מהישגי תיקון 31.

אם לא תשונה הרפורמה, היא עתידה לשנות לרעה את היחס לנושא השימור בתחום התכנוני ובתחום הציבורי. חלק לא מבוטל של הבעיות עליהן הצבענו, הן לפני תיקון 31 והן בעקבותיו, קשור בעובדה, ששימור המורשת בשנים האחרונות אינו מטופל בראייה ממלכתית ושיבוצו בתחום התכנון והבנייה הופך אותו לנושא מקומי. הרפורמה, השמה דגש על חיזוק הוועדות המקומיות לתכנון ובנייה, ייעול עבודתן והגברת כוחן, מתעלמת כליל מההבטים הבעייתיים של התכנון המקומי, שהוצגו בהרחבה לעיל. כך זנח לחלוטין הצורך במדיניות שימור כללית, ובהתייחסות עקרונית לסוגיות רבות חשיבות (כגון בנייה לגובה במתחמים היסטוריים), והאופי שיהיה לשימור האתרים והמבנים בישראל, ימשיך להיות בעיקר פונקציה של מערכת השיקולים המקומית, על כל המשתמע מכך.

תחום שימור המבנים מורכב יותר מסיפורו הפרטי או המקומי של מבנה זה או אחר. הוא מהווה תמונה שלמה, המורכבת מחלקי פסיפס רבים, שכל בניין וחלקת אדמה תורמים לה את חלקם ואת צבעיה המיוחדים. אנו יכולים רק לייחל ליום, בו יבינו מקבלי ההחלטות, כי עתיד השימור נמצא באיכות התמונה השלמה ולא בצורך מקומי או זמני זה או אחר. רק אז נזכה אולי לרפורמה בחקיקה הנוגעת לשימור, שתיצור את האיזון הנכון בין צרכי הציבור השונים ותינתן לנושא השימור את המקום הראוי לו בתוך מכלול השיקולים.

* עו"ד גדעון קורן הינו היועץ המשפטי של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, חבר הנהלת איקומוס ישראל, סילא את תפקיד יושב הראש של הארגון במשך שנים, ומונה לאחרונה לשמש כסגן יו"ר איקומוס העולמי.

לשלב יותר אנשי מקצוע בתחום השימור בהליכי התכנון ובמיוחד בוועדות השימור. עם ביטול ועדות השימור, ממילא אין עוד צורך באותו נציג בודד נטול זכויות הצבעה, שהיה חלק מהוועדה במתכונתה הנוכחית. הצעת הרפורמה הולכת, לפיכך, צעד אחורה - אין היא מקדמת שילוב אנשי מקצוע בקרב חברי הוועדה מקבלי ההחלטות. גם בקשר לדיונים בבקשות להיתר, שיועברו על פי הרפורמה לימכוני בקרה, אין דרישה לשילוב מומחי שימור בעבודת אותם מכוני.

4.3 ניסיונות המועצה לתקן את הרפורמה

מודעת לשינויים אלו, אשר יכולים להיות הרי-אסון לנושא שימור האתרים, ניסתה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל להתריע בכל פורום אפשרי בפני מקבלי ההחלטות על ההשלכות הקשות, אשר יכולות להיגרם לשימור האתרים והמבנים, אם לא ישונו חלק מההסדרים המוצעים במסגרת הרפורמה.

לאחר מאמצים רבים הצליחה המועצה להשיג שינויים ברפורמה המוצעת בכל הנוגע לטיפול בנושא שימור האתרים, במהלך הדיונים בכנסת בתיקונים המוצעים לחוק. דיוני הוועדות וקידום הצעת החוק נעצרו לעת כתיבת שורות אלה. לפיכך, מוקדם מדי לברך על המוגמר, ועוד ייתכנו שינויים רבים במתווה החוק שיתקבל. אולם לפי התקדמות הדיונים עד כה נראה, כי המועצה הצליחה להביא להסכמה על מספר נקודות שיש בהן מזעור מסוים של הנזקים, שהרפורמה במתכונתה המקורית עלולה הייתה לגרום: - המועצה הצליחה להכניס את נושא השימור בהגדרה של 'צרכי ציבור', כך שהשימור יקבל מעמד דומה לצרכי ציבור אחרים המוכרים בחוק.

- על ביטול התוספת הרביעית הצליחה המועצה לעגן את נושא השימור בפרק נפרד, שיש בו לשמר במידת מה את המעמד הנפרד של נושא השימור.

- ההוראות המרכזיות שנגעו לפעולת ועדות השימור, יחולו על הוועדה המקומית ויהיו חלק מתפקידיה. בין השאר יהיה על הוועדות המקומיות להשלים את הכנת רשימות האתרים לשימור, לקבוע הוראות לאתרים המיועדים לשימור ולקבוע הסדרים בנוגע לאחזקתם של אתרי שימור.

- נקבע, כי תכנית המתאר הארצית תכלול אתרים לשימור בעלי חשיבות ארצית.

- תכנית המתאר המקומית הפרטנית תכלול הוראות בדבר שימור אתרים.

- הסמכת גוף לעניין שימור אתרים, אשר יוכל להגיש תכניות שימור, וייכלל ברשימת הגופים שיש לשלוח להם הודעות על הפקדת תכניות.

- בנושא היתרי הבנייה נוסף, כי באתר המיועד לשימור יש לקבל היתר על שינוי פנימי של המבנה.

- בנושא הפיצויים הצליחה המועצה לצמצם את הזכאות של נפגעים לפיצויים ולהתנות את קבלתם בסיומן של עבודות השימור בנכס המוכרז כאתר לשימור.

לתופעת השימור היבטים שונים והשלכות מרובות. באלה בולטים שני מובנים למילה אחת - ערך. ערך של חשיבות וערך כלכלי. ככל שחברה מודעת לערכה החברתי, התרבותי והפוליטי של תופעת השימור היא גם מכירה בעלותה הכלכלית ובה בעת בתרומתה הכלכלית לנכס השמור עצמו ולתפקוד הנוצק לתוכו ולסביבתו. כדי לקבוע ערך של חשיבות נדרש דירוג ולשם כך ממיינת חברה את ערכיה בהתאם לתפיסותיה, רצונותיה וצרכיה. ערך כלכלי של מוצר שימורי מורכב הרבה יותר משום תלותו הן בקטלוג הנכס מבחינת חשיבותו הערכית והן בחוקי שוק: היצע וביקוש, תועלות כלכליות, מעמד הנכס והבעלות עליו, המוטנציאל לפיתוח ועוד ועוד.

כלכלת שימור מבנים - המקרה של תל אביב

אייל סלינג'ר, דניאל שפר

בכלכלה ציבורית מבחינים בין מוצרים פרטיים (כדוגמת ביגוד), אשר ההנאה מצריכתם מוגבלת לצרכן מסוים וצריכת המוצר על ידי פרט אחד מתחרה בצריכתו על ידי פרט שני, לבין מוצרים ציבוריים (כדוגמת מורשת תרבות), אשר לא ניתן למנוע מאף פרט מלצרוך את המוצר, וההנאה של אדם אחד אינה בהכרח גורעת מהנאתו של אדם אחר. כלומר, בעוד שרק פרט אחד יכול להפיק בזמן מסוים תועלת ממוצר פרטי, התועלת ממוצר ציבורי משותפת למספר אנשים (Musgrave and Musgrave, 1973). במציאות קיימים גם סוגי מוצרים שונים המאופיינים במצבים מעורבים, בהם כלול המוצר 'שימור מבנים שהינם בבעלות פרטית'. זהו מוצר מעורב, היות וייצור המוצר - שיפוץ, שיקום ושחזור המבנה (להלן: שימור המבנה) נעשה על-ידי השוק הפרטי (בעלי המבנים), בעוד המוצר מייצר השפעות חיצוניות חיוביות, כך שהתועלת מהמוצר אינה רק נחלתם של בעלי המבנה והגרים בו אלא גם נחלתו של כלל הציבור. כאשר קיימות השפעות חיצוניות (externalities), שוק תחרותי אינו יכול לתפקד באופן יעיל, ונוצר כשל שוק. הסיבה להיווצרות מצב זה היא שהפרט (היצרן) אינו יכול לסחור במלוא התועלת המופקת מהמוצר. לא ניתן לסמוך על השוק הפרטי שיספק די מהמוצר מבנים משומרים, ולכן נדרשת התערבות ציבורית על מנת להבטיח אספקה של כמות אופטימלית מהמוצר מבחינה חברתית. הבעיה הינה, שברוב המקרים התועלת החברתית הנובעת משימוש דרישה זו והסובסידיה הנדרשת לכך, אינם ידועים.

מבנה בסגנון הבינלאומי המיועד לשימור בשדרות רוטשילד 68-70. צילומים: אייל סלינגר

על הוצאות השימור; הממשלה או הרשות המקומית משתמשות במבנה המיועד לשימור תמורת תשלום דמי שכירות ראויים. בצרפת, למשל, ניתנות סובסידיות לעבודות השחזור, וניתנות הטבות מס, כאשר המדינה מפקחת על הביצוע ובוחרת את החברה שתבצע את השחזור. בתמורה לכך המונמונט חייב להיות פתוח לציבור במשך 30 יום בשנה לפחות. כדי לגרום לאתרים מסוימים לייצר הכנסות

התערבות ציבורית - מנגנונים רגולטיביים לתמרוץ שימור מבנים

רכים המקובלות לתמרוץ מבנים המיועדים לשימור (להלן: מבנים לשימור) הינן מענקים לבעלי המבנים או ליוזמים; הלוואות בתנאים מועדפים לבעלי המבנים או ליוזמים; הטבות מס

מבנה בסגנון האקלקטי המיועד לשימור ברחוב מזא"ה 20

המקרה של העיר הלבנה - תל אביב

די להמחיש את מורכבות השימור בהיבט הכלכלי נציג את המקרה של העיר הלבנה - תל אביב, אשר הוכרזה בשנת 2003 על ידי אונסק"ו כאתר מורשת תרבות עולמית. באתר מצוי הריכוז הגבוה ביותר בעולם של מבנים בסגנון הבינלאומי המוקדם במרכזה של עיר מטרופולינית, והוא מאפשר חשיפה מירבית לציבור ולקהל המבקרים (עיריית תל אביב יפו, 2004). הסגנון הבינלאומי באדריכלות "The International Style" ידוע גם בשם 'התנועה המודרנית' The Modern Movement, ובישראל השם הנפוץ ביותר של הסגנון הוא 'סגנון הבאוהאוס', אשר אינו סגנון אלא מוסד לימודי, שהיה אחד מנושאי הדגל של הסגנון הבינלאומי. סימני ההיכר של הסגנון הם גגות ישרים, חלונות ומפתחים גדולים וקירות לבנים. על המאפיינים הסגנוניים יש להוסיף את הדגש על השיקולים התפקודיים שמיוחסים לסגנון זה (לוין, 1984).

תחילתו של התהליך בלב העיר תל אביב בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20, עת אושרו ארבע תכניות מפורטות לאזור לב העיר, שבמסגרתן סווגו כ-267 מבנים לשימור בדרגות שונות. בתכנית נקבע, כי אסור להרוס מבנים לשימור, למעט מבנים בדרגת שימור ג' שם תהא הוועדה המקומית רשאית לאשר את הריסת

מאפשרים לקיים במתחם פונקציות המניבות תועלות ומארגנים פעילויות או מופעים תרבותיים שימשכו תיירים (Benhamou, 1996). תמריצים לשימור מבנים יכולים להיות גם תמריצים עקיפים, כאלה שמייצרים השפעות חיוביות במתחם השימור, למשל, שימור מונומנטים בבעלות ציבורית במתחם, שיפור התשתיות במתחם, שיפור הנגישות אליו ופעולות אדמיניסטרטיביות שיווקיות וחינוכיות לקידום השימור. בהיעדר תקציב ציבורי מספיק הנדרש להבטחת כמות אופטימלית של מבנים משומרים מבחינה חברתית, פיתרון אפשרי הינו להטיל משימה זו על כוחות השוק, למצוא מנגנונים לתמרוץ שימור מבנים, שיופעלו וימומנו על ידי כוחות השוק ולא יהיו כרוכים בעלות ציבורית ישירה. כזה הוא המנגנון בשיקאגו, שם מיושמת טכניקת ניוד זכויות בנייה Transfer Development Rights - TDR, אשר מטרתה להוריד לחצי שוק שמאיימים על שימושים בצפיפות נמוכה, כמו אתרים היסטוריים ולהעבירם למקומות בצפיפות גבוהה, שם מתאפשרת תרומה כלכלית גבוהה יותר. תחת TDR ניתן להעביר זכויות בנייה פוטנציאליות שלא השתמשו בהן, מאתרים היסטוריים לאתרים אחרים באזור (Costonis, 1974).

המגבלות, המטלות והפיקוח הכרוכים בשימור, כופים עלויות שימור גבוהות על בעלי הנכסים. שימור דורש אנשי מקצוע מיומנים יותר וחומרים מיוחדים ויקרים יותר כמו גם טכניקות בנייה מיוחדות (Benhamou, 1996; Listokin et al. 1998). בתמונה ניתן לראות כי לצורך הקמת מרתף חנייה במבנה לשימור הורס המבנה על גבי עמודים: עקב האכיפה והפיקוח על כל שלב בשימור המבנה משך הזמן של ביצוע השימור ארוך יותר מזה של שיפוץ מבנה שאינו מיועד לשימור. הזמן הנוסף משמעו עלות מימון גבוהה יותר לזים כמו גם מרכיב נוסף של הזמן הנדרש ברווח היזמי בפרויקט אשר מורכב ומחושב גם על פי משך זמן הפרויקט. ייתכן אף, כי משך הזמן המתמשך בא לידי ביטוי במכירת דירות תחת לחץ תזרימי והוצאות מימון עולות של הזים. עלות השימור באה לידי ביטוי גם במגבלות באפשרויות הניצול המקסימלי של הנכס ובעיקרן היעדר האופציה להרוס את המבנה ולבנות מבנה חדש תחתיו. ייתכן, כי ערכו התיאורטי של המבנה, אילו לא היה מיועד לשימור וניתן היה להרוס אותו, גבוה יותר מערכו של המבנה לשימור בפועל בהתאם לאפשרויות הניצול הקיימות.

התועלת משימור נובעת לפרט (לבעל המבנה) מתקבולים מהמבנה המשומר. מבנה נבחר לשימור בהיותו בעל ערכים ארכיטקטוניים ואורבניים, אשר יבואו לידי ביטוי בעיקר לאחר ההשקעה הגבוהה בשימור המבנה. התועלת מהשימור נובעת גם כתוצאה מהשפעות חיוביות בסביבת השימור. מבנים לשימור בחשיפה גבוהה במקומות אטרקטיביים ובריכוזים גבוהים צפוי כי ייצרו השפעות חיוביות, הבאות לידי ביטוי בעליית ערכי הנכסים בסביבתם. התועלת החברתית משימור המורשת הבנויה נובעת מביקורים ישירים באתרי/באזורי מורשת תרבות ומגידול בהיקף התיירות והפעילות המסחרית באזור. תועלת חברתית נוספת קיימת למבקרים הפוטנציאליים שיש להם האופציה ליהנות מקיומה המתמשך של המורשת התרבותית, כמו גם לדורות הבאים אשר האופציה ליהנות ממנה נשארת פתוחה עבורם בעתיד (Lichfield) 1988. מרכיב תועלת זה נקרא בכלכלה 'ערך אופציה' (option value). בהתייחס לשימור המורשת הבנויה הכוונה היא לתועלת הנובעת מהאופציה לבקר בעיר ההיסטורית. לא היינו רוצים לחשוב, לטובתנו ולטובת הדורות הבאים, על מצב שיאפשר להרוס את העיר ההיסטורית ולהקים תחתיה שכונה מודרנית חדשה.

כלכלת שימור מבנים במקרה של תכנית השימור של תל אביב

נסה לבחון, האם התיאוריה של כלכלת השימור יושמה בתכנית השימור של תל אביב. במטרות תכנית השימור ניתן לראות הטמעה והכרה בתועלת החברתית משימור ובצורך בהתערבות ציבורית לקדם ולזרז את תהליך שימור המבנים. מטרות התוכנית בין היתר: "ליישם את השימור כמנוף לחשיפת הערכים האדריכליים של המבנים לשימור... לשימור המורשת הבנויה בעיר...

מבנה לשימור בכיכר המלך אלברט, רחוב נחמני

המבנה בתנאים מסוימים. עוד נקבע, כי תוספת בנייה תותר בדומה לתוספת המותרת במבנים שאינם מיועדים לשימור, למעט במבנים בדרגת שימור א', שם לא תותר כל תוספת בנייה אלא במקרים מיוחדים. במקביל, בשנת 1992 פרסמה הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה תל אביב הודעה לפי סעיף 78 לחוק התכנון והבנייה, אשר כללה רשימה של כ-1,200 מבנים שנבחרו לשימור, ולגביהם נקבעו תנאים לפיהם ייתנו היתרי בנייה. תכנית השימור של תל אביב 2650 ב' פרסמה למתן תוקף בחלוף 16 שנים בשנת 2008 וכללה רשימה של 981 מבנים שסווגו לשימור, 188 מהם סומנו עם הגבלות מחמירות, ויותר 793 המבנים סומנו ללא הגבלות מחמירות (מבנים לשימור רגיל). בתכנית נקבע, כי לא תותר הריסת מבנים לשימור וכן, כי מבנה לשימור ישוקם על-פי הוראות השימור של תכנית זו, וכי כל עבודה הטעונה היתר וכן עבודות נוספות הטעונות אישור לשיפוץ, יחויבו באישור היחידה לשימור מבנים טרם ביצועם. במבנים לשימור רגיל יותר מימוש זכויות הבנייה מתוקף התכניות התקפות במגרש בכפוף לשימור המבנה. במבנים לשימור עם הגבלות מחמירות אסורה תוספת בנייה אולם יותר ניוד זכויות - העברת זכויות הבנייה שלא ניתן לממשן בתחום המגרש למגרש אחר בכפוף לביצוע שימור המבנה. העברת הזכויות תיעשה באמצעות תכנית בסמכות ועדה מקומית. העברת זכויות הבנייה תכלול את יתרת השטחים מכוח התכניות התקפות במגרש שלא נוצלו במבנה לשימור, וכן זכויות בנייה נוספות להעברה הניתנות כתמריץ לביצוע עבודות השימור.

עלות השימור והתועלת הפרטית והחברתית משימור המורשת הבנויה

עלות השימור הפרטית באה לידי ביטוי בעלויות גבוהות יותר בהשוואה לעלויות שיפוץ מבנה שאינו מיועד לשימור.

מפה 2: אזור המחקר כיום, לאחר סיווג המבנים לשימור

מפה 1: אזור המחקר בשנת 1990, ערב סיווג המבנים לשימור

בתים לשימור או במיקום בעל חשיפה גבוהה. למגמה זו ביטוי באזור המחקר, המכסה חלק נרחב מהעיר הלבנה תל אביב, שם באופן יחסי יותר מהמבנים לשימור הם מבנים פינתיים (35%), לעומת כ-21% בלבד מהמבנים שאינם מיועדים לשימור. כמו כן שטח חלקה ממוצע למבנים לשימור גדול יותר בכ-15%. מזה של מבנים שאינם לשימור, מאפיינים אשר יש בהם כדי להגביר את רמת החשיפה והאטרקטיביות של המבנים לשימור. מגמה זו עוד מתעצמת ביחס למבנים לשימור עם הגבלות מחמירות, שם למעלה ממחציתם הם מבנים פינתיים. ממצאי המחקר עולה, כי השימור מייצר השפעות חיוביות חיצוניות המקרינות על הסביבה הקרובה ובאות לידי ביטוי בפרמיה במחירי דירות באזורים עם ריכוז גבוה של מבנים לשימור. מפרמיה זו נהנים הן דירות במבנים המיועדים לשימור והן דירות במבנים שאינם מיועדים לשימור, ואנו צופים, כי מגמה זו תתעצם ותתרחב ככל שישומרו יותר מבנים.

עוד עולה ממצאי המחקר, כי קיימת פרמיה במחיר דירה במבנה המיועד לשימור בתנאי שהמבנה שומר, אולם בהיעדר תמריצים מספיקים אין בפרמיה זו די כדי לכסות את עלות השימור הגבוהה. התמריץ של ניווד זכויות החל על מבנים לשימור

תוך חשיפתם לציבור הרחב; "להפעיל השימור... בין היתר, לשם משיכת פעילויות חדשות וביניהם כלכלית, תיירותית ותרבותית למרכז העיר"; "ליצור תמריצים לשימור המבנים לשימור...". מפה 1 מציגה את מרכז העיר תל אביב בתחילת שנות ה-90 של המאה ה-20 ערב אישורה של הראשונה מתכניות לב העיר, אשר סיווגה מבנים לשימור וערב תחילת התהליך הסטטוטורי של תכנית השימור של תל אביב 2650 ב'.

מפה 2 מציגה את האזור, נכון להיום, לאחר אישורן של תכניות לב העיר ותכנית השימור 2650 ב'. באזור המחקר המוצג במפה נמצאים 2,472 מבנים, 766 מהם מיועדים לשימור. תכנית השימור יחד עם תכניות לב העיר (באזור לב העיר) יצרו ריכוזים של מבנים לשימור במתחמים מסוימים, במקומות אטרקטיביים ובצירים מרכזיים בעלי חשיפה גבוהה כדוגמת שדרות רוטשילד, המאפשרים חשיפת הערכים הארכיטקטוניים של המבנים לשימור. בהתאם למסמך הקריטריונים להערכת מבנים לשימור בתל אביב יפו, המהווה מסמך נלווה לתכנית השימור, המבנים נבחרו לשימור במשקל גבוה גם על פי מיקומם - מיקום במתחם לשימור בניקוד הגבוה ביותר ואחריו חלק מרצף של

עם הגבלות מחמירות, נמצא לרוב כי עלול ומספיק לכסות את עלות השימור, אולם ביחס למבנים לשימור רגיל ללא הגבלות מחמירות המגמה העולה היא, שבמקרים רבים אין בתמריצים הניתנים די כדי לכסות את עלות השימור. במקרים רבים ערכו התיאורטי של המבנה היה גבוה יותר אילו לא היה מיועד לשימור, דהיינו אילו ניתן היה להרוס אותו ולהקים מבנה חדש תחתיו (מבנה בהיקף בנייה התואם את הבנייה במרקם האורבני בהתאם לזכויות בנייה קיימות).

תכנית השימור של תל אביב סיווגה מבנים המיועדים לשימור. אלה ישאו בנטל השימור לבדם, כאשר לצדם מבנים שאינם מיועדים לשימור ואינם נושאים בעלויות השימור אך נהנים מההשפעות החיצוניות החיוביות הנובעות ממנו. בהתייחס למחירם של מבנים לשימור (Noonan (2007) שואל, האם יעוד בית לשימור מעלה את מחירו או שמא בית שמחירו גבוה מיועד לשימור? במחקר מאוחר יותר (Noonan (2011) כותב, כי בתים יפים יותר נמצאים באזורים המוכרזים לשימור, ואזורים המוכרזים לשימור נמצאים בשכונות טובות יותר. ובמובן זה אזורי השימור נראים כמי שבחרים 'מקומות מנצחים'. המחבר מציין זאת בהקשר של הכרזה של אזור/ שכונה שלמה לשימור, אולם ניתן ליישם זאת גם ביחס להכרזה של מבנים לשימור, כמו בתכנית השימור של תל אביב. בתכנית זו במידה מסוימת בחירת המבנים לשימור הייתה בימקומות מנצחים, ובמקרים כאלה מחירם מושפע בעיקר מהמיקום יותר מאשר מערכם הארכיטקטוני. אין ספק ואף אין ויכוח, כי נדרשים

תמריצים לשימור מבנים, כאלה שיסייעו לכסות את עלויות השימור הגבוהות על מרכיביהן השונים - בין אם עלות החומרים, תשלומים לבעלי מקצוע מומחים והזמן הכרוכים בשימור, ובין אם זו העלות התיאורטית הנובעת מהמגבלה של ניצול הנכס או היעדר האופציה להרוס את המבנה ולנצל את הקרקע המתפנה למבנה חדש, תואם את ערכה ואת פוטנציאל הבנייה בה. על פניו נראה, כי תכנית השימור של תל אביב השכיחה לעשות זאת בחלק מהמקרים והאזורים ובחלק נוסף של המקרים יש מקום להעניק תמריצים נוספים.

* אייל סלינגר הוא כלכלן, שמאי מקרקעין, היסטוריון ודוקטור לתכנון ערים ואזורים.

דניאל שפר הוא פרופסור (אמריטוס) לכלכלה עירונית ואזורית בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.

הסאמר מתבסס על עבודת הדוקטורט של דר' אייל סלינגר בהנחיית פרופסור דניאל שפר בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים בטכניון.

מקורות:

- Benhamou F., (1996) "Is Increased Public Spending for the Preservation of Historic Monuments Inevitable? The French Case". **Journal of Cultural Economics**, Vol. 20, pp. 115-131.
- Costonis J. J., (1974) **Space Adrift Landmark Preservation and the Marketplace**. (University of Illinois press, Chicago).
- Lichfield, N., (1988) **Economic in Urban Conservation**, (Cambridge University Press, U.K).
- Listokin D., Listokin B., Lahr M., (1998) "The Contribution of Historic Preservation to Housing and Economic Development", **Housing Policy Debate**, Vol.9(3), pp. 431-478.
- Musgrave A.R., Musgrave B.P., (1973) **Public Finance in Theory and Practice**, Third edition, (McGraw hill).
- Noonan D. S., (2007) "Finding an Impact of Preservation Policies: Price Effects of Historic Landmarks on Attached Homes in Chicago 1990-1999" **Economic Development Quarterly**, Vol. 21(1), pp. 17-33.
- Noonan D. S., Krupka D. J., (2011) "Making - or Picking - Winners: Evidence of Internal and External Price Effects in Historic Preservation Policies" **Real Estate Economics**, Vol. 39(2), pp. 379-407.

לוין מ. (1984), עיר לבנה - אדריכלות הסגנון הבינלאומי בישראל - דיוקנה של תקופה (מוזיאון תל אביב).
עיריית תל אביב יפו, (2004) לגור על החולות - העיר הלבנה של תל אביב אתר מורשת עולמי (עיריית תל אביב יפו).

מה נשתנה בתפיסות השימור העירוני?

גיורא סולר

רחוב הרצל בתל אביב ובקצהו גימנסיה הרצליה - 1913, לע"מ

אלה (כמפורט להלן) נדרשים לשאלות 'בוערות' בנושאי שימור ומשקפים את המקובל בזמן הכנת מסמך מקצועי, כמו: אמנה או קווים מנחים.

באיקומוס (המועצה הבינלאומית לשימור) עוסקת בנושא השימור העירוני בעיקר הוועדה המדעית לערים והתיישבויות היסטוריות (CIVVIH) ובאונסקו (ארגון האו"ם לחינוך, מדע ותרבות) עוסק בכך המרכז למורשת עולמית.

העיסוק בנושא גם במסגרת גופים אלה איננו חדש, כמובן, אבל הלחצים בשטח גרמו בעשר השנים האחרונות ליגלי של חשיבה. הם נקטו גישות חדשות וכן שינויים באמנות קיימות, כולל הכללת נושאים שבעבר לא נתפסו כרלבנטיים לנושא השימור העירוני, או שלא נחשבו לבעייתיים ולכן לא זכו לתשומת לב, לא בחשיבה ולא בעת הכנת המסמכים השונים.

להלן רשימה קצרה של נושאים כאלה:

1. מקומה ותפקידה של החברה בהחלטות הקשורות בשימור עירוני.
2. מקומן של קבוצות בעלי עניין בהחלטות בנושא השימור העירוני וכיצד לתת להן ביטוי.
3. 'רוח מקום' - משמעותה, והאם היא ניתנת לשימור או לקביעה תכנונית.
4. הקונטקסט המוחשי הרחב יותר, לא רק של הגרעין ההיסטורי וגם לא רק האזור הקרוב אליו ביותר, אלא של הסביבה הרחבה, הנוף, התשתיות ועוד.

שמור עירוני ושימור מכלולים עירוניים היסטוריים מהווים את אחד האתגרים הגדולים ביותר בפניהם עומד כל מי שעוסק בשימור מורשת תרבות, מכל דיסציפלינה רלבנטית.

בניגוד לאתר ארכיאולוגי או למבנה הבודד עיר היא גוף חי ומשתנה באופן קבוע. יתרה מזאת, היותה של העיר חיה ותוססת הוא אחד הערכים המשמעותיים שלה, גם מבחינה תרבותית. בו בזמן עיור הינו תופעה מתעצמת בכל העולם. באופן טבעי לא מדובר רק בערים חדשות, אלא בעיקר בגידולן של ערים קיימות, רבות מהן ערים היסטוריות שלהן גרעין היסטורי או שכונות היסטוריות. חיי עיר תוססים והאצת תהליכי העיור מאיימים, לכאורה, על ערכי התרבות של העיר ההיסטורית, וללא ספק מהווים אתגר לכל הגורמים שעוסקים בתכנון ושימור ערים היסטוריות.

אתגר נוסף נובע מכך, שבעיר קיים מגוון גדול ביותר של בעלי עניין, ועל כן החלטות הנוגעות לעיר ההיסטורית עשויות להשפיע באופנים שונים על קבוצות שונות ורבות. זאת בניגוד, למשל, למבנה הבודד או לאתר ארכיאולוגי, שבהם מגוון בעלי העניין מצומצם. מטרתו של מאמר זה לסקור את התפיסות בנושאי שימור ערים היסטוריות ברמה העולמית ואת השינויים שחלו בתפיסות אלו בתקופה האחרונה.

תפיסות ברמה העולמית מבוטאות במסמכים מקצועיים שהופקו ע"י אונסק"ו ואיקומוס, שנחשבים כגורמים בינלאומיים מובילים בנושאי השימור (גם אם אינם מייצגים את כלל בעלי העניין ואנשי המקצוע בתחום). גורמים ספציפיים בגופים

5. הקונטקסט הלא מוחשי (חברה, שימושים, פעילות, כלכלה ועוד).

6. המורשת הבלתי מוחשית ומשמעויותיה בשימור העיר ורוח המקום.

7. בנייה לגובה בתחומי העיר ההיסטורית, בסביבתה הקרובה ואף הרחוקה יותר.

8. ממשק - הכלים שנועדו להגן על הערכים של העיר ההיסטורית והקשרים ביניהם.

זאת בנוסף לנושאים ולתפיסות מקובלים מזה זמן, כמו עצם ההסכמה שעיר היא תופעה דינאמית ומשתנה, שתחבורה היא נושא בעייתי ומורכב העלול לפגוע קשות בערכי תרבות, שאחת ממטרות השימור העירוני היא שיפור תנאי חיים של תושבי העיר, ושאיחוד מערכי העיר הוא חיוניותה והאפשרות שלה להתקיים, להתפתח ולשרת את בעלי העניין הקשורים בה (ראו, למשל, את האמנה לערים היסטוריות, אמנת ושינגטון 87).

ואכן, שני הגופים שהוזכרו לעיל עסקו בשנים האחרונות בנושאים החדשים ופיתחו כלים להתמודדות עם השינויים והצרכים החדשים. כלים אלה הם אמנות, קווים מנחים ומסמכי דוקטרינה שמהווים את התוצאה הסופית והתמציתית של אינספור טיטות, כנסים ומפגשים. מסמכים אלה אמנם אינם מחייבים חוקית אף מדינה או מערכת שאמורה להשתמש בהם ולאכוף אותם, אולם הם מבטאים את הפילוסופיה, האתיקה והתורה שאמורות לכונן את מי שעוסקים בנושא השימור העירוני. הם משקפים את ההתפתחויות והצרכים החדשים ומהווים כלים לטיפול בהם מנקודת המוצא של שימור ערכי התרבות של העיר ההיסטורית תוך כיבוד ערכים אחרים של בעלי עניין אחרים.

להלן מספר מסמכים מרכזיים המבטאים את החשיבה והגישות החדשות:

1. **הצהרת שיאן (Xi'an Declaration)** שהתקבלה באסיפה הכללית של איקומוס ב-22 באוקטובר 2005 ועוסקת בסביבה ובקונטקסט הסביבתי של האתרים. עיקרי ההצהרה מופיעים בשני הסעיפים הראשונים שלה ובהרחבה בטקסט מלא. הם קובעים, כי הקונטקסט של אתר מורשת מוגדר בסביבתו המורחבת שתורמת או מהווה חלק ממשמעותו ואופיו המיוחד. בדברי ההרחבה של הסעיף הראשון נאמר, כי מדובר לא רק בהיבטים מוחשיים וחזותיים אלא גם בהקשרים של הסביבה הטבעית, במסורות חברתיות ורוחניות בעבר ובהווה, בהרגלים, בשימושים ובפעילויות ובצורות השונות של המורשת הבלתי מוחשית. הסעיף השני מדבר על המשמעות והאופי של אתר מכל סוג שהוא, שנובעים

אותו המקום, שנת 1964... צילום: פריץ כהן, לע"מ

הטמעת נושא 'רוח מקום' בתכניות

'רוח מקום' (מהמונח הלטיני Genius Loci), מתייחס להבטים הייחודיים והמובהקים שיש לשמר ולטפח במקום, אשר יוצרים את אופיו ואת הייחודיות שלו

	הקיוסק	המאפיין
	<p>הקיוסק הוא למעשה מקום עם אופי, חלל מבודד, שעומד כמעט לבדו במרחב הציבורי. חנות קטנת ממדים, הממוקמת במקומות בולטים, בעיקר בקונטקסט אורבאני כמו בשדרות, ברחובות ראשיים, בצמתי הרחובות, בשכונות. ריבוי הולכי הרגל, מספקים פרנסה לבעל הקיוסק. במשך השנים נוצרו מספר "מוטציות" חיוביות לקיוסק המיתולוגי.</p> <p>הקיוסקים מתפקדים כ"מועדון חברתי". תושבים ומבקרים בלבוש מעוצב, אך חופשי, מגיעים לשם עם כלבים, בדרך לעבודה ואפילו ליציאה או בילוי.</p>	<p>תיאור המאפיין</p>
	<p>הקיוסקים מתפתחים מתוך כלכלת שוק בריאה ומתפקדת של ביקוש והיצע ותורמים לחיות המרחב הציבורי.</p> <p>להמשיך ולטפח את ה"מוצר" אך לשמור על מידתיות, לדאוג שלא ישתלט על המרחב הציבורי. לשקם, לשפץ ולתפעל בעיקר את אותם קיוסקים היסטוריים ששרדו.</p>	<p>הערות המלצות</p>

דף מתוך תכנית הממשק של תל אביב, שעוסק ב'רוח מקום', אדריכל גיורא סולר. צילומים: גיורא ודרור סולר

הצהרה זו מהווה מעין המשך לקודמתה (שיאן 2005) ומרחיבה את ההגדרות של ערכי תרבות ומשמעות תרבותית. עניינה בהגדרת המשמעות של המונח 'רוח מקום' (genius loci) ובתרומתו לערכיו של אתר. על פי ההגדרה המופיעה בהצהרה, רוח מקום הינה שילוב בין האלמנטים המוחשיים והבלתי מוחשיים (כמו זיכרונות, סיפורים, מסמכים, ידע מסורתי,

מערכים חברתיים, רוחניים, היסטוריים, אמנותיים, אסתטיים, טבעיים, מדעיים ואחרים וכמו כן מהיחסים המשמעותיים עם הקונטקסט הפיזי, החזותי, הרוחני והתרבותי האחר.

2. **הצהרת קוויבק** שהתקבלה באסיפה הכללית של איקומוס ב-4 באוקטובר 2008 ועוסקת ברוח מקום.

צבעים וגוונים, דרכי פולחן וכדומה), והיא נוצרת ממפגש של כל מרכיבי החברה. ההצהרה אומרת, שרוח מקום משתנה כמענה לשינויים חברתיים והיא שונה עבור קבוצות שונות. ההצהרה קוראת להתייחס לרוח המקום בכל פעולות התכנון ואפיון אתרי מורשת ולשתף בהם את חלקי החברה השונים. כמו כן קוראת ההצהרה להבנה עמוקה יותר ולנקיטת צעדים אל מול האיומים על מורשת התרבות והחברה כתוצאה משינויים אקלימיים, תיירות המונית, קונפליקטים מזוינים והתפתחות עירונית.

3. **עקרונות ואלטה**, שהתקבלו באסיפה הכללית של איקומוס בפאריס בשנת 2011.

מסמך זה הוא הנרחב ביותר, והמונח 'עקרונות' מחליף את מה שבעבר נקרא 'אמנה'. המסמך נועד להרחיב ולעדכן את האמנה לשימור מרכזים עירוניים היסטוריים - אמנת וושינגטון 1987. עיקר חשיבותו של מסמך זה הוא בהתייחסותו הרחבה למגוון נושאים, כאלה שהוזכרו במסמכים קודמים וכאלה שמהווים חידוש או שינוי. אחד הפרקים החשובים ביותר של המסמך עוסק בהכרה שהעיר ההיסטורית משתנה, ומשום כך הוא מגדיר אספקטים שונים של שינויים וקריטריונים המתייחסים לשינויים אלה. המסמך דן בקנה המידה האזורי ולא רק המקומי, בערכים בלתי מוחשיים, בזהות ובהמשכיות, בשימושי קרקע מסורתיים, בחברה ובמקומה בהליכי קבלת החלטות. כמו כן עוסק המסמך ברב-גווניות תרבותית, באיכות סביבה, בנוף עירוני ועוד.

אחד הנושאים המשמעותיים במסמך עוסק ביישום העקרונות ובשמירת ערכי התרבות באמצעות 'תכניות ממשק' (management plans). אלו מוגדרות כאן לראשונה, כולל פירוט סעיפים ונקודות אליהם חייבות תכניות הממשק להתייחס. תכניות אלו מופיעות בקווים המנחים ליישום האמנה למורשת עולמית ומהוות תנאי סף להכרזות עולמיות, אולם משמעותן ותכנן לא פורט עד כה בשום מסמך מקצועי בינלאומי. עקרונות ואלטה מגדירים את 'תכניות הממשק' כסך כל הכלים שעומדים לרשותנו כדי להגן על ערכי תרבות של אתר, והם כוללים תכניות פעולה ליישום.

4. **מזכר וינה** ובעקבותיו מסמך אונסק"ו לנושא נופי מורשת עירונית (HUL approach).

אירוע תכנוני ספציפי היווה את העילה להתעסקות ארוכה ואינטנסיבית בנושא ולהכנת מסמכים רשמיים של אונסק"ו. מסמכים אלה ובתוכם המסמך החשוב שעוסק בגישה לנוף היסטורי עירוני (historic urban landscape) הם תוצאה ישירה של פרויקט גדול שאושר, וביצעו אף החל בגבול אזור החיץ של אתר המורשת העולמי של העיר וינה זמן קצר ביותר לאחר הכרזת העיר כאתר מורשת עולמי ברשימת אונסק"ו.

התוצאה הישירה הייתה 'מזכר וינה', שעסק ישירות בבנייה לגובה בתוך אתרי מורשת תרבות עירוניים ובסמוך אליהם. מכאן התפתח המזכר למסמך מקיף ביותר, שעיסוקו ברב-גווניות של הנושא העירוני הן ברמת התרבות והן ברמת בעלי העניין והנושאים השונים. המסמך קורא, למעשה, לאמץ גישה תכנונית כוללת ביותר, על פיה הנוף העירוני איננו פיזי בלבד אלא הוא כולל היבטים חברתיים, סביבתיים, מסורות תרבותיות וכו'. במידה רבה עוסק המסמך בנקודות בהן נגעו ועסקו מסמכים שונים של איקומוס, כולל בהגדרות ובדרישות לתכניות ממשק ולתכניות פעולה שמלוות אותן.

5. **קווים מנחים ליישום האמנה למורשת עולמית** שאושרו בשנת 2005 וחזיקו משמעותית את נושא תכניות הממשק לאתרים.

הנחיות אלו הן, למעשה, הוראות ליישום היתורה שמאחורי האמנה למורשת עולמית. הן אינן מהוות נייר עמדה או פילוסופיה, ולכן אין בהן כמעט עיסוק בתיאוריות, אולם ניתן להבין מתוכן את התיאוריה, האתיקה והפילוסופיה שעומדות מאחוריהן. למשל, הקריטריונים על פיהם מוכרזים אתרי מורשת עולמית, מופיעים בקווים המנחים ולא באמנה עצמה. קווים מנחים הוכנו מיד עם הכנת האמנה למורשת עולמית עצמה (1972) אולם עברו במשך השנים תיקונים, תוספות ושינויים, אשר הפכו אותם למסמך בלתי מובן הבנוי טלאים-טלאים. בין השנים 2000 ל-2005 עבד צוות מקצועי על עדכון החומר והפיכתו למסמך אחד, שאושר בסופו של דבר ע"י הוועדה למורשת עולמית של אונסק"ו. סמוך לאישור המסמך החלו להגיע הערות ובקשות לשינויים ותיקונים שלו, דבר שמאפיין את הדינמיות בעיסוק במורשת התרבות ובתפיסות המגוונות של התופעה.

6. **דיון וסיכום של קבוצת מומחים מטעם אונסק"ו לנושא אזורי חיץ להכרזות מורשת עולמית.**

אירוע הבנייה לגובה בווינה, שהביא בסופו של דבר להכנת מסמך הנוף ההיסטורי העירוני (נקודה 4) וההכרה שבערים ההיסטוריות וסביבתן חלים שינויים מתמידים כולל בנייה לגובה, הובילו למפגש מקצועי ולהמלצות בנושא גבולות אזורי חיץ. אזור חיץ (buffer zone) מוגדר כאזור שמקיף את הליבה המוכרזת אתר מורשת תרבות ואמור להגן עליה מפני איומים שונים. עצם קביעת גבולות לאזור כזה בהתאם לאיומים הצפויים לליבה, מהווה אתגר, ובוודאי שהוא לא תמיד עומד בציפיות. הדיון בחסות אונסק"ו, שהתקיים בדאבוס שווייץ, לא הבשיל בסופו של דבר למסמך שהתקבל רשמית, אולם חשיבותו אינה פחותה בשל כך. חלק משמעותי מהדיונים נגע בשאלה, האם אנחנו עוסקים באזור חיץ שמפריד בין אזורים, או באזור מעבר, שמקשר ביניהם. החלק המעשי בדיון ובנייר שסיכם אותו קרא לקביעת גבולות שונים לאזור חיץ, לאותו האתר, כאשר נושא

שימור? שרונה (תל-אביב) והסובב אותה. צילום: גיורא סולר

מסדרונות ראייה אל ומן האתר, נושאים חזותיים ומרחקים לראייה מהווים נקודות שיש להתחשב בהן בכל החלטה. אם המסמך יאושר ויאומץ, יותוו גבולות או זוויות ראייה, שכל עניינם הוא מראה האתר ממרחקים שונים, מכיוונים שונים ומהמבטים ממנו החוצה. זאת בנוסף לגבולות אזור החיץ המסורתי, שעוסק באיומים אחרים על האתר.

שינויים ערכיים וחברתיים אחרים מהווים בסיס לא רק למסמכים שהוזכרו לעיל אלא למפגשים, לכנסים, למחקרים ולמאמרים, שמבטאים את הדינמיות בחשיבה שמכוונת את תפיסות השימור. בסיכום ניתן להצביע על חמישה כיוונים עיקריים שמהווים את השינוי המשמעותי בגישות לשימור בשנים האחרונות:

1. חברה
2. סביבה
3. כוללנות ובעלי עניין שונים
4. ערכים בלתי מוחשיים
5. הכרה בשינויים כאלמנט מקובל, בעיקר בקונטקסט העירוני

אחת ממטרות נייר זה היא לחזק את מודעות הקורא לשינויים שחלו וחלים באופן מתמשך בתפיסות, לעודד אותו לקרוא ולהבין את המסמכים המבטאים שינויים אלה ולהתייחס לשימור כאל פעולה חברתית מורכבת ולא כאל עשייה טכנולוגית גרידא.

* גיורא סולר - אדריכל, מתכנן ערים, בעבר מנהל תחום שימור ברשות העתיקות. מנהל מחלקת הפרויקטים של מכון גטי לשימור, יועץ לאיקומוס העולמי ולאונסקו בנושא אתרי מורשת עולמית. בעל משרד פרטי המתמחה בשימור.

את התמורות במעמד השימור של מרקמים היסטוריים בערים עתיקות ניתן לחשוף גם בירושלים. אלא שבעוד שימורה של העיר העתיקה היה עניין מוסכם על ידי רבים, שימורה של העיר ההיסטורית שהחלה להיבנות מחוץ לחומות העיר העתיקה בשלהי המאה הי"ט, העיר היהודית, לא זכה להתייחסות אלא שנים רבות אחר כך. את ההסבר להבדל ביחס לשימור בין שני חלקי העיר מציג פרופסור יהושע בן-אריה. מלבד הניתוח ההיסטורי מעלה ההסבר סוגייה נוספת - הגדרתו של מושג 'הזמן' בתהליך קבלת החלטות בנושאי שימור. למושג זה השלכות רבות להבנת תופעת השימור, המשמעויות וההקשרים החברתיים והפוליטיים המלווים אותה, ומשום כך הוא נדרש לתיעוד. ואכן, בן-אריה חושף כלי תיעודי חשוב - מפקד אוכלוסין, המאפשר את שחזורה של תופעה בנקודת זמן מסוימת, ועל ידי כך את לימוד ערכיה ואת זכאותה לשימור. מאמר זה מתבסס על הרצאה אותה נשא בן-אריה בכנס שהתקיים בירושלים בי"ד יצחק בן-צב"י ב-21 במארס 2012 לרגל הופעת ספרו "ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט - שכונות. בתים. אנשים".

ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט - שכונות. בתים. אנשים. הבטים של שימור ותכנון

יהושע בן-אריה

השאלה הבסיסית הראשונה, העולה בנושאי שימור ותכנון בערים ובאזורים עירוניים, השואפים לפיתוח והתחדשות, היא, האם יש צורך בשימור מבנים במרקמים עירוניים עתיקים? רבים האנשים והגופים החושבים שהשימור הוא גורם המפריע להתפתחות ובנייה של ערים ויישובים. לא אדון בנושא זה כאן בכללותו, אלא אעיר מספר הערות מקדימות בנושא זה, במיוחד באשר לעיר ירושלים.

שימור העיר העתיקה ירושלים

ומה, שכיום מקובל על הכול, שאת העיר העתיקה של ירושלים חייבים לשמר בצורתה הנוכחית. לא יעלה על דעתו של אף אחד להרוס את העיר העתיקה או אף לפגוע בה. לא כך היה המצב תמיד. אביא דוגמאות אחדות לעניין זה.

גימאל פאשא, דמות מרכזית מאד בממשל התורכי בסוף התקופה העות'מאנית, חשב על פריצת דרך - שדרה משער יפו לעבר הר הבית מתוך כוונה להרוס את כל רחוב דוד, שהיה אז חלק גדול מהשוק של העיר העתיקה. כך גם בתקופה העות'מאנית פגעו בחומת העיר העתיקה, גנבו ממנה אבנים ופרצו בה פרצות, בנו תוספות ומבנים על החומה, על השערים ובצמידות להם ועוד. פגיעה ושינויים אלה לא ייעשו כיום. את השינוי שחל במעמדה של העיר העתיקה הובילו הבריטים ואף החמירו בעניין זה. רונלד סטורס, המושל הבריטי של ירושלים, אדריכלים ומתכננים בריטים בעלי שם - כולם היו בדעה אחת שיש לשמר את העיר העתיקה באופן מרבי.

נשאלת השאלה, מה היו הסיבות להחלטתם זו, שהרי העיר העתיקה הינה בעצם עיר ימי ביניימית, צלבנית ומוסלמית. דומה כי היו לכך שלוש סיבות עיקריות:

(1) העיר העתיקה נתפסה באותה עת בעולם כולו כעיר היסטורית קדושה לשלוש הדתות העולמיות: היהדות, הנצרות והאסלאם. הבריטים ראו בכך חובה לדאוג לשומרה, כמעין פיקדון שנמסר לידם ע"י העולם כולו. בגישתם זו התעלמו למעשה מהעובדה, שמבחינה מדעית העיר העתיקה היא לא עיר היסטורית דתית, אלא עיר ימי ביניימית; לא הפרטים ההיסטוריים מבחינת הבנייה, הטכנולוגיה או הסגנון עניינו אותם אלא חשיבותה ומעמדה בעולם.

(2) לבריטים הייתה סיבה נוספת לרצונם לשמר את העיר העתיקה בצורתה. רונלד סטורס ואישים בריטיים נוספים כיבדו את העיר הימי-ביניימית משום תפקידה והקשרה לנושא הצלבני-מערבי ומשום היותה מייצגת את יחסם המיוחד כלפי ערים מוסלמיות עתיקות, דוגמת קהיר.

(3) והיו גם יופיה וייחודה החזותי של העיר: החומות, השערים, בנייני כיפת הסלע, אל-אקצא, כנסיית הקבר, המיקום הכללי של העיר באגן טבעי בין הרים מסביב - ירושלים הרים סביב לה; ועוד. האדריכל הנודע פטריק ג'ס, שהכין את תכנית האב השנייה של העיר ירושלים, כתב בכתביו, כי מי שאינו מכיר בייחוד הוויזואלי והתכנוני של העיר העתיקה, אינו יכול להבין מבחינה אדריכלית מה זו ירושלים.

למרות ההקפדה הבריטית חזרו ועלו רעיונות בדבר פגיעה בעיר העתיקה כולל הצעות להרוס חלקים ממנה על מנת לחשוף את עברה ההיסטורי הקדום יותר. כך למשל, לאחר מלחמת ששת המים הציע דוד בן-גוריון להרוס את חומות העיר העתיקה. כיום נראה הדבר מוזר, אבל לעניין זה דוגמה בולטת אף יותר. סר פלינדרס פיטרי, אבי הארכיאולוגיה הסטרטיגרפית המזרח-תיכונית, שביצע חפירות ארכיאולוגיות חשובות במצרים ולאחר מכן באזור הנגב, העלה רעיון זה גם כן. בראשית תקופת המנדט הבריטי, עת עזב את מצרים ועבר להתגורר בירושלים במכון האמריקני לארכיאולוגיה (כיום מכון אולברייט), הציע להרוס את העיר העתיקה, על מנת שניתן יהיה לערוך חפירות ארכיאולוגיות בכל שטח העיר העתיקה ולחשוף את העיר ההיסטורית המקראית ואת זו של ימי בית שני. לדעתו, חשובות היו ארבע תקופות בתולדות העיר: תקופת המקרא, תקופת הבית השני, ירושלים הרומית-ביזנטית וירושלים הנוצרית בראשיתה, כשלנדבכים האחרים לא יחס חשיבות.¹

אך כל אלה היו ביסודם מקרים מריגים. מאז תקופת המנדט הבריטי ועד היום מקובל על הכול כמוסכמה מחייבת שימורה של העיר העתיקה. עובדה זו גם מסבירה, מדוע מאז תקופת המנדט לא נבנו בעיר העתיקה מבנים גדולים חדשים וגם לא מבנים בולטים אחרים. כמעט כל המבנים 'החדשים' בעיר הוקמו במהלך המאה ה-19 ועד למלחמת העולם הראשונה, בתקופה בה נושא שימור העיר העתיקה לא נטמע במודעות הבנייה באזור כולו. יוצא מכלל זה הוא בנייתו של הרובע היהודי בעיר העתיקה, שנהרס במלחמת העצמאות, ושהוחלט לחדשו ולבנותו אחרי מלחמת ששת הימים (1967).

שימור העיר ההיסטורית ירושלים מחוץ לחומות

שונה משימור העיר העתיקה, שימורה של ירושלים ההיסטורית מחוץ לחומות לא היה דבר מוסכם. כידוע, עד למחצית המאה ה-19 לערך הייתה העיר ירושלים כולה תחומה בתוך חומות העיר העתיקה. עם חשיכה נהגו לנעול את שערי העיר - אין יוצא ואין בא. מאז מחצית המאה ה-19 החלה בנייתם של מבנים גדולים במיוחד, והוקמו שכונות רבות - יהודיות, מוסלמיות ונוצריות, מחוץ לחומות העיר העתיקה. העיר החדשה גדלה במיוחד בתקופת המנדט הבריטי. משום כך, כאשר מדברים על ירושלים ההיסטורית מחוץ לחומות, מתכוונים בעצם לאותו חלק של ירושלים החדשה שנבנה עד לתקופת מלחמת העצמאות ולחלוקת העיר לשניים: לחלק ישראלי ולחלק ירדני. אחרי שנת 1948 הפך החלק הישראלי לחלק ממדינת ישראל ולבירתה.

¹ על רצינות הצעות והחשש מהשפעתה על מתכנני העיר יעיד מעמדו של החוקר: באותן שנים נתפס פיטרי על ידי רבים כגאון, וכל הצעה, המלצה או אמירה שלו זכתה להדים והתקבלה בהסכמה. לאחר מותו ב-1941 נקברה גופתו בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון, אבל הראש נלקח ללונדון לבדיקת מוחו הגאוני. עד היום ראשו מצוי בלונדון בין כתלי יוניברסיטי קולג שבמרכז העיר מוזיאון לארכיאולוגיה על שמו ובו ממצאים מחפירותיו בארץ

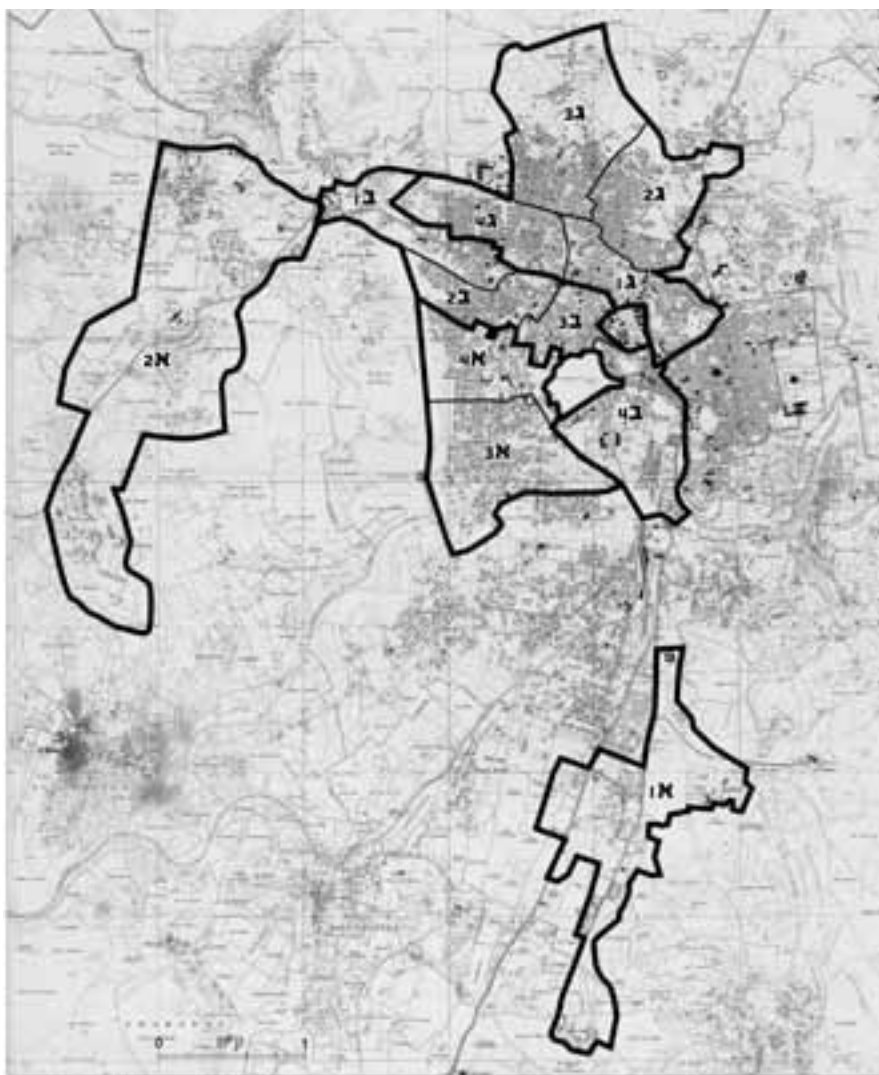
שהיה מגדיל מאד את שטחה של המדינה היהודית. ב. צירוף החלק של ירושלים היהודית החדשה למדינת ישראל העתידה לקום, אם תכנית הוועדה תתקבל.

הנהלת הסוכנות לא הסתפקה בהצהרה אלא הקימה ועדה מיוחדת שנקראה 'ועדת ירושלים'. לראש הוועדה מונה ד"ר מרדכי עליאש, לימים שגריר הראשון של ישראל בבריטניה. הוועדה הקימה ועדת משנה, ועדה גיאוגרפית, שאף שרטטה מפות מפורטות שסימנו במדויק את החלק של ירושלים היהודית החדשה שיש לצרף, אם תתממש הצעת 'ועדת פיל'. רבות נכתב בעניין זה, וחשיבותו בעובדה, שבסוף שנות ה-30, בתקופת המנדט, כבר הייתה קיימת בירושלים מעין ישות יישובית יהודית חדשה שנקראה

בחלק של ירושלים החדשה שמחוץ לחומות, שהסתפח למדינת ישראל, ניתן להבחין בשני מרקמים: המרקם שהיה לא יהודי לפני מלחמת העצמאות, אבל נכלל בתחומי ירושלים הישראלית לאחר הקמת המדינה, והמרקם היהודי שהתפתח בעיר לפני מלחמת העצמאות והיה לחלק מירושלים הישראלית לאחר הקמת המדינה. בחלק זה של ירושלים שמחוץ לחומות העיר העתיקה דן ספרי ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט. מטרת הספר להראות, שבתקופת המנדט הבריטי התפתחה והתגבשה בירושלים שמחוץ לחומות עיר יהודית חדשה, תופעה דומה משהו להתפתחות העיר תל-אביב, שראשיתה ביציאה של תושבים יהודים מהעיר יפו לשכונות חדשות בפאתיה, ושעד מהרה התגבשה בהן ישות עירונית נפרדת ועצמאית - עיר עברית חדשה. כך גם קרה בירושלים. תקופת המנדט הפכה להיות תקופה מכוננת בהתפתחות החלק היהודי של ירושלים היהודית החדשה, ולימים - ביצירתה של עיר יהודית חדשה.

אציין, שהשם שנבחר לספר 'ירושלים היהודית החדשה' מקורו בכינוי לחלק זה של העיר שנקבע כבר בשנת 1938 לאחר פרסום תכנית 'ועדת פיל' הבריטית שפרסמה את הצעותיה בסוף שנת 1937. כידוע, ועדה זו הציעה לראשונה את חלוקת ארץ-ישראל המערבית המנדטורית הבריטית לשניים: מדינה יהודית בחלק מארץ ישראל וצירוף חלק שני של הארץ, החלק הערבי, למדינת עבר הירדן, שהייתה קודם לכן חלק מהמנדט הבריטי ושהוקמה בשנת 1922.² כמו כן הציעה הוועדה להעניק לירושלים מעמד מיוחד. העיר לא תיכלל באף לא אחד משני החלקים שצוינו לעיל, אלא תישאר תחת שלטון מנדט בריטי כיחידה נפרדת בפני עצמה. על פי תכנית זו, המעמד המיוחד של ירושלים עתיד היה לכלול גם את אזור בית לחם, את לוד עם שדה התעופה שלה ואת העיר יפו ונמלה. יחידה זו צריכה הייתה להיקרא 'מדינת ירושלים'. שלא כמו המנדט הבריטי לכל א"י שנקבע ל-30 שנה, או עד למצב בו התושבים יוכלו לזכות בעצמאות משלהם, צריכה הייתה 'מדינת ירושלים' להישאר לנצח מנדט תחת שלטון בריטי.

הצד הערבי דחה את תכנית 'ועדת פיל' על הסף. לעומת זאת, ההנהגה הציונית בראשותו של דוד בן-גוריון, הייתה מוכנה לשקול את קבלת תכנית הוועדה להקמת מדינה יהודית בחלק קטן של א"י המערבית בשני תנאים עיקריים: א. צירוף הנגב למדינה היהודית, מה

Jerusalem 1:10,000, Survey of Palestine, 1947

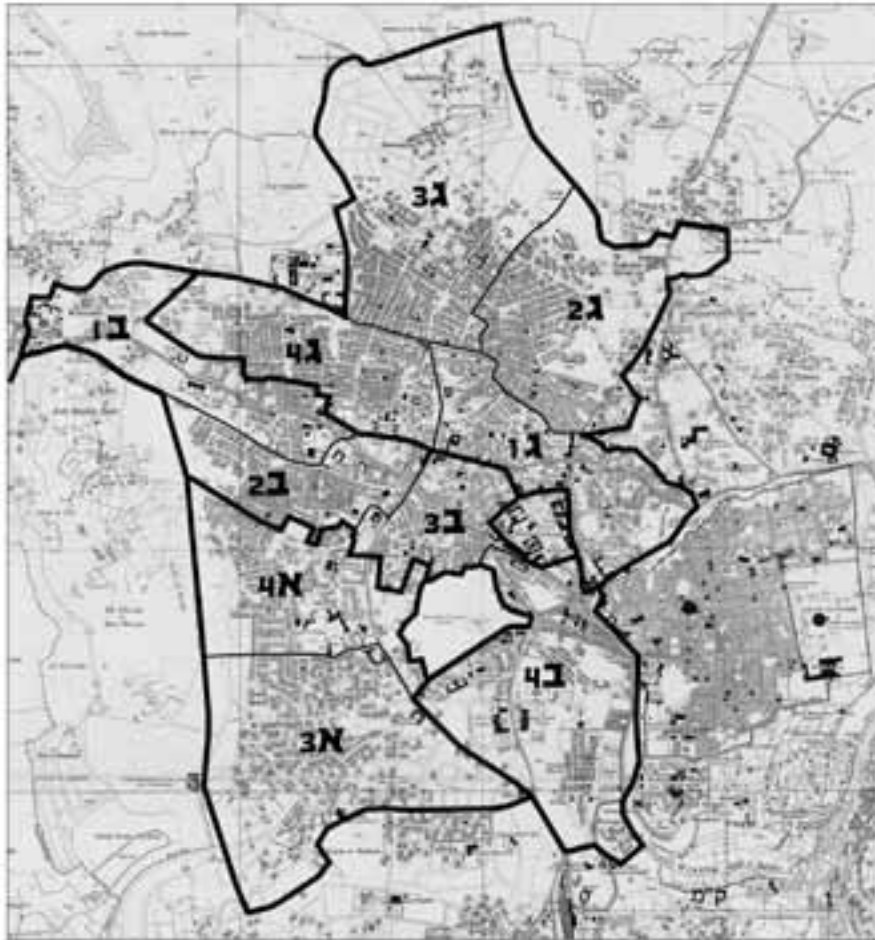
מפה 1: שלושת המרחבים של ירושלים היהודית החדשה
 א - הודש; ב - דרך יפו; ג - הודש-יפו
 א1 - הדרום היהודי; א2 - המערב היהודי; א3 - רחביה רבתי; א4 - בצלאל רבתי
 (סימני המרחבים הנוספים ראו במפה הבאה)

המפות באדיבות יד' יצחק בן-צבי

² זו אגב שגיאה נפוצה לחשוב שכבר אז הוצע הרעיון של הקמת מדינה פלשתינאית נוספת בא"י המערבית. רעיון זה הוצע רק כ-10 שנים מאוחר יותר, בתכנית החלוקה של האו"ם ב-1947

ירושלים היהודית החדשה: בישות זו התגוררו כ-80.000 תושבים מתוך 400.000 התושבים היהודים שהיו אז בארץ-ישראל כולה. ברור על כן, שבשנת 1948 לא הייתה יכולה לקום בארץ-ישראל מדינה יהודית בלי לכלול בתוכה עיר יהודית זו, ומפה גם החשיבות לדיון ביחידה זו בנפרד.

הדיון בחשיבותה של ירושלים היהודית החדשה מעלה שאלה מרכזית: איך בעצם קמה ונוצרה ישות זו? האם תוכננה ככזו? ומי האחראי לתכנונה - השלטון הבריטי שהיה אז בירושלים? התנועה הציונית? עיריית ירושלים באותם ימים? התשובה המנסה להצביע על גורם אחד האחראי לתכנונה של ירושלים היהודית החדשה, היא שלילית. השלטון הבריטי לא מילא כל תפקיד מרכזי בהקמתה של ירושלים היהודית החדשה, פרט לנושאי רישיונות בנייה ומגבלות תיאום ביחס לגודל הבניינים והמגרשים. יתרה מכך, לו היה הדבר בידו, היה הממשל הבריטי הורס חלק ניכר משכונות העיר, שכן ראה בהן 'סלאמס' עירוני. כל מעייניו היו נתונים לעיר העתיקה ולניהול ענייני המדינה. העיר החדשה לא נתפסה אצל השלטון הבריטי כדבר חשוב. המתכננים הבריטים הראשונים, ויליאם מקליין, פטריק גדס ואף צירלס רוברט אשבי בעת הכנת תכנית האב לירושלים לא קבעו בתוכניותיהם אפילו גבולות לחלק החדש של ירושלים. רק כאשר העירה ועדת התכנון העירוני לאשבי, שכדי לתכנן את העיר החדשה צריך לקבוע לה גבולות, חזר וקבע בפעם הראשונה גבולות לעיר שהחלה להיבנות מחוץ לחומות העיר העתיקה.³ במהלך תקופת המנדט

Jerusalem 1:10,000, Survey of Palestine, 1947

מפה 2: מרחבים דרך יפו (ב) והצפון (א)
 1 - רחוב הבאים והאסנת האחרונה, 2 - ביה שערם, בית ישראל השפנת החדק, 3 - שכונת הסמורים, גאולה ורום אביהם, 4 - זרזק משה, אחת, עיר כפרים, "רום", רחובת מקור ברוך.
 13 - רחוב יפו והגבעה לעיר עד ממזרחיה, 21 - תחלאת, זרזקת וסמנת, 31 - הרחוב השפנת החור החדש
 42 - רחוב יפו והגבעה לעיר עד לתחנת הרחבת

את מקום מושבה. ואכן בירושלים נבנו מבני המוסדות הלאומיים. עיריית ירושלים, שהייתה נתונה לשליטה ערבית ובריטית בתקופת המנדט לא מילאה תפקיד מרכזי בבנייתה של ירושלים היהודית החדשה. זאת, אגב, בניגוד גמור למה שקרה בתל-אביב, שם שימשה העירייה היהודית בראשות מאיר דיזינגוף ואישים יהודיים נוספים בעיר תפקיד מרכזי ביותר בהתפתחותה של העיר העברית הראשונה בישראל (ולמעשה בעולם כולו). בתקופת המנדט קראו אישים בירושלים להקמת עירייה יהודית נפרדת לחלק היהודי החדש של ירושלים. לשם כך אף נוסדה מפלגה בשם 'התושב', שטענה כי העירייה הערבית-בריטית לא מסייעת לתושביה היהודים של העיר, ולכן תפקידה של המפלגה לתת מענה לכך. ההנהגה הציונית התנגדה לרעיון משום חששה מהמשמעות המדינית שתוטל על רעיון עירייה נפרדת לחלק היהודי בירושלים. לטענתה, עלול הדבר להתפרש כאילו הצד היהודי מוכן לוותר על העיר העתיקה.

נקבעו גבולות נוספים לעיר ירושלים כולה בהתאם לתפקודים השונים. לגבולות אלה חשיבות לצרכי ניתוח והבנת חוקי הבנייה, אך הם אינם מצביעים על התייחסות לחלק היהודי כאל ישות יחידה בפני עצמה.

מוסדות התנועה הציונית לא מילאו תפקיד מרכזי בהתפתחותה של העיר החדשה, פרט למספר מבנים שנבנו בה עבור מוסדות אלה כתגובה לפעילות הבריטית שקבעה את ירושלים כבירת הארץ. למעשה, מבחינה זו נגררה ההנהלה הציונית אחר מדיניות השלטון הבריטי. היגררות זו היא בעיקר תוצאה של כתב המנדט שחייב הקמתו של גוף יהודי - הסוכנות היהודית - אשר צריך היה לייצג את העם היהודי כלפי השלטונות הבריטים. מאחר והבריטים קבעו את מקום מושב הממשל שלהם בירושלים, היה זה אך טבעי כי גם הסוכנות היהודית תקבע כאן

³ את המפה ניתן לראות בספרו של בן-אריה. שם, מוצגת מפת הגבולות הראשונה של העיר החדשה כפי שקבע אותה אשבי. לאזור הנתחם צורת מעוין: קווים ישרים מהכפר הערבי ליפתא לכפר הערבי עיסווייה, משם לכפר א-טור ולמנזר מר-אליאס, ממנו לכפר דיר-יאסין ומשם חזרה לכפר ליפתא

בנייני המוסדות הלאומיים. צילום: אלכס ליבק

העיר. על אחדות מהשכונות התפרסמו מאמרים וספרים, אבל על רבות מהן, ואלו גם הפחות ידועות ומפורסמות, לא נכתב דבר. מפה נובעת חשיבות הדיון ביחידת השכונה. רק דיון פרטני יוביל ליצירת התמונה הכוללת של בניין העיר היהודית החדשה והתפתחותה בתקופת המנדט.

מפקד 1939 ותיעוד השכונות בעיר היהודית החדשה הצומחת מחוץ לחומות ירושלים

די ללמוד על כל שכונה בנפרד נדרש תיעוד, אלא שלא תמיד קיימים מקורות מתעדים. והנה, במהלך עבודתי נחשפתי למקור היסטורי שהפך לכלי שימושי ביותר להכרת שכונות ירושלים

מכיוון שלא נמצא גורם האחראי לתכנונה של ירושלים היהודית החדשה, נותרה לשאלה תשובה אחת - ירושלים היהודית החדשה נבנתה באופן 'אינהרנטי' פנימי על ידי התושבים היהודים שחיו בה ועל ידי עולים יהודים רבים שהגיעו אליה בתקופת המנדט. אלה האחרונים נקלטו בתוכה, הגדילו בה את הבנייה והרחיבו את תחומה. העיר נבנתה בשיטה של שכונות, שכונה אחר שכונה, כשלכל שכונה יעד וייחוד משל עצמה. כאן נובעת המסקנה, שכדי להבין את היחידה כולה שכינויה 'ירושלים היהודית החדשה', עלינו ללמוד קודם כול על יחידות המשנה שלה, על השכונות הנפרדות, שלבי הקמתן, התפתחותן והתלכדותן בסופו של דבר לישות אחת. על השכונות של העיר קיים חומר רב בארכיון עיריית ירושלים. מאחורי הקמתן עמדו ועדים וארגונים שונים שעיצבו אותן על פי תפיסתם. לאחר הקמת המדינה וייסוד עיריית ירושלים העברית התפרקו ועדים אלו, וחלק ניכר מהם העביר את ארכיונו לארכיון

הוועד הלאומי מכריז: מפקד כללי של יהודי ירושלים

בזמן עמידה על זכות החיים והבניין של עמנו בארצנו, אנו מכריזים על מפקד כללי של יהודי ירושלים, השעה היא אמנם שעת חירום, ודווקא מפני כך עלינו להכיר את הרכבו ומצבו של ישובנו בבירת ארצנו. ומסקנות רבות למפקד בכל שטחי חיינו ופעולותינו גם לשעת חירום וגם לזמנים רגילים.

נתוני המפקד יוסיפו לנו כח ומשען בהתאבקות של הציבור העברי בירושלים, על מעמדו וזכויותיו בעיר הזאת.

המפקד יתחיל ביום הראשון י"ט באלול תרצ"ט (3.9.39) ויתנהל ע"י המחלקה הסטטיסטית של הסוכנות היהודית. זוגות פוקדים יעברו מבית לבית ויפקדו את כל בני המשפחה עפ"י שאלון מיוחד שהוכן לכך. עזרתן ותמיכתן של כל המפלגות, העדות וההסתדרויות הובטחו ואנו מצפים לעזרתו המלאה של הציבור יהודי ירושלים התפקוד!

בל יעדר איש מכם ממפקד יהודי ירושלים

הוועד הלאומי לכנסת ישראל

(העיתון היומי "הבוקר" יום ו' י"ז אלול תרצ"ט, 1939)

ברור לחוקרי ההיסטוריה, שהמפקד נועד להתמודד עם החלטת יועדת פיל, שמא העיר ירושלים לא תיכלל במדינה יהודית, אם תקום שכוזו בארץ-ישראל. משום כך שאפה הסוכנות היהודית לפרט ולדייק ולהצביע על גודלה של האוכלוסייה היהודית בירושלים החדשה, וכי לא יעלה כלל על הדעת ששטח זה של העיר לא ייכלל במדינה יהודית, אם יוחלט על הקמתה בשטחי ארץ-ישראל.

המלצות

נושא השימור והתכנון של ירושלים היהודית ההיסטורית מחוץ לחומות למפקד 1939 והשימוש שנעשה בו בספר ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט - שכונות, בתים ואנשים חשיבות מרובה:

א) באמצעותו ניתן לשחזר את התפתחות ירושלים היהודית החדשה בתקופת המנדט ולשרטט במדויק את גבולות העיר ההיסטורית היהודית החדשה שנבנתה מחוץ לחומות העיר העתיקה. גבולות אלו יכולים לשמש בסיס לתכנית אב כוללת לשימור חלק חשוב זה של העיר. כמו כן, בתוך גבולות אלו ניתן לקבוע את כל השכונות ומתחמי הבנייה של העיר החדשה שנבנו בה עד לקום המדינה.

ב) הספר עצמו כולל פרקי מבוא הדנים בכל שכונה ושכונה.

באמצעותם אפשר לעמוד על אופיה הייחודי של כל אחת, על המטרות, היוזמות והרעיונות המיוחדים שעמדו מאחורי בנייתה. בחינה פרטנית זו תוביל לכך, שדגש השימור של ירושלים ההיסטורית שמחוץ לחומות ישנה מגמה, ואת שימור הבתים הבודדים יחליף שימור מכלולי, שידגיש את ייחודן של שכונות ירושלים. חשוב לציין, כי מספר הבתים בירושלים היהודית החדשה שמחוץ לחומות העיר העתיקה, שהם בעלי ייחוד אדריכלי מובחן ושמיציגים סגנון ברור או קשורים באדריכל נודע, מצומצם ביותר. כך קרה, שמתכננים בריטים ובהם אדריכלים יהודים נודעים חשבו בשעתו שכדאי להרוס חלקים ניכרים של העיר היהודית החדשה, ובהם שכונות מגורים שנתפסו כחסרי הוד והדר, למשל שכונת נחלת שבעה או אזורי הנחלאות. היום השתנתה המגמה - מה שנתפס חסר ייחוד נחשב לייחודי, והנדירות של מבנים היסטוריים לצד הביקוש למגורים בשכונות היסטוריות בלב העיר מעלה את ערכם, משנה את מעמדם ומחזק את הקריאה לשמרם. במילים אחרות, השאלה היא לא תמיד אם לשמר, אלא כיצד לשמר. האם לשמר מבנים בודדים בתוך מרקם עירוני דינאמי ומתפתח או להעדיף שימור שכונתי. במקרה של ירושלים היהודית החדשה שמחוץ לחומות, לשימור השכונתי יש חשיבות.

ג) השימור השכונתי מחויב לעסוק לא רק בנכסים הפיזיים, בבתים, ברחובות ובמערך התכנוני של כל שכונה. עליו לכלול גם את היסוד החי שלה: את סיפור האנשים והמשפחות שבנו אותה והתגוררו בה. צדק הסופר העברי ש"י עגנון, חתן פרס נובל, שבתארו את שכונות ירושלים שמחוץ לחומות, הדגיש את היסוד העדתי-חברתי-תרבותי שלהן והמעיט באזכור מערך השכונות, צורתן, בתיהן ורחובותיהן. על אלה ניתן ללמוד מהמפקד ומהספר.

מילים מסכמות

א ת המבנה של ירושלים בתקופת המנדט, כמו גם של ערים אחרות בארץ ובעולם, לומדים בדרך כלל אנשים מתחום האדריכלות, הבינוי והתכנון. כולם מדגישים את הצד הפיזי של העיר. הם מתכננים ובונים בתים ואף הורסים אותם. לרוב הם מתכננים ובונים בזמן קצר יחסית, ואחר כך עוברים למקום ולמבנים אחרים בלי להיקשר למקום הקודם. עבורם הפן החיצוני הוא החשוב: צורת הבית, האלמנטים הארכיטקטוניים שבו, הצד החיצוני שלו, מערך השכונה וכדומה. רק מעטים מתעניינים באוכלוסייה שהתגוררה במקום, בתולדותיה, במאפייניה החברתיים, הכלכליים והתרבותיים. לעומת המתכננים, המהנדסים והאדריכלים, קיימים נושאי זיכרון - אלה הם התושבים וצאצאיהם, שעבורם הבתים

שכונת רחביה - "לשמר את העבר הייחודי של השכונה." צילומים: איציק שוויקי

גן הכוזרי

יד יצחק בן-צבי

רחוב אברבנאל

בית לשימור שנהרס ברחוב ארלזורוב 9

עליונות כדי שלא ייראו מהכביש? או מה ראוי להיהרס ובמקומו לבנות בניין חדש ועוד. לצערי, גישה זו מציגה רק כיוון אחד של השימור. רחביה אינה רק הבתים, היא אחד 'המותגים' החשובים ביותר של ירושלים ההיסטורית.

עד לתקופת המנדט הבריטי השטח הגדול של רחביה רבתי והסביבה הסמוכה היה כולו חשוף, והנה בתקופת המנדט צמחה כאן אחת השכונות המדהימות של ירושלים. מהבחינה התכנונית שייכת רחביה לקבוצת שכונות הגנים שקמו ונבנו בירושלים בתקופת המנדט. מבחינת בתיה הוקמו בה המוסדות הלאומיים של התנועה הציונית, הנהגת 'המדינה שבדרך'. בבתיה התגוררו מנהיגי הישוב כמו: יצחק בן-צבי, חיים ארלזורוב (עד למעברו לתל-אביב ורציחתו שם), משה שרת, אליעזר קפלן, יצחק גרינבוים, דב יוסף, מנחם אוסישקין, ארתור רופין, הרב יצחק הרצוג, הרב הראשי האשכנזי של ארץ-ישראל. גם דוד בן-גוריון גר בה בשכירות כדייר משנה באחד מבתיה, ועוד אישים רבים - כולם מסלתא ושמנא של החברה הישראלית היהודית מתקופת המנדט וגם לאחריה. בשכונה

והשכונות הם חלק מהחוויות הבונות את זהותם. שחזור ולימוד החיים של האוכלוסייה שהתגוררה בשכונות אלה מחזק את הזדהותם עם המקום ואת גאווה המקומית.

כדי לשמר עיר או שכונה לא ניתן להסתפק בבחינה של האלמנטים הארכיטקטוניים והפיסיים שלה. יש ללמוד, להכיר ולשמר את 'רוח המקום'. לשם כך נדרשת קהילה ללמוד את ההיסטוריה של המקום, לתהות כיצד נוצר, מה החשיבות המיוחדת שלו, ובהתאם לכך לשמרו. ואכן, זו מטרתו של הספר שלכבודו התכנסנו. באמצעות לוחותיו ניתן לשחזר את השכונות ואת רוחן ולקדם את שימורן הנכון.

דוגמא ליכולות אלה היא שכונת רחביה, אחת מהשכונות החשובות ביותר של ירושלים היהודית החדשה מתקופת המנדט. לשכונה זו, כך שמעתי, תכנית לשימור, אבל השאלה החשובה היא כיצד לשמר. האם להמשיך ולעסוק בהתדיינות אלו בתים לשמר שימור מלא ואלו לשמר שימור חלקי ולאפשר בהם תוספות? האם להסתפק בשאלות כמו איך להסיג בבתים אלה בנייתן של קומות

בית בונם ברחביה - בית לשימור. צילומים: איציק שוויקי

של השכונה, על ההיסטוריה שלה, על החברה והאנשים שחיו בה. את הסיורים והשילוט ניתן יהיה ללוות במכשירי אודיו, וכך תיהפך רחביה לשכונת שימור מפוארת של ירושלים, מוזיאון פתוח חי ללימוד תולדותיה ותולדות המדינה היהודית 'שבדרך'.

ראויה רחביה וראויה ירושלים היהודית החדשה ההיסטורית למפעל שכזה. שנת תשע"ב, שנת ה-90 למועד אישור ההחלטה של ועדת התכנון העירונית הירושלמית להקמתה של שכונת רחביה הוא מועד מתאים לכך. מאמץ משותף של אנשי השכונה והמרכז הקהילתי שלה, בשיתוף עם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומוסד י"ד בן-צבי, המוסד החשוב השוכן בשכונת רחביה, יכולים לגרום להנעת תהליך זה. הקמת ועד פעולה להגשמת רעיון זה ופנייה משותפת של הגופים שצוינו לעיריית ירושלים וממשלת ישראל, הם הדרך הנכונה לקידום הרעיון.

שכונת רחביה היא רק דוגמה אחת לקידום השימור השכונתי בירושלים; שימור שאינו מסתפק בתכנון פיזי אלא כולל את שימור 'רוח המקום' - שימור העבר הייחודי החברתי של כל שכונה ושכונה. חיזוק מגמה זו יקדם את העיר ויהווה נכס לפיתוחה העתידי.

נבנתה הגימנסיה העברית השנייה בארץ, גימנסית רחביה, ונבנה בית-הכנסת 'ישורון', שהפך להיות בית הכנסת הלאומי המרכזי בעיר עד להקמת המדינה. במשך שנים שימשה השכונה מרכז המגורים של חברה אינטלקטואלית, ואכן התגוררו בה פרופסורים, רופאים ואישים נודעים בירושלים ובארץ-ישראל כולה. אם נעיון בלוחות הבתים והמשפחות של רחובות שכונת רחביה רבתי והסביבה הסמוכה לה כפי שעולים מהמפקד של שנת 1939, נמצא שכמעט לכל בית בשכונה סיפור חברתי משל עצמו.

השכונה על בתיה, על רחובותיה וגניה, מסמלת את ירושלים היהודית החדשה כבירת ישראל בראשיתה. השאלה רק איך משמרים את אופייה הייחודי ואת 'רוח המקום' שלה. ליד המבנה החדש של מוסד י"ד בן-צבי, שהולך ונבנה כיום בשכונה, בסמוך לשטח בו נמצאו בעבר ביתו וצרפיו של הנשיא השני של מדינת ישראל, המשתלה החקלאית של רחל ינאית בן-צבי ובית החלוצות שקם במקומו, מצוי מגרש ריק, שמראשית הקמת השכונה לא נבנה עליו כל בניין. במשך שנים היה הבניין בבעלות המוסד י"ד יצחק בן-צבי, וכיום עבר לבעלות מנהל מקרקעי ישראל. קיים חשש שבעתיד יימכר המגרש, ומי יודע איזה בניין יקום עליו ומי ישכון בו. האם לא מן הראוי, שמנהל מקרקעי ישראל יעביר מגרש זה לרשות עיריית ירושלים, כפי שנעשה הדבר עם 'בית המצורעים' שליד תיאטרון ירושלים, על מנת שהעירייה תוכל לשמרו ולהקים בו מרכז תרבות ואמנות? האם לא מתאים וראוי לחשוב גם על הקמת בניין צנוע על המגרש המצוי בלב שכונת רחביה על מנת שישמש מרכז קהילתי ותיכלל בו תצוגת קבע על תולדות השכונה? מהמבנה ייצאו לסיורים בשכונת רחביה ההיסטורית שתשומר בצורה מירבית. מדרכות הרחובות ישופרו, והן תותאמנה למסלולי סיור. שלטי הסבר יוצבו לאורך המסלולים ועל קירות הבתים. בנקודת היציאה יקבלו המסיירים בשכונה דפי הסבר על הקמתה

* פרופסור יהושע בן-אריה, פיתח את תחום הגיאוגרפיה ההיסטורית בישראל, הרצה במחלקה לגיאוגרפיה ומונה לרקטור האוניברסיטה העברית. בן-אריה כתב ספרי עיון ומחקר רבים, ובולטים בהם ספריו על ירושלים בעת החדשה. על פועלו הוענק לו פרס ישראל.

שימור - שחזור - מיחזור - הסיפור האמיתי

סעדיה מנדל

ההגדרות: שימור, שחזור ומיחזור

אינן מייצגות שמות נרדפים, לכל הגדרה משמעות שונה.

מקום "לעשות כאילו", שהרי זכות קיומו של השימור היא האותנטיות, היכולת של הנכס, השכונה או העיר לספר את הסיפור האמיתי לנו ולדורות הבאים. בשנים האחרונות צצים מול עינינו פרויקטים לא מעטים, שכותרתם שימור והם מספרים סיפור, אבל הסיפור איננו

שימור - פעולה שנועדה למנוע הידרדרות של נכס מן העבר. אלא שמכאן ואילך אין מרשם אחד שיכתיב את תהליך השימור, וקיים קושי רב בקביעת עקרונות אחידים לפעולה זו. יוצא מכלל זה העיקרון לא לשקר, או במילים אחרות - אין

פריס - למרות הניגוד החריף בעיצוב בניינים סמוכים השייכים לתקופות שונות, כיבדו האדריכלים הרצוג - דה מרון את הרקמה האורבאנית, כשבחרו במאה ה-21 להתייחס לבניין שנבנה בשלהי המאה ה-19. החלטתם זו יכולה גם היא להיכלל בהגדרת השימור

ברקמה העירונית כל נדבך מספר את סיפורו; כל נדבך נבנה בתקופה אחרת, ושילובם הוא שיוצר את הרקמה העירונית העכשווית הראויה לשימור. צילומים: סעדיה מנדל

כך גם יקרה עם תוספת עכשווית לבניין ישן - כל חלק בבניין יספר את סיפורו, ושני הסיפורים ישלימו זה את זה. **מיחזור** - פעולה שנועדה להשתמש בחומרים ישנים כדי ליצור משהו חדש. במקרה של נכס מורשת תרבות, מיחזור פריטים ישנים נועד להקל על פענוח הסיפור האמיתי.

אמיתי. כך, למשל, קורה, שהבניין אותו רצינו לשמר נהרס - בשוגג או בזדון. במקרה שכזה מוטב לא לבנותו מחדש, משום שבכך נחטא לאמת, לאותנטיות. מוטב להקים מבנה חדש אשר יזרום בהרמוניה עם סביבתו; מבנה שיספר את סיפורו האמיתי, את העובדה שהוא נבנה היום.

דוגמא למיחזור הוא מבנה המחסנים בלונדון ההופך למכלול חנויות. גם כאן, כמו בשימור, במיחזור הפריטים חייבת להישמר האותנטיות, הישן ישן והחדש חדש, משום כך לא נמצא כאן גופי תאורה שנראים כאילו הם פועלים על גז

ברצלונה - ברקמה האורבאנית של סרדה שהוכרזה ראויה לשימור, החיים נמשכים, וכל תקופה מותירה את רישומה בנוף העירוני. בדרך זו מספרת העיר את מכלול סיפוריה ופורשת את קורותיה לאורך השנים. בתמונה שלפנינו נפרשים תולדות העיר בתוספת קטנה של הומור

כמשמר אימצתי לעצמי עיקרון מרכזי אחד - בשימור אין עקרונות - יש לדון בכל סוגיה לגופה, להוציא עיקרון אחד - החובה לספר את הסיפור האמיתי.

* פרופסור אדריכל סעדיה מנדל
י"ר המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

לאחר שורה של יוזמות שפעלו בשנים האחרונות לשינוי רוע הגזרה שקבעה להרוס מתחמים היסטוריים הנושאים ערכי מורשת, לשנות ייעוד ולבנות במקומם שכונות ומכנים חדשים, ניתן לזהות תבנית פעולה, אותה כדאי לאמץ, לעודד ולפתח בעזרת ועדות השימור העירוניות. תחילתו של תהליך בדמות אחת או בקבוצה של כודדים שהם בכחינת 'המשוגעים לדבר'. אלה אינם מסתפקים בהכרת ההיסטוריה ותיעודה אלא משמיעים דעתם, מרחיבים את מעגל הפעילים ופותרים כשכנוע חסר לאות אצל מקבלי ההחלטות. בדרכם זו הם משנים עמדות וזוכים לתמיכה ציבורית הולכת וגדלה. גופים ציבוריים מצטרפים אליהם ונוצרת קואליציה בעלת כוח לשנות החלטה. לאחר השינוי, המעגל הרחב אינו שוקט על שמריו. הוא מלווה את התכנים החדשים הנוצקים למתחם, דואג לייזע קהלים נוספים בחשיבותו, ולעתים צומחים מתוכו פעילים המתנדבים בהפעלת המתחם. החווה החקלאית במתחם בית-הספר המחוזי, שבעברו פעל לצד קיבוץ גבעת השלושה המקורי, קודם שעבר לנקודת יישובו הנוכחית, הוא דוגמה לתהליך זה. למידה מהצלחתו תוכל לכוון את אופן הפעילות של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - אהדה לשימור צומחת מלמטה, וראשית לכל מאבק הוא איתור 'המשוגעים לדבר'.

רצף ומורשת של כשמונים שנות חינוך -
שימור מתחם בית-הספר המחוזי בגבעת השלושה
(כיום החווה החקלאית - סמינר שיין במתחם תקוה)

תמי ונירה עם גדי - מאלבוסו של סאי גת

יונה ליון מאחורי המחרשה - מאלבוסו של יהושע קוגלר

”כשנכנסים לבית הספר המחוזי בגבעת השלושה ורואים את התלמידים מקבלים רושם מצויין. נוער מפותח, בעל קומה, עליז ורענן. אין ספק כי ברכת החינוך צפונה במוסדות אלה, וכולנו מצוים לסייע בידי העושים, כי מהם תקות תקומה לדור ההמשך.”

רבים מתלמידי בית-הספר המחוזי התגייסו לפלמ"ח, ו-20 מתלמידיו ובווגריו נפלו על תקומת המדינה. רבע ממקבלי אות 'גיבור ישראלי' לאחר מלחמת העצמאות היו מתלמידי בית-הספר. רבים מהתלמידים היו מעורבים במשך השנים בתחומי הביטחון, ההתיישבות, התרבות, ההווי, הכתיבה וכן בהנהגת המדינה. בין תלמידיו לאורך השנים ניתן למנות את יצחק רבין, רחבעם זאבי, מאיר עמית, רפי איתן, ישעיהו גביש, משה נצר, נתן יונתן, חיים גורי, שאול ביבר, מתי מגד, נמרוד אשל, זאב חבצלת, רחל רבין-יעקב, מקבלי אות 'גיבור ישראלי': רון פלר, יאיר רחלי וצבי זיבל, ומקבל עיטור העוז, אהרון יואלי.

המחזור האחרון של בית-הספר המחוזי גויס עם פרוץ מלחמת העצמאות אל שורות הצבא שבדרך. בכיתות הלימוד ובמבני הפנימייה של בית-הספר שהו בזמן המלחמה ילדי קיבוץ רמת הכובש, שפנו מאימת הקרבות למתחם בית-הספר המחוזי בגבעת השלושה.

בשטח בית-הספר המחוזי פעל מאמצע שנות ה-40 סמינר למחנכים של זרם העובדים עם מגמה ללימודי חקלאות וטבע שהתבססה על תשתית משק בית-הספר החקלאי. עבור הסמינר נבנה מבנה מיוחד שתכנן האדריכל אריה שרון, בוגר בית-הספר 'באוהאוס'. לימים הסמינר נקרא על שם אליעזר שיין, מי שהיה

היסטוריה ומורשת

מעט כל מי שגדל וחי בפתח תקוה מכיר את החווה החקלאית, בית-הספר העירוני להוראת מדעי החקלאות והסביבה לילדי פתח תקוה. בית-הספר משמר את החזון של מייסדי העיר פתח תקוה: **”עובד אדמתו ישבע לחם”**, החקוק בסמל העיר, ודואג להורישו מדור לדור.

בראשיתו שכן באתר זה בית-הספר החקלאי המחוזי גבעת השלושה. בית-הספר נוסד בשנת 1934 לצד קיבוץ גבעת השלושה הישן (כיום בלב פתח תקוה) ביוזמת רוזה כהן - אמם של יצחק רבין ורחל רבין-יעקב, וגם נקרא על שמה לאחר פטירתה בשנת 1937. היה זה בית-הספר החקלאי המחוזי הראשון של זרם העובדים.

לשם הקמתו רכשה קרן קימת לישראל את הקרקע עבור בית-הספר, והתקיימו בו לימודי חקלאות במספר ענפי משק: גידולי שדה, גפן, הדריס, לול, רפת, עיזים ומכוורת. תלמידים שהתגוררו רחוק מבית-הספר למדו בו בתנאי פנימייה. בתחילה פעל בית-הספר כמוסד דו-שנתי, שממנו המשיכו רבים לבית-הספר החקלאי 'כדורי' ולימקה ישראלי, ובהמשך הפך לבית-ספר על יסודי ארבע שנותי. מאז ומתמיד התאפיין בית-הספר ברוח החלוציות והיצירה, בחינוך לעבודה, בחיי חברה ובעיצוב דמות המפעל החינוכי מתוך התלהבות, מסירות ואמונה. לימודי הטבע נלמדו מתוך מגמה להעמיק את הקשר בין התלמידים לבין הטבע והמולדת. על החזון ועל האתגר החינוכי של בית-הספר נכתב באותם הימים ב'הפועל הצעיר':

סאי והפרה סאיה - סאלבומו של סאי גת

תולדות המדינה בית הספר
זמנים - זמנים - ילני קאמן, יצחק רחין, דבורה סאיה
אחיה - זמנים - זמנים סאיה, סאיה סאיה

סאלבומו של דבורה סאיה

אשל, רחל רבין-יעקב וגם המורה פרופ' יהושע קוגלר. במהלך הכנס סופרו סיפורים רבים על בית-הספר ונאסף חומר תיעודי רב ערך שהופקד בארכיון לתולדות פתח תקוה. בין היתר, סיפר השר לשעבר רפי איתן את סיפורו: "אם שואלים אותי במה בית הספר הזה, שדרך אגב מבחינתי היה אחת התקופות היפות שהיו לי בחיי, מה בית הספר נתן לי, ונדמה לי שיהיו פה הרבה שיעידו, הוא נתן לי לדעתי שלושה נושאים שהם חיוניים והם איתי עד היום הזה. האחד, זה היכולת לחשוב וללמוד בעצמך. שיטת הלימוד בבית הספר לא היתה דומה לשיטות הלימוד הרגילות. היא הייתה שיטה פתוחה. אם אתם זוכרים, היו אז בתקופה ההיא, אולי גם היום, הרבה ויכוחים על שיטות הלימוד כאלו ואחרות. בבית הספר הזה למדנו והודרכנו על ידי מורים אבל למדנו בעצמנו. הנושא השני שלמדנו כאן, זה היכולת להתבטא בציבור להתווכח, לומר את דעתך לשמוע את דעתו של האחר לכפור בה או להתאים לה דברים, כלומר לדעת לעבוד ולחשוב בציבור. הדבר השלישי שרבים מאתנו קיבלו והזכרו גם על ידי ראש העיר וגם על ידי אחרים, זה החינוך למנהיגות. בבית הספר הזה, אם המורים רצו או לא רצו, אבל בבית הספר שהיה משולב עם הפנימיה, קיבלת חינוך למנהיגות. חינוך למנהיגות זה חינוך לאחריות-לקחת על עצמך אחריות. את זה אני נושא איתי כל החיים ואני חושב שזו התרומה הגדולה ביותר שבית הספר הזה נתן, והראיה, האנשים שצמחו מבית הספר הזה..."

במהלך הכנס סיפרה רחל רבין על מעורבות התלמידים בניהול

מורה, מחנך ומפקח, ממייסדי זרם העובדים. למרות ההחלטה לקרוא למקום 'סמינר שיין למורים ולגננות' רבים הוסיפו לכתוב בשמו הישן 'סמינר גבעת השלושה'.

גם היום משמש המתחם כולו לפעילויות חינוך כלל עירוניות וכלל אזוריות מגוונות. הבניין בו פעל 'סמינר שיין' משמש את בית-הספר הארצי לעובדי חינוך ונוער של משרד החינוך. במבני הפנימיה של בית-הספר המחוזי מתאכסן ופועל מפעם השרון - מרכז הדרכה והשתלמויות של השלטון המקומי.

במבנים החקלאיים המקוריים של בית-הספר המחוזי פועלת החווה לחינוך חקלאי ולימודי הסביבה של עיריית פתח תקוה. מזה עשרות שנים תלמידי פתח תקוה מגיעים לחווה לשיעורים מעשיים בנושא חקלאות, ובאמצעות עבודת האדמה מחזקים את הקשר בינם לבין הטבע והמולדת. כמו כן משמש המקום גם את המרכז לפעילות סביבתית קהילתית בפתח תקוה, ומתקיימים בו חוגי צפרות, סיורי טבע ומורשת, חקלאות עירונית קהילתית וגינון טיפולי לבעלי צרכים מיוחדים.

שימור ופעילות

לפני מספר שנים נערך כנס של בוגרי ותלמידי בית הספר המחוזי וסמינר שיין לתמיכה בשימור המתחם כאתר לאומי. באירוע השתתפו בוגרים רבים ומשפחותיהם וביניהם דמויות בעלות שם: רפי איתן, שייקה גביש, משה נצר, שאול ביבר, נמרוד

הדגמת מלאכת הקדרות

פעילות תלמידים עם חברי הקהילה האתיופית. צילומים: יהונתן טל

טבע, סביבה ומורשת. בפעילות ענפה זו מעורבים: מינהל התרבות והוועדה לשימור אתרים בפתח תקוה ומשתפים עמם פעולה נאמני המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, החברה להגנת הטבע, פעילי סביבה ומתנדבים מהקהילה. מסלול סיור עובר בשבילים המחברים בין חלקי המתחם השונים השומרים על רוח התכנון המקורי של המוסד. המסלול חושף את השילוב הנדיר בין מספר גורמים המדגישים את ייחודו של המתחם: המורשת המוחשית אותה מייצגים המבנים והעצים העתיקים; ריאה ירוקה וטבע עירוני; נגישות; תכנים סביבתיים-לימודיים המתקיימים בחווה החקלאית; סיפור תולדות האתר מראשית הקמתו; סיפור האישי של תלמידי בית-הספר. כל אלה יחד יוצרים פסיפס היסטורי-סביבתי מרתק המושך קהל מבקרים רחב ומחזק את תפקודו של האתר.

בשנות הלימודים תשע"א ותשע"ב זכה פרויקט השימור בחווה החקלאית בהכרה ובמענק מהקרן לעידוד יוזמות חינוכיות ע"ש פרופ' מרסלה ברנר ז"ל. בעזרת הקרן והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, שולטו המבנים ההיסטוריים בחווה והופקה עבור התלמידים והמבקרים דפדפת הסבר על האתר. כמו כן תומכת הקרן בפרויקט 'מתחברים לשורשים', שמטרתו לחבר באמצעות השורשים החקלאיים את בני הקהילה האתיופית למורשת המקומית והלאומית של האתר ושל מדינת ישראל. בפרויקט זה שותפה המחלקה לעבודה סוציאלית קהילתית באגף הרווחה בעירייה. על ידי פעילות המתמקדת בגינון קהילתי נחשפים התלמידים והמורים בחווה הן לשיטות עיבוד חקלאיות מסורתיות של קהילת יוצאי אתיופיה והן להיסטוריה החקלאית ולמורשת

בית-הספר, על ההשבעה לארגון 'ההגנה' ועל חיי התרבות העשירים שהתנהלו בבית-הספר: **"תארו לכם איך נראה עלון בית ספר שכותבים בו חיים גורי ונתן יונתן וזאב חבצלת..."**

שמואל חזון, מבוגרי 'סמינר שיין', תיאר את רוח ההתנדבות ששררה בין כתלי בית-הספר, כיצד במסגרת הסמינר המשיכו ועיבדו את חלקות בית-הספר החקלאי ובתמורה לייבול שגידלו ולדבש שרדו במכוורת בית-הספר, הצליחו לממן רכישת משחקים עבור ילדי מעברת הר-טוב (בית שמש של היום), אותה אימצו תלמידי הסמינר.

דברים וצילומים נוספים מהכנס זמינים בקישור:

<http://tinyurl.com/kenesbogrim>

לאור החשיבות הערכית והסביבתית של המוסד החינוכי, שעיב את דרכם של רבים מדור תקומת המדינה, וכן בהיותו אתר מורשת פעיל, החליטה ועדת השימור העירונית בראשותו של יו"ר הוועדה - חבר הנהלת העיר מר שלום קוטלר, בהמלצת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ובתמיכת חברי מועצת העיר פתח תקוה, לשמר את המתחם ההיסטורי של בית-הספר המחוזי הכולל, בין היתר את החווה החקלאית ואת 'סמינר שיין' ולעודד את השימושים הציבוריים החינוכיים הפועלים במוסדות הממלכתיים הללו. החלטה זו נועדה להתמודד עם ניסיונות של חברות נדל"ן להשתלט על אתר, שהינו נכס ציבורי ולהפוך מוסדות חינוך ממלכתיים ערכיים וחשובים אלו לשכונת מגורים. ההכרזה לשמר את המתחם מתבססת על ההכרה בערכיו ובהמשכיות תפקודו החינוכי. כדי לחשוף את הציבור הרחב לחשיבותו נערכים בו סיורים ופעילויות לקהל הרחב בנושאי

עובדים בחווה. צילומים: יהונתן טל

הצלתה של החווה החקלאית וסמינר שיין בפתח תקוה היא דוגמה להתנדבות ודבקות בשימור של ועדת השימור העירונית, בסיוע חברי מועצת העיר, תושבים, מתנדבים ונאמני שימור, שלא הסכימו עם הניסיון להרס של אתר המגלם ערכי סביבה ומורשת מקומית ולאומית. החיבור בין הציבור הרחב לאתר מתקיים לאורך שנים, הן באמצעות הפונקציות הציבוריות שממלא האתר בתוך מערכת החינוך הממלכתית והן באמצעות סיורי מורשת ופעילויות סביבתיות-קהילתיות המתקיימות באתר.

החקלאית שהמוסד התאפיין בהן. כך למשל, נשים מהקהילה האתיופית מדריכות את התלמידים ומדגימות להן את מלאכת הקדרות המסורתית ואת הקשר לאדמה; הן מלמדות כיצד בנו באתיופיה כלי עבודה ואחסון חקלאיים, כיצד השתמשו בהם וכיצד ייצרו בעזרתם את המזון. כך קורה, שבאמצעות פעילות משלבת זו מצליחים בני הקהילה האתיופית לתת ביטוי לתרבותם ובה בעת לספוג את מורשת המקום.

שדרת הושינגטוניות. צילום: יהודה ברושי

מקורות נוספים:

<http://tinyurl.com/kerenyozmot>, <http://tinyurl.com/farmPT>

השימור הוא משימה חשובה ובלתי פוסקת שחייבת להימשך

ראיון עם עזריה אלון

הטבע - 1980, פרס יו"ר הכנסת לאיכות החיים והסביבה - 1984, פרס יגאל אלון למעשה חלוצי - 1994, 'אות מפעל חיים להגנה על הסביבה' מטעם המשרד להגנת הסביבה - 2008, פרס ישראל למפעל חיים - 2012. בשיחה נשאל עזריה לעמדתו ביחס לשימור המורשת התרבותית והטבעית, למעורבותו בנושאים אלה ולקידומם.

בחדש מאי האחרון נפגשו עומרי שלמון, מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ועידית מי-דן, מנהלת תחום מידע ופרסומים, עם עזריה אלון בביתו שבקיבוץ בית השיטה. השיחה התקיימה בחדר עבודתו הצנוע, הגדוש בספרים, חלקם נושאים את שמו וחלקם מעידים על אהבתו הרבה לארץ ולנופיה. עזריה אלון, ממייסדי החברה להגנת הטבע, מהוגי רעיון שמורות הטבע, מורה דרך ממובילי שמירת הטבע והסביבה בישראל. עזריה אלון כתב וערך עשרות ספרים ומחקרים וכן ספרי ילדים בנושאי טבע. בין היתר ערך את האנציקלופדיה של החי והצומח. הוא משמש כמורה בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון, ומשדר מזה כ-50 שנה את תכנית הרדיו 'נוף ארצנו'. על כל אלה זכה בפרסים רבים, בהם: פרס רשות השידור - 1966, פרס ישראל עם החברה להגנת

קבלת פרס ישראל על מפעל חיים - יום העצמאות תשע"ב, במעמד נשיא המדינה, מר שמעון פרס ושר החינוך, מר גדעון סער. צילום: מארק ניימן, לע"מ

עזריה אלון, 1919 - ילדות ברוסיה

עם תום הלימודים במושב עברתי לבית-הספר 'הריאלי' בחיפה, אותו סיימתי בשנת 1936. במהלך הלימודים ב'ריאלי' הצטרפתי לתנועת 'מחנות העולים', לאחר מכן נשלחתי מטעמים לעבודה במחנות העולים בחיפה ובנען, ובשנת 1938 הצטרפתי לקיבוץ בית השיטה, בו אני חבר עד היום. בשנת 1952 נישאתי לרות דיאמנט, ואנו הורים לארבעה ילדים.

היכן מתחיל סיפורו של עזריה אלון?

ולדתי באוקראינה בשנת 1918 להוריי שרה וחיים קוזירובסקי. אבי שהיה פעיל ציוני נאסר בשנת 1924. הוא עבר שלושה בתי סוהר ולבסוף הוגלה לסיביר. לפני מאסרו ביקש מאמני לנסוע להוריה, והיא עלתה ארצה בשנת 1925 עם שלושה תינוקות, להוריה שהתגוררו בכפר יחזקאל. אבי הגיע ארצה רק עם שחרורו ממאסר בשנת 1934.

התמונה הראשונה שלי מארץ ישראל היא 'שודדי ים'. הגענו לנמל יפו, והספינה עגנה כ-100 מ' מהחוף. לקראתנו יצאו סירות על מנת להוריד אותנו אל החוף. הסבלים 'הסתערו' עלינו ועל החפצים, ובעיני הייתה זו מעין מתקפת שודדי ים.

התמקמנו בכפר יחזקאל, שם למדתי בבית-הספר היסודי.

בית השיטה בראשיתה

כפר יחזקאל - 1928. עזריה (משמאל) עם אמו ואחיותיו

עם אביטל ודובי - 1960

יום הולדת 90 בטיול בנגב - חוגג עם הנין סעיי

רות, עזריה והילדים ליד הבית - 1964

כיצד הוקמה החברה להגנת הטבע ומה חלקך בהקמתה?

טבע התעניינתי מילדותי, והנושא העמיק בקרבי בעזרת המורים לטבע אליעזר שמאלי מכפר יחזקאל ופנחס כהן מחיפה, ובעקבות הטיולים הרבים אליהם יצאנו. עם פרוץ מלחמת העצמאות נשלחתי על ידי הקיבוץ ללימודים ביסמינר הקיבוצים' על מנת שאשמש כמורה לטבע. בסיס הלימודים היה במכון הביולוגי פדגוגי בתל אביב מיסודו של יהושע מרגולין.

בסמינר חברתי לאמוץ זהבי שהיה סטודנט ואסיסטנט ושפגשתי גם בסיורי בעמק החולה. בשנת 1950 הצטרפנו כסבלים למשלחת של גיאולוגים שיצאו לנגב על מנת לחפש תוואי לכביש. במשך שלושה שבועות בילינו לילות חורף ארוכים באוהל סירים בהם ניהלנו שיחות ארוכות בנושאי טבע וסביבה, שהובילו אותנו למסקנה, שבמדינת ישראל הצעירה הטבע בסכנה. החלטנו כי יש להקים גוף שיטפל בנושאי טבע. גייסנו מורים ואנשים נוספים שפעלו במכון הביולוגי הפדגוגי והקמנו את הבסיס לחברה להגנת הטבע. בשלב הראשון לא היה לנו תקציב ולא כל מעמד ציבורי. באותה עת היו עסוקים כולם ב'כיבוש השממה'. בשנת 1950 הקמנו את החברה להגנת הטבע, בשנת 1953 קמה אגודה עותומנית, ובשנת 1954, בכנס אורנים, היא הפכה לחברה.

טיול בהרי אילת, בהדרכת עזריה - ירידה לנחל עסרם

מצלם על העץ...

עזריה עם האיריס שהיה לסמל החברה להגנת הטבע - 1965

הגשת האנציקלופדיה של החי והצומח לנשיא יצחק נבון - 1982. מימין: יוסי פלדמן, משמאל: שלום סרי

77 שיחות על טבע, 1964 - 1965

מהי מורשת בעיניך?

אדם לא יכול לחיות חיי מחשבה ותרבות בעודו מנותק מהעבר, כלומר שפה, ספרות, מחשבה, עשייה. בארץ קיימים שרידים של פעילות אנושית מכל הדורות, בני אדם חיים כאן כבר כמיליון שנה. החוק העות'מאני בנושא משטר הקרקעות והבעלות עליהן גרם לממשלת המנדט הבריטי לקבוע, כי שרידי העבר עד שנת 1700 הם עתיקות וזהו גם הבסיס לחוק העתיקות. למעשה, לא טיפלו במה שהתרחש בתחום זה אחרי שנת 1700, אבל בפועל הייתה פה התרחשות שלא באה לידי ביטוי בהגדרת העתיקות. משנת 1882 החלה להתרחש פה עשייה ייחודית. היא שמורה בספרות ובאמנות, אבל היא קיימת גם פיזית והיא הולכת ונעלמת. הדוגמא הכי ברורה היא למעלה מ-50 יישובי יחומה ומגדלי. מכל המפעל הזה לא נותר שריד. הקימו בכל מקום יישוב ומחקו את החומה.

המושבה סג'רה - "החלטנו שהגיע הזמן לעסוק בשימור אתרים."

כיצד הוקמה המועצה לשימור אתרי מורשת

בישראל וכיצד הגעת אתה לנושא?

דגיל צעיר התעניינתי גם בעתיקות. הייתי בן 10 כשנגלה בית הכנסת בבית אלפא. חפרו תעלת מים ובמקרה הגיעו לפסיפס ורצו להיפטור ממנו. כשהגעתי לתעלה, התגלה חלק מגלגל המזלות, ואפילו כתבתי על כך ביומני. כשאמוץ זהבי ואני דנו בהקמת גוף לשמירה על הטבע, דיברנו גם על שמירת ההיסטוריה, אבל אז כבר פעלה החברה לארץ ישראל ועתיקותיה ולכן התמקדנו בהתחלה בנושא הטבע. בהמשך התעורר העניין שוב, כאשר ראינו אתרים שהולכים לאיבוד, והחלטנו שהגיע הזמן לעסוק בשימור אתרים. בתמיכתם של בעלי עניין מהרשויות המקומיות, חברי כנסת ואישי ציבור פנינו לוועדת החינוך של הכנסת ותבענו שיקום גוף שיעסוק בשמירה על אתרי התיישבות משנת 1882 ואילך. בוועדת החינוך העלו את השאלה מי יעשה זאת, והחברה להגנת הטבע הסכימה לקחת את זה על עצמה. באותה עת ערכתי את האנציקלופדיה של החי והצומח, והמפיק היה יוסי פלדמן. פרויקט זה עמד בפני סיום, ידענו כי יוסי הינו איש ביצוע מעולה, לכן הצענו כי הוא יקבל עליו את התפקיד. יוסי הסכים ויצא להקים את המועצה לשימור מבנים

ואתרי התיישבות. אני הצעתי את רעיון הלוגו בדמות קו המתאר של גימנסיה הרצליה, המהווה את סמל המועצה עד היום. גוף זה פעל במסגרת החברה להגנת הטבע במשך 20 שנה, עד ליציאתו לעצמאות כעמותה בשם 'מועצה לשימור אתרי מורשת בישראל'.

האם ניתן להשוות את ייבוש החולה להרס גימנסיה הרצליה?

בדומה להרס גימנסיה הרצליה, שייצגה מורשת תרבות, גם ייבוש החולה, שייצג מורשת טבע היה כישלון, ולמעשה אסון. לבד מפגיעה במיני החי והצומח נוצרו בעיות שאיש לא חזה אותן, כגון שריפת הכבול. כמו כן איש לא העלה על דעתו שעם ייבוש החולה ייעלם הים. רק כעבור שנים ניסו לתקן את האסון על ידי הקמת שמורת אגמון החולה, שלמעשה לא ניתן לכנות אותו שימור מובהק. מדובר כאן בשני אירועים טראומטיים, שהיו להם השלכה על הסובב ועל ההתייחסות הציבורית לנושא, אבל בשני המקרים מדובר בהרס שאין לו תיקון ובתהליך ארוך של מאבק על שיש לשמר, מאבק הנמשך עד היום.

פרחי הר וגיא' (עזריה אלון, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1955). מאוחר יותר אברהם יפה הקים צוות והתחלנו לפעול בקרב הציבור. נתנו הרצאות, הגענו למורות, לגנות ולילדים. הילדים חינכו את ההורים. החוק נתן את הסמכות והמשפטים התקיימו נגד בריונות. כאשר מדברים על שימור אתרים, נכנסים לתחום סבוך יותר, היות שקיימת בעיית רכוש וגורמים רבים המעורבים בנושא, כולל: בעלי הנכס, רשויות מקומיות, יזמים וקבלנים.

טיול עם ילדי בית השיטה בימת החולה - ראשית שנות ה-50

מה בין נופי טבע לנופי תרבות?

שמורות הטבע נשמרות יחידות נוף קטנות על הצומח והחי המקוריים. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מתאמצת לשמר מבנים ואף יחידות יותר גדולות, כמו: רחובות ושכונות, אבל אלה הם טיפה בים. הנוף כולו הולך ומשתנה מקצה לקצה. הקושי בשמירת טבע הוא שהטבע לא דואג ליצורים שלו. מאז שהחלו החיים נשמדו 99.9% מהצמחים ומהיצורים החיים, אך הבעייה היא לא הטבע, הבעייה היא האדם. נופי טבע ונופי תרבות הם שני צדדים של סיפור אחד. העמק הוא נוף תרבות. לפני 90 שנה החלו ליצור כאן את האתוס הצינוני, שהוא מעבר לסך היישובים והשדות. כיום יש תכנית להקים כאן נמל תעופה. זהו הרס של נוף תרבות, זו אינה שמורת טבע, אך זה יהיה סופו של עמק זרעאל. המצב הזה אינו ייחודי לישראל, בעולם עמדו על כך, ומנסים למצוא עצה. נוצר מושג חדש: שמורה ביוספרית (מרחב סביבתי). בשמורה כזו, בניגוד לשמורת טבע שבה נמנעים מכל מעשי ידי אדם, קיים שילוב של ערכי טבע ונוף עם יישובי אדם. בוחרים שטח שבו קיימים הערכים הללו, פרט לערים, מפעלי תעשייה ושאר שינויים גדולים, ומנסים להמשיך בו את החיים כפי שהיו - יישובי אדם על כל הפעילויות החיוניות בעולם מודרני: מגורים, חקלאות, דרכים, מפעלי מלאכה ותעשיות שאינן משנות את הנוף וכו'. יש מגבלות על הקמת פעילויות המשנות את פני הנוף ואת אורחות החיים, אבל פרט לכך אין חיי האדם בשמורה כזו נתונים להגבלות. האם יש צורך בדבר כזה בישראל, האם הדבר אפשרי, והאם יש מקום לשמורה כזו? קודם כל נברח מן השם 'שמורה': מן הניסיון

מהי גישתך ביחס למאבקים ציבוריים ולחקיקה?

ני ליוויתי את המועצה וסייעתי ככל האפשר בתחום המאבקים הציבוריים ובתחום החקיקה. בתחום המאבקים הייתי שותף כשהיה צורך להתערב ועשיתי זאת גם באמצעות תכנית הרדיו אותה אני משדר זה למעלה מ-50 שנה. בתחום החקיקה ניתן להביא לדוגמא את השמירה על פרחי הבר. מניסיונו ידענו, שלא מספיק שקיים גוף ציבורי שאכפת לו, ואכן עד שנקבע חוק, לא הצלחנו. חוק נותן לבעל סמכות, שר לדוגמא, להכריז על ערך טבע מוגן ולקבוע כללים כיצד ליישם זאת. אחר כך צריך לקבוע תקנות. במקרה של פרחי הבר - אלו פרחים יש לשמור ומה אופי השמירה עליהם. זה לא היה פשוט, וקיבלנו תגובות בנוסח סיפור של שלום עליכם על השכנה שלוותה קערה והחזירה אותה סדוקה:

- זה היה כך.
- מי בכלל ידע שזה מוגן...
- מי ישמור על זה. אי אפשר להעמיד שוטר ליד כל פרח...

- זה יפגע בפרנסתם של אנשים, היות שהפרחים נמכרים בחנויות. יש לתת תשובה לכל טיעון. החברה להגנת הטבע ורשות שמורות הטבע קיבלו על עצמן לבצע את התהליך, ועשינו זאת עם הצוות הקיים ללא מנגנון נוסף. ראשית הכנו רשימה של פרחים וצמצמנו אותה לבסיסית ביותר, הוצאנו פלקט וחוברת (1964) שהסתמכו על תמונות מתוך הספר

בנגב - 2006

ראשית המאה ה-20, ושליחי ארץ-ישראל לקונגרס הציוני הצביעו בעד תכנית אוגנדה. עם זאת, לאנשי העלייה השנייה לא היה לאן להגיע ללא התשתית הזו, ו-70% מאנשיה בכל זאת ירדו מן הארץ. כשאני הגעתי ארצה, בשנת 1925, היו בארץ 100,000 יהודים כולל אוכלוסיית היישוב הישן. כשלמדתי בבית הספר 'הריאלי' בחיפה יצאנו לטיול מחיפה לתל אביב. נסענו עד קריית חרושת ומשם הלכנו ברגל. כל הדרך מחדרה עד כפר סבא הייתה שממה, להוציא ראשית ההתיישבות בעמק חפר.

אנשי העליות החדשות לא יצרו התחלות. הרמב"ן לפנייהם חידש את היישוב בירושלים, אבולעפיה התיישב בטבריה, והייתה גם עליית החסידים. הם כולם קיימים, בין שעשו מעט ובין שעשו הרבה, חלקם אף נכללו. אנו הולכים מכישלון לכישלון וממשיכים הלאה. בחודש מארס 1948 היינו במצב קשה, וירושלים הייתה מנותקת. בחודש אפריל התקיימו מבצע 'נחשון' וקרבות משמר העמק והכול התהפך. ביוני כבר היינו ביתרון. מדובר כאן על רצף אחד לאורך הדורות, כאשר כל חוליה תורמת את חלקה לבאים אחריה.

כיצד אתה רואה את מגמות השימור לעתיד?

השימור הוא משימה חשובה ובלתי פוסקת שחייבת להימשך. המאבק צריך להיות על המכלול אך גם על הפרטים. לא ניתן יהיה להגיע להישגים ללא מאבק על הבית הבודד. הדברים לעיתים כרוכים בתהליך ארוך, לדוגמא: כבר לפני כ-30 שנה הצעתי את הרעיון לחפור מנהרה מתחת לכרמל, ורק היום

שער הספר שיצא לאור לאחרונה

ידוע, כי השמעת המלה הזו כבר מעוררת נוגדנים. היא מעלה בתודעה שטח סגור, מין קופסה שאין אדם רוצה או יכול לחיות בה. הבה נדבר על מרחב נופי שאין בו כל הפרעה לאנשים החיים בו, אבל יש בו איכות חיים בצירוף של טבע, נוף ואדם.

השאלה היא הדורות הבאים. מה הם יראו? בתים, כבישים וארובות. משמעה של שמורה ביוספרית היא, שאף בית ואף איש לא יזוז מפה, אבל בתוך השטח הזה לא יקימו מפעלי תעשייה ולא שכונות עם בניינים בני 20 קומות או כל דבר אחר המשנה את אופיו, וזה כולל גם שטחי בר וגם שטחי יישוב. אין הכוונה, שעלינו לקושש עצים ולשבת עם מנורת נפט, אנו צריכים כביש וחשמל ומכונית, אבל אפשר לבנות את כל זה באופן הרסני, ואפשר לתכנן כך שלא יהיה הרסני. חבל רמת מנשה הוא שמורה ביוספרית ומהווה הוכחה לכך שמרחב סביבתי הוא אינטרס של התושבים. בעניין זה פניתי אל משרד הפנים, על מנת שיכריזו גם על כל האזור של משולש הגלבוץ, נחל תבור והירדן כשמורה ביוספרית. תהליך זה הינו מורכב, היות שמדובר בשתי רשויות אזוריות, מועצה מקומית בית שאן והגופים הממלכתיים: רשות הטבע והגנים, 'מקורות' וקרן קימת לישראל.

החיבור בין העבר להווה, האם בעיניך מדובר ברצף אחד, או שמא אלו פרקים שיש להתייחס לכל אחד מהם כיחידה נפרדת?

ההתיישבות שהחלה בשנת 1882 היא חוליה ברצף אחד והייתה כל הזמן תנועה. העלייה הראשונה התנוונה עם

באתר רכבת העמק בכפר יהושע, לאחר השימור - 2007

היום תופעת הצימרים כמקור פרנסה היא חלק מהנוף הגלילי. עלינו להבין, כי אין אפשרות ללכת מהצלחה להצלחה. יש הצלחות ויש כישלונות, ובצד המאבקים על מניעת הרס, שימור וחינוך לשימור, יש לחזק את החוק על מנת להעניק תמיכה לכל אלה.

אנו רואים את התוצאה. באותה עת גם הצעתי להקים צימרים במושבים בגליל, כדוגמת הצימרים בכפרים באירופה. במשרד התיירות לא הביאו בחשבון את תיירות הפנים וטענו, כי איש לא יבוא, וכי המושבניקים לא יודעים לארח. במחלקת ההתיישבות של הסוכנות טענו שהם עוסקים בחקלאות.

המשכיות תפקודית - מנוף לשימור מכלולי מורשת: סיפורם של כפרי נוער ובתי-ספר חקלאיים

אסתי ינקלביץ, עירית עמית-כהן

היה רצונה של רשות המרחב הכפרי הבריטי (Countryside Agency) לשמר את הדימוי המרכזי של אנגליה כארץ של נופים כפריים. לטענת הרשות, באמצעות הדימוי הכפרי תקודם תירות ותחזוק ההזדהות של האוכלוסייה עם המדינה ועם נופיה, נופים המשדרים יציבות והמשכיות.

רשות הגנים הלאומיים של ארצות הברית (National Parks Authority) מיינה גם היא את נופי תרבותה, בהם מתקיים מפגש בין הנוף הטבעי ליצירה התרבותית.² המיון הדגיש את הממד ההיסטורי והמאפיינים הנופיים והציג חלוקה על פי 11 מרכיבים: שימושי קרקע ופעילויות; ארגון מרחבי-צורני; התאמה לסביבה הטבעית; מסורת מקומית; דרכים; תיחום וגבולות; צמחייה הקשורה בשימושי קרקע; מבנים; מקבצים; שרידים ארכיאולוגיים; פריטים (small-scale elements): שבילי מרעה, גדרות, מצבות, אבני דרך, מחצבה עזובה וכו'.

המיון האמריקני התבסס על החלטת ועדת המורשת העולמית של אונסקו בשנת 1992 לא להסתפק בהגדרה נפרדת למורשת תרבות ומורשת טבע³ אלא לצרף הגדרה חדשה 'נוף תרבות': אתרי תרבות המייצגים שילוב של נופי הטבע והיצירה התרבותית מעשה ידי אדם. הגדרה זו מבטאת את התפיסה, שהנוף הטבעי הוא רקע והשראה ליצירה התרבותית (המוחשית והלא מוחשית) ולהכרה בהליך היווצרותה.⁴ תפקיד נופי התרבות הוא לשקף את התפתחות החברה האנושית וההתיישבות לאורך זמן ואת ההשפעות עליה מצד הסביבה הפיסית, ההתפתחויות התרבותיות, החברתיות והכלכליות.⁵ פירוט תפקידם של נופי תרבות מדגיש את העובדה, שלכל נוף יש הבסיס הטבעי שעליו יוצק האדם באמצעות פעולותיו את תרבותו.⁶

המונח 'נוף תרבות' לא היה חדש בשדה המחקר. בשנת 1963 הסביר הגיאוגרף קארל סאור, כי התבוננות במרחב מבוססת על הכרה בשילוב בין היסודות הפיסיים והתרבותיים של הנוף. משום כך נופי תרבות הם 'סך כל המשאבים הטבעיים העומדים לרשות קהילה בעלת תרבות משותפת. אין ביכולתו של האדם להוסיף על המשאבים הטבעיים, אך הוא יכול לפתח אותם לצרכיו.'⁷ אלא שבשנת 1992 ההחלטה להכליל ברשימת המורשת העולמית נופי תרבות בעלי ערך אוניברסאלי יוצא דופן הקנתה להם מעמד חדש. מדינות העולם נקראו לא להסתפק בהגנה על פריט נוף טבעי או על נכס תרבות בודד המייצגים ערך אוניברסאלי יוצא דופן, אלא לבחון גם תופעות מכלילות המייצגות מפגשים בין הנוף הטבעי והיצירה התרבותית.

ההגדרות והמיון שהוצגו לעיל התמודדו עם הבחנות נוספות: הפריט הבודד והמכלול, הנכס הוורנקולרי,⁸ פריט עממי הנקשר במלאכות יומיומיות, בטכנולוגיות, בסגנון ובאורחות חיים יומיומיים, שהמאפיין הבולט בו הוא שכחותו,⁹ והנכס ההירואי, הנקשר באירוע ייחודי או בדמות הירואית ומתאפיין בנדירותו. ייחודו של הפריט הבודד נובע משונוותו בתוך הסביבה בה הוא נמצא ומהבולטות שלו בגלל מראהו, צורתו, סגנונו, החומרים מהם

שני העשורים האחרונים עוברות על ההתיישבות הכפרית בישראל תמורות מרחיקות לכת בתפיסות הערכיות, במבנה הארגוני-כלכלי ובהרכב חברתי. לתמורות אלה ביטויים שונים, אחד מהם הוא החינוך החקלאי.

לחינוך החקלאי בישראל אחראי כיום 'המינהל לחינוך התיישבותי ועליית הנוער', שבפיקוחו כ-300 מוסדות המשתייכים לחינוך ההתיישבותי. מוסדות אלה משתרעים על כ-400,000 דונם, והם פרושים במרחב הישראלי כולו. אחדים משמשים כבתי-ספר על-יסודיים אזורים, ואחרים ככפרי נוער פנימייתיים. בגלל הרצף התפקודי נשמרו ברבים מהמתחמים החינוכיים החקלאיים המתאר הראשוני של בית-הספר, המבנים ההיסטוריים והנוף הצמחי, שחלקו נשתל או ניטע לצרכי נוי וחלקו האחר לצרכי פעילות חקלאית. בתכנון בתי-הספר השתתפו אדריכלים מפורסמים, ולסגנון, לטכנולוגיות הבנייה, לשימושים, לסיפור המעשה, לאירועים ולדמויות - מצוי עדיין ביטוי בנוף הנוכחי.

לשינוי בתפיסת תפקידה של החקלאות בישראל יש ביטוי במעבר מחקלאות ערכית הנשענת על גאולת קרקע ועבודת האדמה, לחקלאות תעשייתית טכנולוגית הנשענת על עקרונות כלכליים. לשינוי זה השלכות על המודעות הציבורית בנושא החינוך לחקלאות, ובעקבותיו מתחזק החשש לשינוי במגמות הפיתוח במתחמי בתי-הספר החקלאיים. החשש גובר בעיקר במתחמים החינוכיים-חקלאיים הממוקמים בתוך מרקמים בנויים מוטי פיתוח או בסמוך אליהם. לחצי העיור, הנובעים מגידול האוכלוסייה בישראל, מעודדים במרקמים אלה עליות בערכי הקרקע לפיתוח נדליני וביקוש גובר לשטחים חדשים לבנייה. התפתחויות אלה עלולות לפגוע בבתי-הספר החקלאיים, וקיים חשש למחיקת ייחודם הערכי-חינוכי, ההיסטורי, האדריכלי והמרקמי.

בחינת מעמדם הערכי של בתי-הספר החקלאיים והקריאה לשמרם הן חלק מגישה רחבה יותר שמתמקדת בנופי תרבות ובמכלולים ואינה מסתפקת בשימור הפריט הבודד, ההירואי או זה המבטא סגנון מעורר התפעלות. גישה זו חושפת רצפים נופיים ומרקמיים להם ייחוד סביבתי וערכי (היסטורי, חזותי, חברתי, תרבותי וכלכלי), מנסה להגדירם ועל ידי כך לקדם את ההכרה בחשיבותם ובזכאותם לשרוד גם עבור הדורות הבאים.

לאפיון רצפים, המייצגים מפגש בין יצירה תרבותית מוחשית לבין נוף פתוח, טבעי או תרבותי (שדה חקלאי, יער נטוע, גנים) ולסיווגם, דרכים שונות. באנגליה פותחה בשנת 1999 שיטה לסיווג נופים כפריים, שהתבססה על תכנית של מוסדות האיחוד האירופי משנות ה-90. השיטה שאומצה על ידי האנגלים, ייחסה משקל רב למאפייני תכנית (דפוסי יישובים, סוגי חוות, דפוסי שדות, מתקנים חקלאיים, מורשת בנוייה כפרית), וזאת בניגוד לניתוחים אחרים, שהדגישו בעיקר את הנוף הפיסי-אקולוגי (קרקע, צמחייה, בתי גידול, מגוון מינים).¹ המניע לחיבור השיטה

³ Birnbaum, C., Protecting Cultural Landscapes: Planning, Treatment and Management of Historic Landscapes, National Parks Services, 36, U.S.A. Dep. of the Interior, 2005
⁶ Ewald, K. C., The Neglect of Aesthetics in Landscape Planning in Switzerland. Landscape and Urban Planning, 54, 2001: 255-266
⁷ Sauer, C. O., The Morphology of Landscape. In: Sauer, C. O. Land and Life: A Selection of Carl Ortwin Sauer, Edited by John Leighly, Berkeley University Press, Berkeley, 1963
⁸ נופים, אדריכלות מורשת ורנקולרים (vernacular) נקראים בספרות המחקרית 'יומיומיים' (ordinary, every-day), 'עממיים' או 'מסורתיים' (traditional) וגם - אדריכלות ללא אדריכלים. הנכסים

¹ Draft National Landscapes Typology. 1999. Countryside Agency, London
 קפלן, מ, רינגל, נ וואמדור, ל, חקלאות נופית חקלאות בת קיימא (טיטה). ירושלים, נקודת חן, 2009
² Birnbaum, C., and A. Asla., Protecting Cultural Landscapes - planning, treatment and management of historic landscapes. National Register Bulletin, 36, HPS, US. Dep. of Interior, Washington D.C., 1994
³ Charter on cultural heritage and natural heritage, 1972
⁴ Fowler, P. J., World Heritage Cultural Landscapes 1992-2002. World Heritage Paper 5, UNESCO World Heritage Center, Paris, 2003

ולנמל יפו. הקרקע (2,600 דונם), הייתה בבעלות ממשלתית וניתנה מתוקף פירמן (כתב הרשאה עות'מאני) לחברה המייסדת, חברת כייח (כל ישראל חברים). מייסדו, קרל נטר, ראה בחינוך החקלאי אבן יסוד להקמתו של יישוב חקלאי בארץ-ישראל. נטר ביקש לחדול מהגישה הפילנתרופית ולהכשיר את התלמידים לעבודת אדמה יצרנית, המפרנסת את בעליה, ועל כן המליץ בפני הנהלת כייח לייסד בארץ-ישראל בית-ספר חקלאי. החזון, שמקוה ישראל ימשוך אליו את בני הנוער מארץ-ישראל ומהגולה לא התממש, ובמשך תקופה ממושכת התמודד בית-הספר עם קשיי קיום כלכליים וארגוניים. עם זאת, הפך לימים מקוה ישראל למוסד הכשרה מקצועית, החשוב ביותר של כייח. שינוי של ממש במבנה בית-הספר ובאופיו חל לאחר מלחמת העולם הראשונה, בתקופת הניהול של אליהו קראוזה (1914 - 1954).

בית-הספר החקלאי מקוה ישראל, אוסף משה וטרודי שוורץ, אוניברסיטת חיפה

לצד מקוה ישראל נעשו עוד מספר ניסיונות להקמת בת-ספר חקלאיים, ביניהם הארבעיטער שוללע (Arbeitschule), שנפתח באלול תרמ"ז (1887) בזכרון יעקב. בית-ספר זה נועד להקנות הכשרה חקלאית מסודרת לעולים צעירים.¹³ ב-1901 פרסם ישראל בלקינד (1862-1929), מראשוני הבי"ויים וממתיישבי גדרה, תכנית להקמת בית-ספר לאומי 'קריית ספר', שיעדו להכשיר "דור עברי [...] אשר גוף בריא ורוח בריאה בו יתלכדו, דור אשר ידיו תדענה לאחוז באת ובמחרשה ופיו ידבר בשפתנו ויהגה לשוננו."¹⁴ לאחר גלגולים רבים התבסס בית-הספר בבן-שמן, אך המוסדות הציוניים

¹¹ Draft National Landscapes Typology. 1999. Countryside Agency, London
¹² אליהו קראוזה, ליברור דרך העיתון, ירחון המשק החקלאי, כרך ד', ה' (אדר תשי"ג): 2
¹³ על הייאר בנייטער שוללע"י ראו: סמסונב, א', זכרון יעקב - בראשית דברי ימיה תשנ"ב-תש"ח. הוצאת ועד המושבה זכרון יעקב תשי"ג, עמ' 145-150; שייך, א', זכרונות 1883-1889, ירושלים תשמ"ג: 37-35
¹⁴ בלקינד, י', קריית ספר, בית-ספר לאומי לתורת העבודה ולחינוך, ירושלים אתגליח לנלותנו (1907), אצ"מ, דברי דפוס 1. 7. 1 DD

נוצר או הטכנולוגיה ששימשה ליצירתו. המכלול התרבותי מורכב מנכסים בנויים, תוואים, תשתיות, שדות וחורשות המתלכדים הודות לנושא משותף. ייחודו נובע מארגון הפריטים המרכיבים אותו והיחסים המתקיימים ביניהם (מרחביים, חזותיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים).¹⁰

נופי תרבות המכילים פריט מורשת תרבותית או מכלול מורשת יכולים להיכלל בשטחים פתוחים איכותיים או להימצא בסמיכות להם. המפגש יוצר רצף בין סביבות להן תכונות חברתיות-תרבותיות דומות. ארגון המורשת האנגלית (English Heritage) הכליל מכלול שכזה תחת ההגדרה 'סביבה היסטורית' ובמקרה של מרחב כפרי - 'סביבה היסטורית כפרית' (Rural historic environment). השימוש בצירוף לשוני זה נועד להדגיש אצל האנגלים את ההכרה וההבנה בייחודם הנופי, התרבותי והחוויתי של מרכיבי המכלול הכפרי: הנכסים, השדות, המטעים והתשתיות, התייחסות פריטים תרבותיים אלה לנוף טבעי פתוח שזכה להכרה באיכותו, להגדרה ולתיחום.¹¹

בתי-הספר החקלאיים מייצגים רצף בין נוף חקלאי למרקם בנוי, ובהשוואה להגדרות שהוצגו לעיל יכולים להיכלל בהגדרה "סביבה היסטורית חינוכית של נוף חקלאי" או "מכלול מורשת חקלאית-חינוכית".

מכלול מורשת חקלאית-חינוכית - ערכים ותפקידים

לייחודם של בתי-הספר החקלאיים ביטוי ברצף הנוצר בין המרקמים הבנויים, כיתות הלימוד, חדרי המגורים והמנהל ומבני המשק לבין השטחים הפתוחים, שחלקם מגוונים וחלקם נועדו לעיבוד חקלאי-חינוכי. רצף זה מייצג מגוון ערכים המשתלבים בתפקידים אותם הוא ממלא.

ערכים היסטוריים, חינוכיים וחברתיים

בין בתי-הספר החקלאיים לבין תולדות ההתיישבות בארץ-ישראל מתקיימים קשרים הדוקים אותם ניתן למיין לשלוש תקופות.

שלהי התקופה העות'מאנית - המוסדות הציוניים ייחסו לחקלאות חשיבות מיוחדת, שהייתה מהישגיו הבולטים של היישוב בארץ-ישראל. מלבד השינוי במשלח היד ובעיסוק היצרני ראתה התנועה הציונית במעבר לחקלאות חלק מתכניתה לשידוד מערכות בעם היהודי, שבמרכזו השיבה לקרקע ולעבודת האדמה. מכיוון שהיהודים חסרו ידע חקלאי כלשהו, היה צורך בהקמת מערכת חינוך מתאימה, אך לא היה בכך די: "אין די לדעת חקלאות כי יש לרצות להיות חקלאי וזו אולי השאלה הקשה ביותר שאלת החינוך החקלאי - שאלה זו מחייבת חינוך יומיומי במשך שנים רבות, הייתי קורא לזה: הקניית הדת של חקלאות."¹²
 בשנת 1870 הוקם בית-הספר החקלאי מקוה ישראל באזור שנהנה מקרקע פורייה ומסמיכות לדרך ראשית, יפו - ירושלים

הבנויים מייצגים מבנים שבנו מחומרים מקומיים לשימוש יומיומי. על פי טכנולוגיות מקומיות-עמיות, חלקן עוברות מדור לדור, ולא למטרות טקסיות או הנחה של אירוע או אדם. במחקר זה בחרנו להשתמש במונח הלועזי, ורנאקולרי. הסיבה לכך הן המשמעויות הנלוות בשפה העברית לתארים 'עממי', 'מסורתי' או 'יומיומי'
⁹ Jackson, J. B., The future of the vernacular. In: Groth, P. and Bressi, T. W. (Editors). Understanding Ordinary Landscapes. Yale University Press, London, 1997: 145-154
¹⁰ אלי שטרן, 'חלונות אל העבר: משאיר נוף סובייקטיביים בישראל'. אופקים בגאוגרפיה, 76, 2010: 26-5

נפתח באי כסלו שנת תרע"ג בפתח-תקוה

בית-ספר תיכוני לחקלאות

בן ארבע מחלקות

בהנהלת האגרונום ד"ר אליעזר פיקהולץ

הכנית הלסודים:

(א) הכללים: עברית, צרפתית, עברית, תרבות, מחשבת, פסיקה ומשאלות, כישור, בטיחות, חגולוגיה, רבוי ימי ישראל חגיגים, נאדרות, ציו ושרות.

(ב) הספציליים: כישור אגרוקולאציה, גידול הצמחים בכלל וחורוסיים בפרט, תורת מוחלות הצמחים, גידול בהמות כלכלתן וסדירת בריאותן, טיפס החלב, החולת הספק החקלאי ועריכת ספרים, תורת הכלכלה במרחק החקים הקרקעיים, ומדידת-חשוחות.

(ג) עבודות מעשיות: כבודת, פגן, כנרס, בפרים ומטענות.

סוקבלים תלמידים מבני 14 שנה ומעלה עם תעודה של ארבע מחלקות מבית-ספר עברי תיכוני, או של בית-ספר במנושבה של 8 שנת לימוד.

כלי העזרה כוז פריד בחינה כלסמים החתאיים.

שכר הלימוד 150 פונק לשנת.

בכבוד ועד בית-הספר.

הודעה על פתיחת בית-הספר התיכוני חקלאי בפתח תקוה מקור: עיתון 'הפועל הצעיר', תרע"ג, שנה ששית, גיליון 8

תכנית בניין השעון, פריץ קורנברג, 1935, ארכיון בן-שמן

בית הספר התיכוני החקלאי פרדס-חנה

בפקוח מחלקת החנוך של ועד האזמי לכנסת ישראל-

מטרת בית-הספר היא לגדל חקלאים בעלי השכלה את הכשרתם החקלאית מקבלים התלמידים כ מ ש ק האינטנסיבי והמנוח של המוסד הכולל: פרדס, גן עצי פרי, כרם ענבים, משתלות עצי פרי, עצי נוי ועצי ירקות, מספא וחצירי רפת וולדים בני אמן לאפרוחים ומסורת-הניסק נמצא בשטח של 300 דונם אדמה כלם בתוך המושבה.

בפנימיה מקבל התלמיד מנוח טוב ומבריא בעין יפה, פקוח רפואי תמידי, ומטול אינובידואלי, נמצא בחברה טובה של יתדים בעלי סדר ומשמעת, בפקוחם של מחנכים ופרגונים מנוסים ומסורים.

הרשמת תלמידים לשנת תשי"א - נמשכת.

תלמידים-ות מתקבלים לכתה א' שנמנר בית-ספר עממי או 4 כתות של בית-ספר תיכוני לכתות ב' ג' - על יסוד תעודות מתאימות-מספר המסומות מוגבל.

לפנות בירושלים: לטשדר ביה"ס ב'יהודה 9 טלפ- 3528 בשעות 10-12; 4-6

בפרדס-חנה - להנהלת ביה"ס ת-ד-10 טלפ- 7

באדיבות ארכיון החקלאי, פרדס-חנה

לא הצליחו לקיימו כבית-ספר חקלאי, והמקום הפך לחוות נטיעות בניהולו של יצחק וילקנסקי. בראשית תרע"ג (1912) התכנסה בפתח תקוה הוועדה היוזמת לייסוד בית-הספר החקלאי. הסופר יעקב רבינוביץ הכשיר את הקרקע לרעיון, ואיכרי פתח תקוה נרתמו למימושו ובחרו באגרונום ד"ר אליעזר פיקהולץ-חניאל, מומחה בתחום הפיסיולוגיה של הקרקע, לנהלו. החלטת איכרי פתח תקוה לייסוד במושבתם בית-ספר חקלאי נבעה מההכרה, שעליהם להעניק לילדיהם חינוך כללי לצד הכשרה לעבודת קרקע, וכל זאת כדי שיישארו במושבה, "ליצור בלמים נגד עזיבת הנוער את המושבה."¹⁵ במלחמת העולם הראשונה נקלע בית-הספר למשבר כלכלי, ובשנת 1922 ננעלו שעריו.¹⁶

תקופת המנדט - בתקופה זו פעלו בארץ-ישראל חמישה בתי-ספר תיכוניים חקלאיים: ארבעה ביישוב היהודי ואחד ביישוב הערבי. למקוה ישראל הצטרף בשלהי שנות ה-20 בית-הספר החקלאי בבן-שמן, וד"ר להמן, מייסדו ומנהלו, האמין כי בארץ-ישראל ניתן יהיה ליצור קהילה חקלאית, שצעיריה יזכו לחינוך התואם את תנאי הארץ. בית-הספר החקלאי בן-שמן החל לפעול בתחילת שנות ה-30 של המאה ה-20 במסגרת כפר הנוער בן-שמן. המוסד דגל בקו של הסוציאליזם הציוני, ביציאה מהגלות וביצירת קהילה חקלאית באמצעות חינוך נאות לנוער.

הבניין המרכזי בבן-שמן, אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

בשנת 1934 נפתחו שלושה בתי-ספר נוספים: שניים ממשלתיים, כדורי הר תבור וכדורי טול-כרם, והשלישי בפרדס-חנה. ממשלת המנדט הקצתה מעזבונו של סר אליס כדורי מחצית להקמת בית-ספר חקלאי ערבי בטול-כרם ומחצית להקמתו של בית-ספר חקלאי בצפונה של ארץ-ישראל לאוכלוסייה הכפרית בגליל. בית-הספר החקלאי בפרדס-חנה הוקם ביוזמה משותפת של

¹⁵ טרופה, א', יסודות לתולדות פתח-תקוה, פתח-תקוה, תשי"ט: 80
¹⁶ לגנ, י', בית הספר החקלאי של ד"ר פיקהולץ בפתח תקוה 1912 - 1921 בתוך: לגנ, י', לפתח תקוה, זכרון-יעקב 2012, עמ' 158 - 183. ינקלביץ, א', החינוך החקלאי בבתי-הספר התיכוניים החקלאיים בארץ-ישראל, 1870 - 1948, עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2004

מבט מקרוב אל בית-הספר החקלאי כדורי טול-כרם

בית-הספר החקלאי כדורי טול-כרם בשנות ה-30, אוסף מטסון, ספריית הקונגרס

המשק החקלאי בתיכון החקלאי פרדס-חנה

מבנה הפנימייה בתיכון החקלאי פרדס-חנה 1937
האדריכל יהודה בינהיים, באדיבות ארכיון החקלאי, פרדס חנה

למרות המספר המועט של בתי-ספר חקלאיים בתקופת המנדט תרומתם להתיישבות הייתה רבה. מבין בוגרי החינוך החקלאי פנו למעלה מ-80% להתיישבות, לעיסוק בחקלאות או למקצועות קרובים. ניתן לומר, שבתקופה זו הגשים החינוך החקלאי את יעדו המרכזי - הכשרת חקלאים ומועמדים להתיישבות. מעבר לכך תרם החינוך החקלאי גם ליצירת מסגרות חברתיות לילידי הארץ ולנוער העולה וקירב אותם לחלוציות ולהגשמה.

הכשרה נפרדת לנשים - בשנות ה-20 הבינו הנשים בארץ-ישראל, כי בגלל היותן נשים יתקשו להגשים את שאיפתן לחיי כפר ועבודה חקלאית. "בית-ספר חקלאי, משקי פועלות וקורסים לבישול הם המוסדות שבעזרתם תוכל החברה החלוצה להכשיר עצמה לעבודה החקלאית, ולתפוס על-ידי זה מקום חשוב בעבודה ובחיים" אמרה חנה מייזל בוועידת הפועלות בשנת 1922. דבריה אלה לא היו תלשים מעשייתה. היא החלה במימוש רעיונותיה בחוות כנרת,

דרי ארתור בירם, מנהל 'הריאלי העברי' בחיפה, והתאחדות האיכרים. היוזמים ביקשו לשלב בין השכלה כללית רחבה לחקלאות. בית-הספר היה מזוהה עם החוגים האזרחיים והשתייך לזרם הכללי.

שונים היו בתי-הספר החקלאיים בגודלם וביציבותם, ובמהלך השנים בלטו בהם שניים: מקוה ישראל וכדורי, שפיתחו משקים חקלאיים גדולים ומגוונים.

המיעוט היחסי של מסגרות החינוך החקלאי בתקופה זו נבע מהיעדר משאבים כספיים. הקמת בית-ספר חקלאי הייתה כרוכה בעלויות גבוהות, ולצד ההוצאות הכבדות למימון שוטף היה צורך בהקצאה או ברכישת קרקע, בבניית מערך חקלאי, בבנייתן של כיתות לימוד, מבנה פנימייה ומגורי צוות חינוכי, בביסוסו של משק חקלאי, ברכישת ציוד ובמימון עובדים לניהול המשק והפנימייה. מרבית ההכשרה החקלאית התבצעה טרם העלייה ארצה במרכזי הכשרה באירופה ותוך כדי עבודה בהתיישבות העובדת.

בניין ב' בבית-הספר החקלאי נהלל. צילום: עפר אבידב

בית-הספר החקלאי לנערות בנהלל, אוסף משה וטרודי שורץ, אוניברסיטת חיפה

חזותית-אסתטית התורמת להעצמת חוויית השהות במתחמיהם, חוויה שונה משהות בסביבת היום-יום, בעיקר בסביבה המתאפיינת במרקמים בנויים בצפיפות.¹⁸ כפרי הנוער ובתי-הספר החקלאיים מייצגים המשכיות תפקודית לאורך זמן. במתחמיהם נכסי מורשת תרבותית מרובים המשקפים אידיאולוגיה חברתית-חינוכית ואת התמורות שחלו בה - חינוך להתיישבות, קליטת עלייה, אימוץ וחיזוק אוכלוסיית מצוקה; סגנונות וטכנולוגיות של בנייה; אורחות חיים ותעסוקות שעברו מן העולם; דמויות ואירועים שהם צמתים מרכזיים בתולדות ארץ-ישראל ומדינת ישראל.

ואחרי מלחמת העולם הראשונה הוקמה בהשפעתה מערכת ארצית של תשעה משקי פועלות בתמיכה של ארגוני הנשים 'הדסה' ו'ויצ"ו'. בית-הספר בנהלל היה חלק מתהליך זה, והוא הפך עד מהרה למוסד ההכשרה הגבוה לנשים בתקופת המנדט. באותן שנים פעלו לצד חנה מייזל, שרה מלכין, שהקימה וניהלה את משק הפועלות בעפולה, עדה פישמן-מימון שהקימה וניהלה את משק הפועלות בעיינות (ולמים יסדה בו בית-ספר חקלאי), ומשקי פועלות נוספים.¹⁷

החינוך החקלאי במדינת ישראל - לאחר הקמת מדינת ישראל התעורר הצורך הדחוף בקליטת בני נוער בכפרי נוער במטרה להחיש את קצב קליטתם בישראל על ידי הכשרתם לחיי היום-יום בארץ החדשה. הניתוק מהמשפחה נראה רצוי, ולכן לא היו היסוסים בבניית מקומות קליטה חדשים. ההכשרה של העתודה החקלאית התבצעה במסגרת מוסדות ההמשך בהתיישבות, חברות הנוער בקיבוצים, בבתי-ספר חקלאיים ועוד. 31 בתי-ספר חקלאיים הוקמו במהלך שנות ה-50. במהלך שנים אלה חל גידול משמעותי בפונים לחינוך החקלאי, מכ-3000 תלמידים בתחילת שנות ה-50 לכ-6,500 בסוף העשור. בשנות ה-60 החלה מגמת שינוי בבתי-הספר, ובשנות ה-70 הפכו מרביתם לבתי-ספר אזוריים שש שנתיים עם מגוון מגמות לימוד.

ערך חזותי-חזותי

מכלולי בתי-הספר החקלאיים וכפרי הנוער מייצגים תופעה

¹⁷ כרמל חכים, א', שלהבת ירוקה, יד טבנקין - רמת אפעל, 2007

¹⁸ Maruani, T., and I. Amit-Cohen. Open space planning models: a review of approaches and methods. Landscape and Urban Planning, 81 (1-2), 2007: 1-13

מבנה בית-הספר כיום, האדריכל ריכרד קאופמן, צילום: עירית עמית-כהן

המבנים במשק הפועלות בעיינות בשנות ה-40, אוסף משה וטרודי שוורץ, אוניברסיטת חיפה

מבנה הרפת לפני פעולות השימור. צילום: עירית עמית-כהן

מבנה הרפת בעיינות, אוסף משה וטרודי שוורץ, אוניברסיטת חיפה

התרבותית, הצמחית והבנויה, הקיימים במכלולי כפרי הנוער ובתי-הספר החקלאיים, בולט לאור המחקר ההיסטורי הקיים בנושא החינוך החקלאי. לתיעוד המועט ולהכרה בחשיבותם של המכלולים החינוכיים-חקלאיים מספר סיבות: שכיחותם; תפיסתם כנכסים המייצגים צרכים יומיומיים (מבני משק, מבני חינוך, שדות ומתקנים חקלאיים); גישה המציינת שהעיסוק במכלולי בתי-הספר החקלאיים ובמורשתם יכול לחכות. זו האחרונה התבססה על ההנחה, שתפקודם החינוכי הוא גם ערובה להישרדותם. אלא שלא כך הוא.

מכלולי מורשת אלה שכיחים בנוף הישראלי, ולמרות זאת רק מעטים זכו לתיעוד מעמיק ולהכללתם בתכניות פיתוח בר קיימא מקומיות, מחוזיות וארציות. אלה שזכו לתיעוד ולפעולות שימור קשורים בדמויות ובאירועים היסטוריים לאומיים. כאלה הם מקוה ישראל, בן-שמן, כדורי, נהלל ושפיה, ולאחרונה הצטרף כפר הנוער עיינות לתהליך זה. לעומתם ישכחוי בתי-ספר חקלאיים הממוקמים בתוך מרקמים עירוניים או בצמוד להם: פרדס-חנה, הכפר הירוק, ויצי"ו ראשון לציון ועוד. העיסוק המועט בתיעוד נכסי המורשת

בתי-ספר חקלאיים - היסטוריה וערכים - סיפורו של בית-הספר כדורי

הבניין המרכזי בכדורי, 1946. אוסף דני פיאט

היסטוריה - בית-הספר היהודי כדורי שלמרגלות הר תבור נחנך על ידי הנציב העליון סר ארתור ווקופ ב-20 ביוני 1934. מנהלו הראשון היה שלמה צמח, ובין השנים 1937 - 1957 ניהל את המוסד נתן פיאט. בשלב הראשון למדו בו בנים בלבד בני 16 - 18, 25 תלמידים בכל מחזור. לאחר קום המדינה הורחב בית-הספר, נבנו מבני פנימייה סמוכים, חדר אוכל, ובהמשך הוקמו מבנים נוספים, מבנה המשמש למגמת התקשורת והטכנולוגיה, מבנה למדעים ושלושה מבנים המשמשים כיתות לימודי לשכות הגיל השונות. מבית-ספר שבו 50 תלמידים היה בית-הספר כדורי לכפר נוער ובית-ספר אזורי. כיום לומדים בו 1650 תלמידים המגיעים מהמועצה האזורית גליל תחתון, והמועצות המקומיות: כפר תבור, יבנאל וכפר קמא. בנוסף לומדים בכפר הנוער כ-250 תלמידי פנימייה מחתך אוכלוסייה רחב, ובהם תלמידים ערבים, נוצרים, מוסלמים ודרוזים וכיתת תלמידי נעלייה (נוער עולה לפני הורים).

המבנה הפיסי של בית-הספר - מבנה בית-הספר תוכנן על ידי האדריכל המנדטורי אוסטין סנט בארב הריסון (1891-1976) (Austen St. Barbe Harrison). בשנת 1922 הגיע הריסון לארץ-ישראל והתמנה לתפקיד האדריכל הראשי של מחלקת העבודות הציבוריות של ממשלת המנדט. עבודתו בארץ כללה בניית ציבור רבים בירושלים ומחוצה לה, שהחשובים בהם משכנו של הנציב הבריטי, ארמון הנציב ומוזיאון רוקפלר, בניין הדואר המרכזי ובית המדפיס הממשלתי בירושלים, בית המשפט בחיפה ועוד. סגנונו של הריסון מוגדר על ידי חוקרי האמנות כימודרניזם ים-תיכוני - גישה הממוזגת בין הבנייה הקולוניאלית הראוותנית לבין מסורות בנייה מקומיות. בנייתו של הריסון מאופיינת בשמירה על סגנון הבנייה הקלאסי עם שאיפה לסימטריה ולקווים ישרים, תוך התייחסות ברורה אל הנוף המקומי ושימוש בחומרי בנייה מסורתיים. הריסון ראה את המסורת האדריכלית של ארץ-ישראל בהקשר תרבותי והיסטורי רחב. סגנונו האקלקטי מתבטא בהרבה מהאלמנטים האדריכליים של המבנים אותם תכנן. הוא שילב במבנים אחרים, כמו ארמון הנציב ומוזיאון רוקפלר, מוטיבים אסלאמיים וערביים מקומיים. גישתו של הריסון במסגרת המחלקה לעבודות ציבוריות מבטאת את רצונו ליצור הרמוניה בין היבטים מודרניים ומסורתיים. הרמוניה זו באה לידי ביטוי גם בבניין המרכזי בבית-הספר כדורי. תחילה תכנן הריסון לעשות שימוש באותן התכניות ששימשו את המחלקה לעבודות ציבוריות בבניית בית-הספר החקלאי הערבי בטול כרם, אך הנציב העליון ווקופ התנגד לכך וביקש מהריסון לתכנן מבנה שיותאם לאוכלוסייה שתבוא ללמוד בו ולתוואי הנוף, והוא ניגש לתכנון מחודש של הבניין המרכזי. מבני המשק שנבנו בכדורי הר תבור היו זהים לחלוטין לאלה שנבנו בכדורי טול-כרם.²⁰ המבנה המונומנטלי אותו תכנן הריסון בארץ-ישראל הוא

ארמון הנציב, מעונו של נציג השלטון הבריטי ומושב הסמכות העליונה בארץ-ישראל בתקופת המנדט. תכנון המבנה נשא אופי מקומי בהרמוניה עם הנוף שנפרש מסיב. השוואה לכדורי הר תבור מלמדת על כמה נקודות משיקות. כמו כן ניתן להבחין במוטיבים חוזרים של קשתות בפתחי החלונות והדלתות, בפתחי האוורור, חלונות הקומה העליונה מרובעים, חלון מחולק לריבועים וחומרי הבניין.

הבניין המרכזי בכדורי נבנה מאבן גיר לבנה-אפורה שנחצבה בסביבה (מאזור יער בית קשת של היום), בסיתות חלק, מעודן ומהוקצע, בסגנון אירופי ששולבו בו אלמנטים מזרחיים: קשתות, פתחי אוורור וגג שטוח. הבניין בן שלוש הקומות, בצורת T עם חזית פורמלית ומונומנטלית, נבנה מגושים מדורגים המטפסים מלמטה למעלה באופן סימטרי, ובמרכזו מגדל הבולט מעל לשאר הבניין. בשני הקצוות נבנו שני אגפים בני קומה אחת. לקומת הקרקע חלונות ארוכים ומקושטים, ולשאר הבניין חלונות מלבניים. בקומת הקרקע היו דירת המנהל, המעבדות, כיתות הלימוד, המשרדים, חדר האוכל, המטבח והמכבסה. בקומה הראשונה מוקמו שני אולמות השינה הגדולים ואולם קטן - 'סיביר', חדר הרחצה, חדר טניס שולחן ומגורי העובדים. הקומה השנייה שימשה לחדרי החולים, לאם הבית ולמרפאה. סגנון בנייה זה שיקף את הפדגוגיה הבריטית. החזות החיצונית המרשימה של המבנה לא ייצגה את תוכו. התכנון הפנימי של הבניין המרכזי היה תפקודי ובעל אופי פוריטני. דבר זה בא לידי ביטוי בעיקר באזורים המיועדים לתלמידים. באולמות השינה הארוכים הוצבו מיטות הברזל האחת ליד השנייה, מכוסות בכיסוי כחול, וארגו הציוד האישי מפריד ביניהן. באולמות, בחדר האוכל ובכיתות לא ניכר טיפוח מיוחד. ריהוטם היה פונקציונלי ובא לשרת מטרה אחת בלבד - את הלמידה.

²⁰ ינקלביץ, אי ונעמן-מזרחי, נ, תיק תיעוד בית-הספר כדורי, 2011

הבניין המרכזי לאחר השימור. צילום: אסתי ינקלביץ

יחיים בחברה רב תרבותית, המשקף את החיים בכפר הנוער של היום.

מלאכת השיקום יצרה קשר מחודש בין בוגרי בית-הספר וכפר הנוער. הבוגרים פוקדים את המקום לצד קבוצות מתעניינים וגורמים ממערכת החינוך. מלאכת השימור תרמה תרומה לא מבוטלת לחזותו של כפר הנוער.

סיכום

חינת חלקם של בתי-הספר החקלאיים וכפרי הנוער בעיצוב החברה הישראלית וניתוח מאפייניהם החזותיים מצביעים על חשיבותם הן הלאומית והן המקומית, ומשום כך נדרשת חשיבה מחודשת בדבר הכללתם בשימות נכסי מורשת תרבות. אלא שלחשיבותם הערכית, ההיסטורית והחזותית מצטרף מיקומם. רבים מהם ממוקמים בתוך מרקמים עירוניים או בשוליהם, ורשויות רבות, המכירות בפוטנציאל הפיתוח הקיים בתחומי בתי-הספר, לוטשות עיניים לשטחים אלה ומחפשות דרכים לשינוי ייעודם.

החשש למכלולי המורשת התרבותית החינוכית-חקלאית, ההכרה בצורך בחשיבה מחודשת בדבר שימורם וניצול נכון של המרחב והנכסים הנכללים בתחום המכלול, הידיעה שמכלולים אלה מייצגים מגמות מתחזקות בתחום השימור ובהן התייחסות למפגש בין טבע למורשת תרבות ובין שטח פתוח למרקמים בנויים - כל אלה הם שהכתיבו סקירה זו, ונותרה רק תקווה, שאכן יחול שינוי ביחס רשויות ממלכתיות ומקומיות, לתופעה חינוכית-חקלאית ייחודית זו.

* דר' אסתי ינקלביץ, מלמדת בחוג ללימודי ארץ-ישראל ועמית-מחקר במוסד הרצל - אוניברסיטת חיפה. חוקרת במרכז לחקר טבריה.

פרופסור עירית עמית-כהן, ראש מסלול 'שימור פיתוח נוף ונכסי תרבות', המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, אוניברסיטת בר אילן.

הקירבה הפיזית בין המנהל, המורים והתלמידים יצרה סביבת חיברות (סוציאליזציה) אינטנסיבית, שבה לידי ביטוי מחד גיסא בקשרי גומלין שהתפתחו בין צדדים, ומאידך גיסא התהוותה היררכיה ברורה, בה כל צד היה מודע לתפקידו ומקומו. סמיכות זו יצרה קשר קרוב בין המורים לתלמידים מבלי לפגוע בסמכותיות המלאה שלהם. משפחת המנהל והמורים הרווקים התגוררו כולם בבניין המרכזי.

הנוף ההיסטורי - בגבעה עליה הוקם הבניין המרכזי ניטעו עצי נוי וסרק. גם כיום ניתן להבחין ביעור שבוצע בשנות השלושים, ומרבית העצים מהווים חלק מהנוף של כפר הנוער. שני הברושים שניטעו לצד הכניסה מתנשאים כיום לגובה רב, ובמסגרת עבודות השימור שנעשו בקיץ 2009, גם עצי הברוש עברו גיזום מבוקר. המדשאה שהייתה לפני הבניין, האליפסה, הומרה בריצוף אקרשטיין, ועם זאת קיימים סביב בית-הספר מדשאות נוספות. הצמחייה שצמחה סביב הבניין המרכזי הוחלפה במהלך השנים.

תכנון הנוף של קמפוס בית-הספר החקלאי כדורי מבוסס על תכנון צירי ועל שמירת המבטים אל הנוף. מחזית המבנה הראשי, מן הכיכר האליפטית, יצאו 3 צירים (רגל ברווז): הראשי - ציר הנהליות שירד אל המשק, הדרומי - עבר דרך בריכת ההשקיה והמשק, והצפוני - התעקל עד לבתי הסגל. כמו כן התקיים ציר נוסף אחורי שנקרא 'מעלה החרובים' והוא הוביל אל המחלבה. לאורך כל אחד מהצירים ניטעה שדרה, ונשמר מבט פתוח אל הנוף ובמיוחד אל התבור שממערב. ממבנה הכניסה המקורי (סמוך לכביש 65) יצא ציר נוסף שחיבר את שלושת הצירים והמשיך עד מגורי הסגל בקשת רחבה. ב-1979 משנתחה כניסה חדשה (על כביש הגישה מול בנייני המועצה האזורית), ננטש מבנה הכניסה והוזנח הטיפול הגנני של הציר המקשר לקמפוס.

במרוצת השנים נבנו בקמפוס מבנים רבים שלא התחשבו בתכנון רגיש זה. מבנה החטיבה העליונה (1985) נבנה מול המבנה הראשי וחסם למעשה את ציר הנהליות. בתצ"א מאוחרים ניכרת הידלדלות בשדרה עד להיעלמותה הכמעט מוחלטת לאחר בניית האמפיתיאטרון במורד השדרה (2000). את הציר הדרומי חסם המבנה הטכנולוגי (1997). הציר הצפוני (למגורי סגל) עדיין קיים.

השימור ותרומתו - עבודת השימור של המבנה המרכזי בוצעה באמצעות היוזמה של כפר הנוער, עמותת הבוגרים, המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל והמועצה האזורית הגליל התחתון והתאפשרה הודות לתרומה משמעותית של קרן כדורי בהונג-קונג. לאחר שהוסרו ותוקנו המפגעים השיבה עבודת השימור למבנה את מראהו המקורי. פתחים שנפרצו נסגרו, החלונות שופצו, חללים חזרו למראם המקורי, אבני הבניין עברו תהליך ניקוי, והמדרגות המקוריות נחשפו. בקומת הקרקע של המבנה הוקמה תצוגה נושאת המציגה את תולדות בית-הספר, המשק החקלאי, הלימודים, ההווי והמסורת של כדורי. כן הוקם אולם הנצחה פעיל ל-113 תלמידי כדורי שנפלו במערכות ישראל. לצד אלה פועל במבנה מרכז ההפצה של בית-הספר הניסויי

בעוד ששימורם של נכסי מורשת תרבות הנושאים ערכים היסטוריים ואדריכליים זוכה בישראל למעמד מוכר, מועט העיסוק בשימורו של נוף היסטורי. הנוף מיסודו הוא סוגייה בעייתית בתחום השימור המסורתי. ככלל, בתחום שימור המורשת התרבותית הנוף ההיסטורי נתפס כ"מסגרת חד פעמית ליצירה האדריכלית" (Ruggles, 2009), ואין מתייחסים אליו כאל יצירת אמנות היסטורית בזכות עצמה. גישה זו מעלה מספר שאלות: מדוע הנוף כל כך חמקמק ולא נראה? ומה ההסבר למורכבות היחסים בין הנוף להיסטוריה?

שימור נוף כטקסט: כתיבה, מחיקה ושכתוב

אליסה רוזנברג

חינה של ההגדרות המוקדמות של המורשת התרבותית כפי שנקבעו על ידי גופים בינלאומיים (המורשת העולמית ברשות אונסק"ו או ICOMOS - הוועדה הבינלאומית למונומנטים ואתרים) מלמדת שהם הדגישו את שימורה של המורשת החומרית, מונומנטים, בניינים ומרקמים בנויים. בהגדרות אלה נדחק הנוף לשוליים, ועל ידי כך התקבע מעמדו כגורם חסר השפעה, אך למעשה מעמד זה עוצב שנים קודם לכן. אדריכלות נוף הוכרה כמקצוע בשלהי המאה ה-19, אך השפעתה ירדה עם עליית התנועה המודרנית במחצית הראשונה של המאה ה-20, בדיוק בזמן בו החל נושא השימור להתפתח ולזכות במעמד מוכר של תחום דעת עצמאי. האידיאולוגיה המרכזית של האדריכלות המודרנית התעלמה מהנוף ואף התייחסה אליו כאל תופעה בלתי נראית. האתר הנופי נתפס כלוח חלק (טבולה רסה) נטול משמעות היסטורית ותרבותית, והתייחסו אליו כאל רקע ניטראלי לצמיחתה של יצירה אדריכלית, שיוצריה ראו בה יצירה שמתקיימת מעבר לזמן. בעבודתה המפורסמת "On Site" מבחינה קרול ברנס (1991) בין שני מודלים תיאורטיים ביחס לסביבה נופית:

המודל הראשון, מודל 'האתר הפנוי', מתייחס לאדריכלות המודרנית ונחשב רק בסיס לתכנון והקמת מבנה. הוא חסר הקשר של זמן, של תרבות או פוליטיקה ולמעשה מוצג כלוח חלק. המודל השני, מודל 'האתר הבנוי', מכיר במורכבות הטבעית של האתר ובמבנהו הפנימי. הוא מתייחס אל האתר כאל מצבור של רבדים נופיים נגלים לעין, שלפי ברנס משקפים את הכוחות הטבעיים והתרבותיים גם יחד שעיצבו אותו. מודל זה מדגיש את חשיבות הסביבה ורבידה ההיסטוריים ואת השפעתה על היצירה האדריכלית. זו בוחרת להתאים את עצמה לסביבה או להבליט את שונותה ואף את ביקורתה לסביבה הקיימת.

המודרניזם אכן נטה להעלים את הנוף, אולם גישה זו אינה מאפיינת רק את האדריכלות המודרנית, היא שירתה גם מטרות אידיאולוגיות. במאמרו 'The American Ideology of Space' (האידיאולוגיה האמריקנית בתפיסת המרחב) מציג ליאו מרקס את תפיסתם הא-היסטורית של המתיישבים האירופאים שהגיעו ליבשת אמריקה. אלה תפסו את הסביבה הנופית של 'העולם החדש' כריק, "טבע גולמי, מרחב נטול תרבות, שההיסטוריה לא נגעה בו, והוא מחכה להתאכלס במהגרים אירופאים." (1991, עמ' 63). יבשת אמריקה נתפסה על ידי המתיישבים האירופאים כבלתי מיושבת, בתולית וריקה. תפיסה א-היסטורית זו של הנוף הושפעה "ממיתוס הריקנות" שאפיין את התרבות הקולוניאליסטית (Sluyter, 2002). גישה זו תואמת גם את ההתייחסויות לסביבה הנופית הישראלית. גם כאן, היצירה התרבותית נתפסת כיצירה חדשה, בבחינת 'יש מאין' שעל פיה, הנוף נותר כרקע סביל בלבד, עליו או מתוכו צומח ונרקם - הסיפור המיתי של בניין אומה.

This "disappearing act" of the landscape is complicated by the ways in which landscape do effectively masks social and political interests by naturalizing these relationships;

הסיבות להעלמת הנוף הן מורכבות: את תכונותיה 'הטבעיות' של סביבה נופית ניתן לנצל. נדמה שהנוף תמיד היה שם, ובכך הוא יכול להסתיר את הגורמים החברתיים והתרבותיים שעיצבו אותו. כלומר, הנוף גורם לדברים "שהם תרבותיים באופן ברור, להיראות כאילו הם טבעיים" (James Duncan, כפי שצוטט אצל Sluyter, 2002, עמ' 9).

גישות פוסט מודרניות ביחס לנוף שינו את תפיסת האתר מתפיסה של מקום ריק לתפיסה של מקום מלא. המטאפורה של הלוח החלק הוחלפה בדימוי הקלף המחוק (ה-Palimpsest), לפיו המקום מדומה לטקסט על קלף או למשטח שחרטו עליו, קרצפו אותו וחרטו עליו מחדש; "משהו שעושים בו שימוש חוזר, או משנים אותו, אך הוא עדיין נושא עקבות נראים לעין של תבניתו הקודמת". הדימוי של נוף כמשטח המורכב משכבות קושר, למעשה, בין התיאור הפיזי של המרחב לבין הזמן וההיסטוריה. מטאפורת הקלף המחוק מתארת את הנוף במושגים של תהליך דינאמי של כתיבה, מחיקה ושכתוב. בין העבר להווה נוצר רצף, והזמן, על פי גישה זו, חקוק בנוף לא רק כסיפור גלוי אחד, אלא הוא בבחינת עקבות היסטוריים וסיפורים רבים המתקיימים זה לצד זה.

הבנת הנוף באופן כזה מדגישה את חשיבות ההיסטוריה. לימוד העבר הינו מקור חשוב להכרת משמעות וזהות של מקום. ברם, מטאפורת הקלף המחוק עם השכבות הכתובות הרבות שלה מציגה היסטוריה רב ערכית, רבת רבדים, מקוטעת ולעתים אף סותרת. גישה זו טוענת, שאת ההיסטוריה של הסביבה הנופית לא ניתן לחשוף רק באמצעות התייחסות צורנית או סגנונית, אלא יש לבחון אותה גם על פי היבטיה התרבותיים, וכפי שכתב W.J.T. Mitchell, "לא כעצם שניתן לראות, או טקסט שניתן לקרוא, אלא כתהליך היוצר זהויות חברתיות וסובייקטיביות" (Mitchell, 1994, 1). במקום להבליט בנוף סיפור אחד ויחיד לגבי העבר, יש לתפוס כתופעה דינאמית, משתנה ומתהווה שוב ושוב.

כיצד יכול הנוף לשמש אמצעי לזיכרון ובמקביל להיפתח לשינויים, להמצאה וליצירה מחדש? המצאה ושימור הן אסטרטגיות שאינן סותרות זו את זו. עיצוב מחדש של אתרי פסולת פוסט תעשייתיים והפיכתם לשטחים ציבוריים, כפי שבוצע במקומות שונים באירופה, הם דוגמה לניצול הפוטנציאל הקיים בסביבה נופית והדגשת הדיאלוג המתקיים בין הזיכרון ההיסטורי ליצירה החדשה. כך גם קורה במכרות נטושים, במסילות רכבת לשעבר ובאתרי פסולת. באזורים אלה הנוף נוצר מחדש, אם באמצעות שינוי מעמדם של אתרים נטושים, אם על ידי פיתוח ובחירת תפקודים חדשים ואם באמצעות שיקום הנוף. שינויים אלו אינם משתמעים כמחיקה, וגם אין אלה נופים נצחיים נטולי היסטוריה. מדובר בהתחדשות המעוררת את העבר, מכוונת לעתיד ובכך הופכת את תהליך השינוי שחל בסביבה הנופית לנושא העיקרי של העבודה עצמה. Peter Latz השתמש במונח 'מטמורפוזה' כדי לתאר את האסתטיקה משנת הצורה transformational אותה יצר ב-Duisburg-Nord שבצפון גרמניה. שם הקים פארק באתר של מפעל הפלדה Thyssen שמייצג מפגש בין הגנה

הכניסה לפארק ב-Duisburg-Nord שתוכנן באתר מפעל פלדה בעמק הרור בגרמניה, על ידי אדריכלי הנוף Latz + Partner

There is no single narrative of the place, no literal reconstruction of history, but rather a juxtaposition of fragmentary conditions and spatial sequences that are meant to activate individual memory and imagination.

את עבודת העיצוב ניתן לדמות ל"הפרעה". במילים אחרות, מדובר בהתערבות מכוונת, שמפרקת את ארגון המרחב זאת כדי לחשוף את הסדר הסמוי בו. המטרה היא למקד אותנו בנוף (1999 עמ' 82):

"ניסיתי ליצור אדריכלות שתטלטל את ההקשר שלה, יתשרוט את הימקובלי ותכפה שינוי על מה שנראה מובן מאליו... הייתי רוצה שהאדריכלות שלי תפעל כאמצעי לחשיפת כוחות, שחלקם נסתרו ולא הורגשו, על מנת ליצור סקרנות, תחושות של מוזרות, להדגיש תפיסה שונה, הכרה אחרת, חוויות אחרות" (1988, עמ' 38).

"I have tried to achieve an architecture which would jolt its context, 'scrape' the excessive 'ordinariness' of a situation, impose a shift in what is seen as all too obvious..."

Duisburg-Nord - הגנים שניטעו על מה שהיו פעם מחסנים של מחצבים ופחם, אינם מוחקים את המספוע האקולוגי שהיה במקום. צילומים: אליסה רוזנברג

על נוף עבר שנהרס לבין המצאתו מחדש וכך הוא כותב: "הרס צריך להיות מוגן על מנת שלא ייהרס פעם נוספת. חשוב להמציא מקומות חדשים שיצמחו מתוך הסדקים שנתרו בנוף; בין מה שנהרס למה שנותר; בין מבנים שעדיין ניתן לזהותם כנכסי תרבות לבין מבנים חרבים שזהותם היסטורית בלבד" (Beard 1996, עמ' 130).

"Destruction has to be protected so it isn't destroyed again. New places have to be invented, new places at the fault lines between what was destroyed and what remained, between structures still recognized as cultural landscapes and those that are historically devastated" (cited in Beard 1996, p. 130).

גישה זו, המתאפיינת במפגשים בין עבר והווה, נוקטת עמדה ברורה כלפי המצב המצוי. היא מבוססת על אסתטיקה של "גריעה" שמאופיינת על ידי פעולות חשיפה והבהרה, על ידי פרשנות של מצב סביבתי קיים, שתפקידו לא להוסיף צורות חדשות אלא להבליט את הקיים ולחשוף את הנעלם.

Georges Descombes של Parc à Lancy בפרברי ז'נבה, מהווה דוגמה נוספת לאסתטיקה מסוג זה. הפארק משמר את המתח בין ההווה לעבר, בין מה שקיים למה שאבד. הפארק נמצא בשולי העיר, בין הקצה הדרומי של פרברי ז'נבה והקצה הצפוני של מישור Aire. בשנות ה-20 של המאה ה-20 הוטא אפיק הנהר Aire, והשטח העצום בגודלו הוכשר לעיבוד חקלאי. התכנון החדש, מטרתו לחדד ולהבהיר מחדש את הארגון המרחבי שהטשטש או הופר בתהליך הפרבור. אין כאן שחזור היסטורי, אלא הבלטה של הרבדים ההיסטוריים הנפרדים הנתפסים כרצף של חללים ומצבים מקוטעים, התורמים להבניית הזיכרון.

טיילת חדשה שנבנתה על בסיס מסילת הרכבת הישנה Duisburg-Nord צופה על הגנים שניטעו באתר המחסנים של מפעל הפלדה. צילומים: Latz + Partner

תעלת Emscher ששימשה בעבר כתעלת ביוב, ניזונה היום ממי גשמים ומהווה את אחת האטרקציות של הפארק

I would like my architecture to act as a device for revealing forces which are - or have become imperceptible, for generating a feeling of oddness, the source of a different attention, a different vision, a different cognition, a different emotion" (1988, p. 38).

מערכת יחסים חדשה זו מהותית להבנת הנוף כסוכן פעיל. הוא לא רק תופעה שניתנת לעיצוב ולשינוי, אלא לו עצמו יש את היכולת לשנות. במילותיו של האמן דני קרוון מטרת אדריכלות נוף היא לשנות את תחושת השייכות שלנו לעולם. משום כך חייבים מעצבים להתייחס להיסטוריה הטבעית והתרבותית של אתר וסביבתו הנופית על כל הרבדים, גם כאלה שמבטאים ניגוד, שנחקו או נסתרים בתוך הנוף. אם חשיפה זו לא תתקיים עלול השימור הנופי להפוך לגורם נוסף להשכחה.

תרשים של מישור Aire לפני התמורות שחלו בנוף, 1920

בכל חלקה תוכנן אלמנט אחד של Parc à Lancy. בתצלום - הפרגולה הסוככת של השביל לאורך הנהר. צילומים: Georges Descombes

הדרך הראשית והמנהרה שמתחתיה המחברים את הפארק למרקם הבנוי הסמוך

מבט לארגז החול

תכנית Parc à Lancy שבפריז ג'ינבה. הפארק עוצב מחדש לאור עברו והחלוקה לשימושי קרקע שהייתה בו. ניתן לראות את חיבור הפארק לשכונה באמצעות "גשר המנהרה"

המנהרה המובילה לגשר הנהר

Parc à Lancy, תצלום המדגיש את המתח הנוצר בנוף בין אלמנטים ישנים לחדשים, העצים והשביל. צילומים: Georges Descombes

שביל מתפתל לאורך הנהר שראשיתו באזור פעילויות הפנאי. השביל, ריצופו ומסלולו מדגישים את ההבדלים בין הישן והחדש

* פרופסור אליסה רוזנברג הינה מרצה לאדריכלות נוף בפקולטה לארכיטקטורה ותכנון ערים בטכניון. במחקרה היא עוסקת בין היתר בנופים פוסט תעשייתיים, בנופי הנצחה וזיכרון, ובימים אלה חוקרת את נופי הקיבוצים בישראל.

References:

- Beard, P. 1996. Peter Latz, Poet of Pollution. Blueprint 7/8.
 Burns, C. 1991. On Site. In Kahn, A. ed. Drawing Building Text. New York: Princeton Architectural Press.
 Descombes, G. 1999. Shifting Sites: The Swiss Way. In Corner, J. ed. Recovering Landscape, New York: Princeton Architectural Press.
 Descombes, G. 1988. In Tironi, G. ed. Shifting Sites. Rome: Gangemi.
 Marx, L. 1991. The American Ideology of Space. In Wrede, S. and Adams, W.H. eds., Denatured Visions. New York: MOMA.
 Mitchell, W.J.T. 2000. Holy Landscape: Israel, Palestine and the American Wilderness. Critical Inquiry 26:2 (Winter): 193-223.
 Mitchell, W.J.T. 1994. Landscape and Power. Chicago: Chicago University Press.
 Ruggles, D.F., 2009. A Critical View of Landscape Preservation and the role of Landscape Architects. Preservation Education Research 2: 65-72.
 Sluyter, A. 2002. Colonialism and Landscape: Postcolonial Theory and Applications. Oxford: Rowman and Littlefield.

מורשת תרבות במהותה שייכת לקהילה, ואך ורק אותה קהילה יכולה לפרשה. לעתים מנכסות לעצמן מספר קהילות אותו פריט תרבותי, וכל קהילה מאפיינת, מנתחת ומפרשת את הפריט על פי תפיסתה. כל עוד קיימת הסכמה בין הקהילות, הפרשנות המגוונת מעשירה את הנכס על ערכיו ורבדיו. חסרונה של הסכמה יכול להוביל למחלוקות.

למורשת תרבותית מוחשית שבמחלוקת שתי צורות מופע במרחב: פריט בודד המצוי במרחב מתוחם שאליו מתייחסות מספר קהילות; מספר פריטים במרחב מתוחם שבו כל קהילה מאמצת פריט משל עצמה ומתייחסת אליו. בשני המקרים, כדי לשנות את מעמד המורשת ממחלוקת להסכמה נדרש שיתוף פעולה בין הקהילות הן בתהליך הפרשנות והן בתהליך השמירה, התכנון והפיתוח של הנכסים במרחב. שיתוף הפעולה מחייב להתבסס על סובלנות, על הכרת האחר, על הבנת חלקה של כל קהילה בעיצוב המרחב ורובדי המורשת המרכיבים אותו ומקנים לו את ייחודו. מורשתה של קהילה אחת אינה עדיפה על האחרת, אין מקום למחיקה אלא להבנת חשיבותה של היצירה התרבותית כולה על מגוון מרכיביה. כמו טקסט יקר מציאות כך הם מורשת התרבות ונופי התרבות, תלישת דף או הרס הם פגיעה בשלמות התרבותית.

שימור מורשת האחר - מבט יהודי וציוני

אבי ששון

תודעת שימור המורשת, המוחשית והבלתי מוחשית, חוצה עדות ומגזרים רבים ומגוונים במדינת ישראל. ההדים שנשמעו בעקבות ההכרזה על 'תכנית תמרי' של ממשלת ישראל להעצמת אתרי המורשת הציונית והיהודית הפנו ביתר שאת את הזרקורים לעבר סוגיית שימור אתרים במגזר הלא יהודי במדינה. בקרב מתנגדי עקרונות התכנית הממשלתית ניתן למצוא יהודים וערבים, כל אחד וסיבותיו עימו.

במדינת ישראל שסועת התרבויות והעדויות, הדאגה לטיפול בשימור מורשת המיעוט נופלת בעיקר על כתפיו הצרות ממילא של מגזר המיעוטים. יפה עשתה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל שהקימה מחלקה לשימור במגזר המיעוטים, אולם גם מינוי זה מעיד על יחסנו הבעייתי כלפי הנושא.

לדאבון הלב, נושא שימור המורשת הבנויה של המיעוטים בישראל (נוצרים, מוסלמים, צירקסים, בהאים ועוד) נמצא במלכוד פוליטי של פעילים ותושבים משני עברי המתרס, מה שמגביל בדרך-

כלל את הצד היהודי מבחינה מנטלית, פסיכולוגית, חברתית ותרבותית לצאת לפעולה נמרצת לקידום תחום זה. כך יהפוך לעיתים הנושא לעוד אחד מן העיסוקים של פוליטיקאים כאלה ואחרים. שינוי מסוים ביחס למורשת המיעוטים ניתן לראות מכיוון תיירותי דווקא, שבו גרעיני יישובים ערביים היסטוריים זוכים לפריחה תיירותית, תוך שימור אתרי המורשת וניצולם כעוגנים במסלולי תיור. כך הן הערים הקדושות לנצרות, כגון: נצרת, כפר קנא ועוד; ערים אחרות, כגון: סכנין, דליית אל-כרמל ושפרעם; מורשת צירקסית במרכז כפר כמא ועוד.

במאמר זה אני מבקש לטעון, כי האחריות על שימור המורשת הבנויה (לפחות) של המיעוטים בישראל מוטלת ראשית לכול על מוסדות המדינה. עניין זה צריך להיות חלק מאחריותה התרבותית הכוללת של המדינה כלפי האזרחים ונכסי התרבות המקומיים.

טענה זו מושתתת על עקרונות שונים, שלפיהם למורשת המזוהה עם המיעוטים זיקה הדוקה למורשת היהודית, כפי שהביעו בעבר חוקרי תרבות חומרית ופולקלור. בממד היהודי ההיסטורי, למשל, חוקרים כגון: יוסף מיוחס ויהודה פליקס, שראו בפלח הערבי ובתרבותו החומרית כממשיך דרכו של היהודי הקדמון (מיוחס תרצ"ו; פליקס תש"ן). אשר על-כן, מחקר מעמיק אודות אורחות חייו, מנהגיו ותרבותו של הפלח הוא בסיס להבנת חיי היהודים.

הדברים המובאים במאמר זה מבוססים על עבודה רבת שנים

ארמון סלמאן אל הזייל ברהט - מבנה לשימור המועד לשימור מורשתו של שייח' אל הזייל (צילומים: אמיר סזאריב)

בחקר התרבות החומרית בחברה הערבית בתחומים שונים, כגון: בארות ואספקת מים, סבילים ומתקני שתייה ציבוריים, דרכים ותחבורה ועוד. כל אחד מן ההבטים שיוצגו להלן ראוי לדיון ובחינה מעמיקים ולתשומת לב מיוחדת בפני עצמה. כיון שבמאמר זה ביקשתי להציג גישה כוללת, יש ולעיתים נפגמה הצגתו של ממד מסויים "ואידך זיל גמור".

הממד היהודי

א. מורשת 'האחר' וביטוייה ביחס אל הגר על-פי מקורות התרבות היהודית

לאחרונה נכתב רבות אודות היחס אל הגר ואל האחר כפי שמשקף בתרבות היהודית, וכפי שאנו מצוים בתורת ישראל. דומה כי נושא זה נדון במסגרות רבות ושונות, ולאחרונה, בעקבות אירועים הקשורים למגורי מסתננים בישראל - בעיקר בממד החברתי-סוציולוגי. אולם פטור בלא כלום אי-אפשר, שכן לנושא זה השלכות גם לעניין שימור המורשת של 'האחר' במרחב הישראלי. היחס אל הגר בתרבות היהודית נקשר ביציאת מצרים: "ואהבתם את הגר, כי גרים הייתם בארץ מצרים" (דברים י"א, 19). מדברים קצרים אלה עולים שני הבטים מרכזיים: הראשון הוא הזיקה לשהותו של עם

בית המוכתר בבוועיינה נוג'דאט לאחר עבודות הצלה. כיום משמש כמרכז מלאכת יד לנשים

האנושי של היצירה מאידך. "זה ספר תולדות אדם [...]" (בראשית ה'; 1) אינו עוסק בהיסטוריה של האדם כפרט אלא בהתפתחותה של השושלת, בהתפתחותה של הכרונולוגיה האנושית, ולמעשה ביצירת העתיד. אדם הוליד את שת, שת הוליד את אנוש, ומכאן ואילך צומחת האנושות.

לכאורה, ראוי היה אדם הראשון להיקרא אנוש, שממנו נוצרה האנושות, החלק האנושי של הבריאה. מדוע זכה בזה נכדו? וכי היה נכדו ראוי יותר ליצירת משמרת זיכרון האנושות יותר מן האדם הראשון? נראה, כי הסיבה לכך אינה קשורה באישיותו של האדם הראשון אלא בתפקידו ההיסטורי. אם נלך לפי רוח המקרא הרי ש"ויצר ה' אלוקים את האדם עפר מן האדמה [...]" ויהי לנפש חיה" (בראשית ב', 7), האדם הוא האדמה, האדם הוא יציר האדמה. לכאורה, מן הפסוקים הבאים יכול להשתמע, כי האדם איננו שונה מן היצורים הטבעיים האחרים, האדם הוא פרט מתוך תמונת הבריאה: "ויטע ה' אלוקים גן בעדן מקדם וישם שם את האדם אשר יצר; ויצמח ה' אלוקים מן האדמה כל עץ נחמד למראה וטוב למאכל [...]" (בראשית ז', 8-9). רש"י על "וייצר ה' אלוקים את האדם" (בראשית ב', 7) הסביר את כפילות היו"דים ב"וייצר", בכך שהאדם זכה למחזור חיים כפול, בעולם הזה ובעולם הבא, מה שאין כן בבהמות, ולכן בהקשר ליצירתן מופיעה יוד אחת בלבד. רעיון יפה, אולם איננו הכול. להבדיל מן היצורים האחרים שניטעו

ישראל במצרים, והשני הוא הציווי לאהוב את הגר, שנראה תמוה במקצת, שכן מה לגר ולאהבה אותו? מעניין, שהציווי לאהוב מופיע במקרא בהקשר לאהבת האל "ואהבת את ה' אלהיך" (דברים ו', 5; יא', 1) ולאהבת הרע, "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט', 18). מהשוואת הגר לשני מקרים אלה אנו למדים על החשיבות שיש לעניין זה ביהדות. אלא שראוי להדגיש, כי לפי התורה המונח 'גר' מתייחס קודם כול למי שקיבל עליו את היהדות, אולם נראה כי יש להרחיב גישה זו גם כלפי הזר וה'אחרי' באשר הם.

לדידי, המורשת הבנויה של הגר, הזר וה'אחרי' היא חלק מאורחות חייו, ממרקם חברתי-פיזי, שכשם שאנו מצווים ביחס לגופו ונפשו של הגר, כן אנו מצווים באורך רוח ובסובלנות כלפי מורשתו הבנויה.

ב. מורשת 'האחר' בהקשר של 'אנושיות' יהודית

אחד המושגים הנרדפים לכבוד, הרווחים בסלנג ובתרבות, הוא הקריאה "יתהיה בן אדם", שמשמעה ויתור על כבודך העצמי למען הזולת, עשיית גיסטה וכד'. תוך כדי בניינו של העולם וצמיחתה של התרבות האנושית בכלל, כפי שמוצגת בתחילת ספר בראשית ובעיקר לאחר פרשת הגירוש מגן עדן ומעשה קין כלפי הבל אחיו, מדגיש המקרא את הצורך בתשתית האנושית, המובנית, ההיסטורית, זו המועברת מאב לבן, מדור לדור וכן ביצירה חדשה הבאה להשלים את בריאת העולם מחד ולהתוות את המשכה

המצודה בדיר חנא - לאחר עבודות הצלה

הידע, ויחד עם זאת החלה לצמוח גם המחלוקת ביניהם. או אז נוצרה, למעשה, האנושות, נוצרה התשתית האנושית.

דוד המלך ממחיש היטב את ההבדל בין שני המונחים: אדם ואנוש: "מָה אָנוּשׁ כִּי תִזְכְּרוּנוּ וּבְן אָדָם כִּי תִפְקְדְנוּ" (תהלים ה, 5). לאנוש יש עבר, יש היסטוריה, ועל-כן יש לו זיכרון, וצפוי לו עתיד. לעומת זאת האדם יכול לעיתים להיות שלילי וחסר ערך במעשיו, ושרק האל יזכרנו ביום פקודה להיפרע ממנו.

נראה, כי בבואנו לדון בבעיית שימור מורשת 'האחר', עלינו ובעיקר על 'היהודים' והיציונים שבינינו לאמץ תכונות אנושיות כפי שעולה מן השימוש במונח 'אנוש' במקרא, המדגיש תכונות מסוימות, בעיקר בהקשר לרחמים, אהבה ושמחה. (ראו למשל: ישעיהו יג, 12; ישעיהו נ"ו, 2; תהלים ק"ד, 15; תהלים קמ"ד, 3 ועוד).

ג. מורשת 'האחר'; שימור הזיכרון וביטוייו במקורות יהודיים

מצווה מיוחדת ביהדות, שלא מצאנו לה מקבילה בדתות אחרות, מתייחסת לזיכרון. תשתית הזיכרון היהודי מבוסס על הארועים שעמם התמודד עם ישראל בגלות מצרים. ואכן כדי לשמר את הזיכרון מצוים אנו לספר ולהגיד שנאמר (שמות יג, 8): "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר, בְּעֶבְרַתְּךָ עָשָׂה ה' לִי בְצֵאתִי מִמִּצְרָיִם".

כיצד, אם-כן, ניתן לשמר זיכרון? מהי הדרך לשמר בתודעה דברים מן העבר? כיצד אנו הופכים זיכרון שהוא נחלת העבר, למשהו עכשווי שישפיע גם על העתיד? נראה, כי הסיפור, ההגדה הוא כלי מרכזי בהעברת המסר מדור לדור, כלי היוצר זיכרון. כך הוא, למשל, סיפור יציאת מצרים המסופר בכל בית יהודי ברחבי העולם בערב אחד ומיוחד בשנה, ויוצר זיכרון של רגע מכונן בתולדות העם היהודי.

"[...] המצווה איננה להגיד לבן כדי לשמר את הזיכרון לצורך המצווה, אלא להפך, מטרת המצווה היא שימורו של הזיכרון. זוהי גישה הרואה בתודעה - עיקר. תכליתה של העבודה והחוקה היא כינון תודעה יהודית של זיכרון היסטורי" (רוזנברג תש"ע, 63). תקופה חזקה של העמקת התודעה והזיכרון בתרבות הישראלית

בית הסבורכת הנוצרייה, מרים בוארדי, בכפר עילבון - בתהליך שימור (צילום: סיקי גינזבורג)

והונחו בגן העדן, רק האדם צווה "לעבדה ולשמרה" (בראשית ב', 15). לכאורה ניתן היה לכוון על בעלי חיים מתאימים "לשמרה", ואולי אף בעלי חיים מסוימים ניתן היה לכוון "לעבדה". אלא שכאן מודגש תפקידו ההיסטורי הכפול של האדם הראשון, של הדור הראשון: גם לעבדה וגם לשמרה. אין הכוונה רק לממד הפיזי של הדבר, בבחינת שימוש הקיים, אלא גם לממדים הרוחניים, ההיסטוריים והחברתיים, בבחינת שימור המורשת.

לכאורה, בכל זאת ראוי היה אדם הראשון להיקרא גם על-שם היצירה האנושית, ומדוע זכה נכדו לשאת את דגל העתיד? עיון בשושלת האדם בפרשת בראשית מראה עד כמה גדול מעמדו של אנוש הנכד ברצף הכרונולוגי עד כדי השתכחותם המוחלטת כמעט של בני הדור הראשון והשני.

לעניין זה ייתכנו מספר הסברים:

א. הדור הראשון נקרא לכבוש את האדמה, לרדת בדגת הים, בעוף השמים, ובבהמה, "פרו ורבו וכבשוה" (בראשית א', 28). מחוייבותו הכפולה של האדם הראשון לעבדה ולשמרה הייתה כל-כך קשה, עד שמיצתה ממנו את מרב כוחותיו. נראה, כי שלא מתוך כוונה תחילה לא נפנה האדם הראשון להרהר ולפעול בעניין עתידה ומהותה של האנושות עד כדי חוסר תשומת לב במפגיע, שתוצאותיו ייפרעו על-ידי בני הדורות הבאים.

ב. הדור השלישי, שנולד וצמח לתוך עולם קיים ולמצואות בהווייתה, אינו נופל באחריותו כלפי העתיד מן הדור הראשון, להיפך. מחוייבותו של הדור השלישי מכופלת ומשולשת. מחוייבים הם בחובות הראשונות ובחובות העתידיות. מחוייבים הם כלפי האדמה שכבשוה ראשונים, וכלפי מאוייהם שלהם.

ג. האדם הראשון לא היה יצור חברתי. כפי שכבר הראיתי, הוא היה עוד יצור 'חי' וביולוגי בגן העדן. הוא חי בבועה, שלכאורה לא חייבה אותו להתייחס לסובב, לא אל הינפשי ולא אל היחיה, כך שלמעשה היה האדם נטול אחריות. רק משהתרחב המרחב האנושי והתרבו יצורי אנוש, גדלה קשת הדעות, התרחב

המצודה בטייבה לאחר השימור

פיינברג גדל בחדרה והיה מקורב לשבטי הבידואים שבסביבה. מהם למד את הווי הארץ ואת מנהגיה ולבו נמשך אחרי קסמם הפראי. לעיני רוחו עמדו תמיד גיבורי עם ישראל מימי מלחמותיו ובייחוד מתקופת המרד ברומאים [...]” (סמילנסקי תשי”א). תאורים מסוג זה יש לרוב, והם משקפים את הכמיהה הציונית ליצירת דמות היהודי הגיבור החדש בראשית הציונות.

3. הפלאח והתרבות החומרית הערבית כגורם דיקטי

אחת התרומות הגדולות של השיבה לארץ-ישראל ומפעל ההתיישבות הציוני הוא חקר תולדות הארץ, ובעיקר המחקר אודות תרבותה החומרית של הארץ בתקופות הקדומות. חוקרים שונים מכל העדות ראו בפלאח הערבי כממשיכו וכמייצגו של הפלאח העברי הקדום. אליבא דחוקרים אלה, ניתן לראות בפלאח הערבי סטטיסט חברתי בנוף הארץ, שתרבותו הדתית אינה חשובה ליהודי המודרני אלא רק תרבותו החומרית. הערבי נתפס כחלק מן התפאורה של העולם הארצישראלי הקדום.

שם ספרו החשוב של יוסף מיוחס, מראשוני חוקרי התרבות החומרית בארץ-ישראל, משקף גישה זו: “הפלאחים - חיי הפלאחים בהשוואה אל חיי היהודים בתקופות התנ”ך והתלמוד” (דברי תרצ”ו). בהקדמה הוא מפרט: [...] חבתי אל חיי הערבים בארץ ישראל, וביחוד אל חייהם של הפלאחים המצטיינים בפשטותם ובטבעיותם [...] יש בזה טעם [...] והטעם הכללי שבשבילו אני רוצה לחבב את חיי השכנים גם על אחרים, מהו? [...] מפני שהחיים

המודרנית היא התקופה שבין חג הפסח ויום הקדיש הכללי בחודש ניסן, עבור דרך יום הזיכרון ויום העצמאות וכלה ביום שחרור ירושלים, בחודש אייר. זוהי תקופה של זיכרון היסטורי ותרבותי בעוצמה גדולה, הנשען גם (בעיקר בחודש אייר) על אתרים פיזיים ומוחשיים להעצמת הזיכרון.

אולם, בסיומה של מצוות זיכרון עמלק אנו מצוים: [...]” תְּמַחָה אֶת זֵכֶר עֲמֶלֶק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם, לֹא תִשְׁכַּח” (דברים כ”ה, 17-19). ראשית - הזיכרון, ואחרית - הציווי למחיקת כל זכר, מה שעשוי לחזק את דעת המחייבים מחיקת כל זיכרון פיזי של הנוטר מכל מי מצאצאיו של עמלק בימינו. דבר זה מנוגד, לכאורה, עם הנחת המוצא של מאמר זה, המחייבת שימור מתוך מוצא של כבוד דווקא. נדמה לי, כי בעולם המודרני והשסוע בו אנו חיים, יש מי שזקוק למורשת הפיזית כדי להעצים, אולי, את יחסו השלילי דווקא. כך או כך יישמר הזיכרון הפיזי, וכל איש ואיש, עדה ודת, יעשו בו כרצונם וילמדו ממנו את שלבם חפץ.

הסמך הציוני

ב תולדות ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל שמור יחס רב-ערכי לאוכלוסיית המיעוטים שישבה בארץ. יש שראו בה את צאצאי אבותינו שאימצו אורחות חיים של עמים זרים שהתנחלו בה (ראו למשל, את יחסו של יצחק בן-צבי לאוכלוסיית דרום הר חברון), יש שראו בה אוכלוסייה בת שותפות, יש שראו בה עוד אחת מן האוכלוסיות שיחיו לצד המפעל הציוני, ויש שראו בה סוג של אויב ומפגע.

אהרון אהרנסון, בן לראשוני העלייה הראשונה, היטיב לבטא את הדואליות הזו: “בשביל האדם המזרחי שלטון ושררה הם פונקציות אלוהיות, מכאן הפטאלים [...] לא יקל לזיום כאן תנועה חברתית למען שינוי המצב מיסודו [...] המגע בין האכרים לערבים הביא ליחסי ידידות בין בני שני העמים, אך הדבר נעשה על חשבון ההתפתחות הרוחנית של המושבה היהודית [...]” (ליבנה 1969, 253-255). כמובן שיחסי האיבה התעצמו במהלך תקופת המנדט, והמשכם ידוע.

1. הערבי כנצר לאומה העברית

יש בקרב חוקרים וסופרים שונים, בני העליות הציוניות, שתפסו את הערבי המסורתי כנצר לזרעו של אברהם אבינו גם במובן החברתי המודרני. משה סמילנסקי, עיתונאי, היסטוריון וסופר, תיאר את אחת מדמויות הערבים בספרו ‘בצל הפרדסים’: “האיש פני אחד ‘האבות’ לו ומנהג קדמונים של הכנסת אורחים [...] בינה יתרה, בן בנו של אברהם אבינו.” (סמילנסקי תשי”א, 130).

2. הערבי כמקור לימוד ומודל לחיקוי

יוצאי המערב, שעלו לבנות את הארץ בסוף המאה הי”ט, הוקסמו מדמותו החסונה של הערבי המצוי, בעיקר הבדווי. היו אלה דמויות נערצות, בסיס להתרפקות על העבר היהודי ומודל לחיקוי. גם בעניין זה התבטא סמילנסקי בתארו את אבשלום פיינברג: [...] אבשלום

האלה, ובייחוד החיים הפלחיים, יכולים לשמש לספר החי שלנו, הוא ספר הספרים - התנך. ופירוש זה אינו מצטמצם דוקא באותם המקומות הסתומים וקשי-הבנה שבספרנו היקר, אלא גם, ואולי ביחוד באותם המקומות הפשוטים, שחושבים אותם למובנים מפאת פשטותם [...] ובל זאת [...] נוקקים הם לפירוש החי של חיי הפלחים [...] (מיוחס, תרצ"ו, XI-IX). יש לציין כי חוקרים אחרים בעיקר בני זמננו, כגון יהודה פליקס [תשי"ן] מתנגדים לגישה זו.

4. מחיקת מורשת ויצירתה של מפה חדשה

לאחר קום המדינה העצימה ועדת השמות, שהוקמה בתחילה על-ידי הקק"ל והפכה עם השנים לוועדת שמות ממשלתית, את פעילותה במתן שמות עבריים חדשים לאתרים, יישובים ופרטי נוף. אולם המפות הראשונות שעמדו לפני פרנסי המדינה היו בעיקר סדרת המפות הטופוגרפיות בקני"מ 1:100,000, שעליה הודפסה שכבה חופה (בצבע סגול) עם האתרים והיישובים היהודיים החדשים. במשך שנים רבות הייתה מפה זו בשימוש, כשהיא משלבת בין העבר הקרוב, והערבי, לבין ההתיישבות החדשה, המפעל הציוני והקמת המדינה.

ההתלהבות שאחזה בחברי הוועדה לדורותיה, המשיכה לפקוד אותם גם בשנות ה-70 וה-80, וגם בשנות האלפיים ואילך היא משמשת עדיין נושא לוויכוח תמידי בוועדה. אלא שהתנופה המודרנית בהפקת מפות טופוגרפיות חדשות הביאה עימה מחיקה מאסיבית של שמות החורבות והכפרים הערביים שעדיין נותרו בנוף. מן 'השילוב הראוי' שאפיין את ראשית המדינה ושימור המורשת הערבית, עברנו אל מחיקת הזיכרון הערבי מתוך המפה העברית. החשש, ששמירת הזיכרון הערבי ישמש כלי פוליטי בידי אלו המבקשים את 'זכות השיבה' או 'הדרישה לשימור הזיכרון' לאוכלוסייה האחרת, ברורה ומובנת. אלא שלדידי, מעשה זה איננו תורם להעצמת המורשת הציונית אלא להיפך. המפה ההיסטורית, המשמרת את שמות האתרים הערביים, היא בעלת ערך דידיקטי וחינוכי רב, המסייע בידי אלה המבקשים להעצים הבטים בחינוך הציוני וההיסטורי דווקא. הסרת שמות כפרי המיעוטים מן המפה כמזה כחמש דפים מספר היסטוריה, שכן מחדשי היישוב היהודי בארץ-ישראל לדורותיהם פעלו על רקע מרחב גיאוגרפי ודמוגרפי ידועים, שמחיקתם מכלי הלימוד לא תעלים אותם מן ההיסטוריה. ייתכן אפילו, כי התעלמות זו עלולה לפגוע בעצמת המעשה הציוני.

סיכום

יפור תולדות האדם טומן בחובו מסרים שונים הן בתחום ההיסטורי והן בתחום המוסרי. מסר נוסף המשלב בין שניהם, עולה ממנו ביחס למעמדו של הדור הראשון ומחוייבותם של הדורות הבאים. חובתנו לאנושיות איננה במובן המודרני אלא דווקא במובן המקראי-היסטורי. אנושיות זו, המתייחסת אל האנוש הראשון במקרא, משמעה שהאדם איננו בודד בעולם, יש לו חברה וסביבה שאליה הוא מחויב, גם אם היא איננה מבני מינו ועדתו.

מקורות:

ליבנה, אליעזר, אהרן אהרנסון האיש וזמנו, מוסד ביאליק, ירושלים, 1969.
מיוחס יוסף, הפלחים - חיי הפלחים בהשוואה אל חיי היהודים בתקופות התנך והתלמוד, דביר, תל-אביב, תרצ"ו.
סמילנסקי, משה, בצל הפרדסים, מסדה, תל אביב, תשי"א.
פליקס יהודה, החקלאות בארץ-ישראל בימי המקרא, המשנה והתלמוד, ראובן מס, ירושלים תשי"ן, 1990.
רוזנברג שמעון גרשון (שג"ר), תשי"ע, זמן של חירות, ירושלים.

האחריות והמחוייבות המוטלים על בני דור ההמשך באשר הם, בעיקר על בני דורנו וצאצאיו, גדולה לא פחות מן הראשונים. מחוייבים אנו כלפי האדמה אותה ירשנו, אותה כבשנו ברגלנו, עליה אנו יושבים, וכלפיה יש ליהודי יחס דתי מיוחד. יחד עם זאת מחוייבים אנו גם כלפי בני אנוש אחרים כלפי מורשתם.

את שימור המורשת של המיעוטים במרחב מדינת ישראל ניתן להציג על רקע של ערכים תרבותיים, אמנותיים, אסתטיים ואחרים, ערכים הנכונים בכלל ליחס אל האחר, לכבוד האדם באשר הוא ולשימור אתרים מכל סוג שהוא. ערכי מורשת זו הם חלק מן השכבות ההיסטוריות הקדומות והמאוחרות, עליה "נבנתה עיר על תלה", ועליה מושתתת ההיסטוריה של הארץ. גם מי שיעדיף ללמוד את הפרק היהודי בתקופה היסטורית מסוימת, ראוי שיכיר את מאפייניה התרבותיים, הרוחניים והפיזיים על שלל רבדיה ופרקיה הקודמים. אלא שביחסנו אל מורשת 'האחר' עוטים ערכים אלה מעטפת עבה ומכבידה של מאבק היסטורי על הקרקע ופוליטיקה רעה.

אני מציע לשוחרי השימור באשר הם, מכל צדי המתרסים הפוליטיים והחברתיים, להתעלם בשלב זה מן הרקע הפוליטי, לבחון את הנושא בממד הערכי בלבד ולהביא לקידומו לטובת כל יושבי הארץ.

יצירת קריטריונים מובחנים הן של זמן והן של ערכים יקלו על הכרזתם של נכסי תרבות ראויים לשימור; הבנת חשיבותה של כל חוליה בתולדות חברה, וההכרה שניתוקה של האחת יגרוור פיזורן ואובדן של החוליות האחרות יקדמו את העשייה המשמרת במרחב הישראלי; שיתופן של קהילות בהגדרתה של מורשת מדינתית יעודד את מעורבותן בשמירת מורשתן הייחודית.

בדברי ניסיתי להתמקד בשני ממדים: היהודי והציוני, המחייבים אותנו לשימור המורשת הערבית. האוכלוסייה הערבית בישראל על מורשתה הפיזית היא חלק בלתי נפרד מנוף התרבות בישראל. כאזרחים שווי זכויות חובתנו להוביל באופן יזום את הטיפול במורשת הערבית ושימורה, לצד הטיפול במורשת הערבית כיחידה אחת תחת גוף אחד.

אינני יכול להתעלם מן המחוייבות העמוקה לשינוי ערכים בחברה הערבית. במחקרים רבים שערכתי בנוף הערבי, מצאתי לעיתים רבות ערכי מורשת ונכסי תרבות המצויים במרחב הציוני מתחת להררי אשפה ושפכים. מצב זה מצביע על יחסו של הפרט אל המרחב הציבורי-המיידי שמחוץ לביתו הפרטי. אין ספק, כי תמיכה ממסדית לשימור הנוף והמורשת הערבית תביא עימה גם שינוי ביחסו של הפרט לסביבתו ולמורשתו שלו.

יהי רצון שנשכיל להחיות את האדמה, לעבדה ולשמרה ברוח הראשונים תוך שימור רוח האנוש בין אדם לאדמתו, בין אדם לאלוהיו ובין אדם לחברו, וניטע כאן גן עדן עלי אדמות.

* דר' אבי ששון הינו סרצה בכיר בחוג ללימודי ארץ-ישראל, המכללה האקדמית אשקלון. עוסק בחקר משארי נוף ותרבות של המורשת הערבית בארץ-ישראל.

חדשות המועצה האזרחית

משלחת מקבלי החלטות לצרפת בתחום התכנון והשימור

בחודש יוני 2012 יצאה לצרפת משלחת ראשונה מסוגה ביוזמת המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל - המחלקה לקשרים בינלאומיים ובית הספר לאדריכלות במרכז השימור המלכותי בפריס Ecole de Chaillot, בשיתוף אוניברסיטת בר אילן - המחלקה לגיאוגרפיה וסביבה, מפעם השרון ואיקומוס ישראל. המשלחת כללה סטודנטים, מתכננים, משמרים וכן נציגי רשויות ומשרדי ממשלה. מטרת הנסיעה הייתה להציג את נושא השימור על הבטו הרבים ואת השלכותיו התכנוניות, החברתיות והכלכליות במרחבים בצרפת, המוכרים בפעילותם המשמרת - פריס, נורמנדי והסביבה הקרובה.

את הסיור ותכנון קידמו והובילו תמר טוכלר, מנהלת המחלקה לקשרים בינלאומיים במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, אנטואן מונפר, איש קשרי החוץ של מרכז השימור בשאיו, צרפת, ואליהם הצטרפה ניצה הרפו ממפעם השרון. משתתפי המשלחת נחשפו למגוון רחב של פרויקטים לשיקום והחייאה של מתחמים היסטוריים, מבני מגורים, מבני ציבור ומבני תעשייה ברחבי פריס ובנורמנדי (בלהבר, ברואן ובאלבאן). הייחוד של פרויקטים אלה הוא, שבתהליך השיקום והחייאת המתחמים ההיסטוריים פעלו נציגי הרשויות בשיתוף פעולה עם ציבור תושבי הערים למניעת דחיקתן של אוכלוסיות ותיקות בעקבות חדירתן של אוכלוסיות חזקות למרכזים העירוניים ההיסטוריים (גיטרפיקציה). שילובן של האוכלוסיות החלשות התבצע על ידי שיקום הבתים ההיסטוריים במרכזים העירוניים הישנים והשמשה מחדשת של מבני תעשייה והסתם למגורים או למבני ציבור.

חברי המשלחת מבקרים בעיר אלבן בנורמנדי, במפעלי טקסטיל היסטוריים שהוסבו לדירות מגורים. צילומים: עלי פורטי

חברי המשלחת עם ראש עיריית אלבן (במרכז) צילום: עיתונות מקומית

במקוה ישראל מחדשים את העבר

טקס חנוכת פסל הרצל - בחודשים אוקטובר - נובמבר 1898 ערך קיסר גרמניה וילהלם השני מסע במזרח התיכון, שבמהלכו פגש את בנימין זאב הרצל שלוש פעמים: בקונסטנטינופול, במקוה ישראל ובירושלים. באותה תקופה פעל הרצל להשגת צירטר להתיישבות יהודית בארץ ישראל מהשלטונות העות'מאניים, ופגישותיו עם הקיסר נועדו לשכנעו בצדקת תכניותיו ולסייע למימושן אצל השלטונות העות'מאניים.

ביום חמישי ה-27 באוקטובר הגיעו הקיסר ואשתו ליפו, ובבוקר יום שישי יצאה השיירה לירושלים ובדרכה עצרה בשערי מקוה ישראל. גם הרצל הגיע לבית הספר החקלאי, והתצלום שהנציח את פגישת השניים זכה לתלי תלים של פרשנויות. בתצלום, שצילם דוד וולפסון, אירעה תקלה, והרצל לא נקלט בעדשת המצלמה. לתיקון המעוות צולם הרצל ביפו, ובעזרת פוטומונטאז' חוברו שתי התמונות, ודמותו של הרצל העומד כשכובעו בידו, הצטרפה לדמות הקיסר הרוכב על סוסו.

בחודש מאי 2012 נחנך פסל להנצחת המפגש ההיסטורי במקום בו הוא נערך - שער ירושלים של מקוה ישראל. בפסל, תרומתו של מר יעקב חי, בוגר מקוה ישראל, ובעיצובו של הפסל מוטי מזרחי, נראית דמותו של הרצל אל מול דמותו של הקיסר הרכוב על סוסו. דמות הקיסר על הסוס חצויה, וניתנו לכך פירושים שונים, אחד מהם שזהו משל לחזונו של הרצל שדבר לא עמד בפניו. את הפסל ניתן לראות מכביש מס. 44 בואך צומת חולון, והמבקרים במקוה ישראל יכולים להתרשם ממנו.

הטקס התקיים במעמד מזכיר הממשלה, עו"ד צבי האוזר יוזם הפרויקט, מנהל תכנית מורשת מר ראובן פינסקי, חברי הנהלת מקוה ישראל, בוגרים, תלמידים ומורים, חברי הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ועובדיה.

בנאום המרגש שנשא עו"ד צבי האוזר, נאמר בין היתר: "אין מקום ראוי לכך מאשר כאן, על אדמת מקוה ישראל, להנציח את המפגש ההיסטורי בין הרצל לקיסר הגרמני וילהלם השני, ובכך גם להנציח את ביקורו היחיד של חוזה מדינת היהודים בארץ ישראל..."

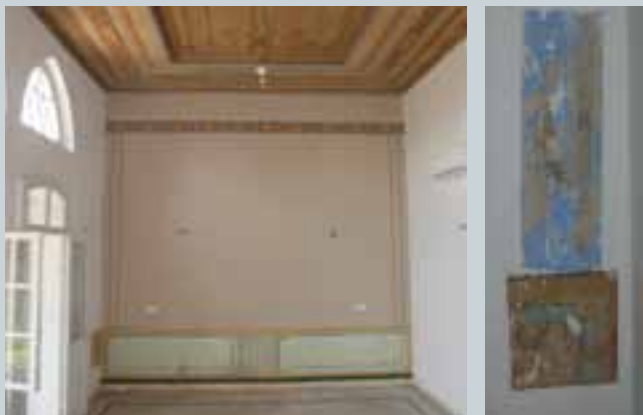
שחזור ציורי קיר בבית המנהל - במהלך עבודות השיקום של הקומה העליונה בבית המנהל במקוה ישראל שוחזרו בחודש מאי 2012 ציורי קיר.

בית המנהל יוסף נייגו, שנבנה בסוף המאה ה-19, כלל חדר אירוח מפואר עם תקרת עץ מצוירת ורצפת אריחי שיש מרמרה אפורים. בקירות החדר נחשפו שרידים של ציורי קיר משלוש תקופות. לשחזור נבחרו ציורי קיר של התקופה השנייה, שכללה אורנמנט צבעוני בסגנון ארט-דקו ומשטח פאנלים דמוי שיש. לעת עתה שוחזר קיר אחד בחדר. עבודת התייעוד והשחזור נעשתה בידי שי פרקש, אלי שאלתיאל ואנשי צוותם, משמרים וציירים מסטודיו "תכלת".

עו"ד צבי האוזר, מזכיר הממשלה, נושא דברים בטקס. ברקע פסל הרצל. צילום: אלי נאמן

המפגש והצילום הזה נצרבו בזיכרון הלאומי כסמל וכעדות למאמציו הפנומנאליים של הרצל להשיג הכרה בזכות היסודית של העם היהודי, הזכות לריבונות ולמימושה בארץ ישראל... הפסל הזה תחילתו חלום קטן של מספר אנשים שרצו להמחיש אירוע היסטורי באתר בו התרחש, וסופו - עיניכם הרואות - חלום."

קטע מהציור המקורי ◀ הקיר המשוחזר. צילומים: שי פרקש

הטרזינות באתר הפרדסנות ע"ש מינקוב ברחובות

הטרזינות הן עגלות שנועו על מסילה מאולתרת מצינורות או מפסי רכבת בשימוש משני, עליהן הובילו את פרי ההדר מהפרדס אל בית האריזה. את הטרזינות משכו סוסים, חמורים או אנשים. במקומות בהם המרחקים היו גדולים, השתמשו בקטרים. כרמית רפפורט, מנהלת אתר הפרדסנות ברחובות, ורן חדותי, מנהל תחום שימור מכני במועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, הגו רעיון לחדש את פעולתן של הטרזינות בפרדס. בזכות תרומה של גבי לידיה הורוביץ ניתן היה להתחיל בפרויקט. הוגי התכנית ביקשו לבנות מסילת רכבת מעגלית, אך שטחו המצומצם של הפרדס באתר, לא איפשר זאת. אי לכך הוחלט לבנות קטע מסילה, שעליו ינועו הטרזינות הלוך ושוב בעזרת שני קטרים. רן חדותי לקח על עצמו לשחזר את הקטרים על פי דגם של קטר מקורי שמצא בכניסה לקיבוץ נען, ואילו הטרזינות עצמן שוחזרו על פי דגם המצוי בפרדס.

הקטרים המשוחזרים - ברקע בית הפרדסן. צילום: קרן רייש

טקס השקת הבול. עמרי שלמון - מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, אייל בצר - ראש המועצה האזורית עמק יזרעאל, ירון רצון - מנהל השירות הבולאי ושמעון צפירי - מנהל אתר רכבת העמק. צילום: שרון צור

השקת בול רכבת העמק

באתר רכבת העמק בכפר יהושע התקיימה בחודש מאי השקתו של בול רכבת העמק. באירוע השתתפו תלמידים משמונה בתי ספר יסודיים מהמועצה האזורית עמק יזרעאל, ובמקום התקיימה תערוכת ציורי בולים שייצגה סיכום של תחרות שהתקיימה בין התלמידים. בתום האירוע קיבלו הנוכחים מן המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל את מעטפת יום אי עם בול רכבת העמק.

תעודות הוקרה למתנדבים

בשבוע שימור אתרים (מאי 2012), העניקה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, זו השנה השנייה, תעודות הוקרה למתנדבים. מבין עשרות המועמדים אשר הומלצו על ידי מנהלי המחוזות של המועצה ומנהלי מוזיאונים ואתרי ביקור, בחרו חברי ועדת השיפוט: עו"ד מיכה ינון - יו"ר, גבי דניאלה שמיר - חברת הוועד המנהל, די"ר דודי טוקר - יו"ר ועדת החינוך, בחברים הבאים: שולה וידריך, אלכס בראף, רבקה שביט, מירב גרץ-רונו, ננה שנקר, שמואל צוקרמן, עזר ישראלי, ישראל (לוליק) קמחי, יסכה רוה ועדנה סולודר. המתנדבים הנבחרים מייצגים את כוח המתנדבים אשר מקדיש מזמנו לקידום מטרות המועצה לשימור אתרים ולשימור האתרים ההיסטוריים בישראל. לכולם שלוחה התודה והברכה.

ח"כ זבולון אורלב נושא דברים בטקס. צילום: אלי נאמן

תמונה למזכרת: חומי נובנשטרן - סמנכ"לית המועצה, עמרי שלמון - מנכ"ל המועצה, ננה שנקר, שולה וידרין, יסכה רוה, עדנה סולודר, שלמה הלל - נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, אלכס בראף, ישראל קמחי, שמואל צוקרמן, שלמה קופל - המשנה למנכ"ל המועצה ועזר ישראלי

טקס חלוקת התעודות התקיים במכון איילון ברחובות בנוכחות חה"כ זבולון אורלב, המשמש כיו"ר לובי השימור בכנסת יחד עם חה"כ איתן כבל, שלמה הלל - נשיא המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, פרופ' סעדיה מנדל - יו"ר הוועד המנהל, חברי הוועד המנהל, בני המשפחות של מקבלי תעודות ההוקרה, נאמני המועצה ועובדיה.

בדברים שנשאה בטקס הגב' אורלי פרומן, מנכ"לית משרד התרבות והספורט, היא ציינה: "בשנים האחרונות הצליחה המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל להגביר בצורה משמעותית את המודעות לשימור בקרב הציבור ובתוך כך לשמר אלפי מבנים ברחבי הארץ שיהיו לנו לנכסי צאן ברזל. השליחות הציבורית החשובה הזו היא פרי העבודה המאומצת אשר נישאת עליכם - ציבור המתנדבים!! ואני שמחה להביא את ברכת משרד התרבות והספורט לערב ייחודי שכזה, בו אנו מוקירים את פועלכם ואת תרומתכם." את הערב הנעימו בשירה חברי להקת הציזבטרון 2012.

כנסת מיצג ההנצחה של כרשת ילדי טהרן

התעמלות בוקר בקראצ' - 1943. הילדים חובשים כובעי שעם שתרמה להם משפחת ששון מבומביי.

בראשית 1943 בעדן שבתיומן, על האונייה 'נאורליה', כתבה יהודית מינצר ז"ל ילדת טהרן, שיר בשם 'הבדאית'. בשירה היא מספרת על מסע של למעלה מארבע שנים, חוצה גבולות ויבשות. ראשיתו בבריחה מפולין בשנת 1939, המשכו בסיביר, אוזבקיסטן, בוכרה, טשקנט, טהרן, ומשם למחנה המעפילים בעתלית (1943) דרך קראצ'י, עדן ואלכסנדריה.

את השיר היא מסיימת בכאב:
 "... מי, מי יאמין לך? יפטירו כולם:
 זהו פרי דמיונה... היא הלא בדאית.
 ואם כך לשם מה, לשם מה לספר?
 הן מוטב בליבי זאת אצפין, בהסתר..."

ביוזמת ילדי טהרן, שביקשו שהסיפור ימשיך להדהד במשך דורות ולא "יוצפן ויישאר בהסתר", החליטו המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומחנה המעפילים בעתלית להנציח במיצג מרגש פרשה מופלאה זו, בה מצאו עצמם גיבורים בעל כורחם למעלה מ-800 ילדים קטנים, מרביתם יתומים. הפרויקט הופק

ע"י נטע רוזנבלט, בוצע באמצעות תרומה מהסוכנות היהודית, ושותפים מלאים לו היו אברהם ננצל ואורי גפן - ילדי טהרן. בבוקר יום שישי, י"ב באייר תשע"ב, 4 במאי 2012, נחנך במחנה מיצג ההנצחה לפרשת ילדי טהרן. באירוע המרגש לקחו חלק כ-300 איש, ילדי טהרן ובני משפחותיהם.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מברכת את

יוסי לשם
 מהמחלקה לזואולוגיה באוניברסיטת תל אביב, מנהל המרכז הבינלאומי לחקר נדידת הציפורים בלטרון
 עם קבלת תואר פרופסור

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מברכת את

אלי שילר
 העורך הראשי והמוציא לאור של פרסומי הוצאת 'אריאל'
 על קבלת אות הוקרה של 'עת-מול' כתב עת של הוצאת 'יד בן צבי', לשנת תשע"ב

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל מברכת את

שוקה דורפמן
 מנכ"ל רשות העתיקות
 לרגל קבלת 'פרס שומר ציון' לתיעוד פעילותה של רשות העתיקות בעיר ירושלים,
 מטעם אוניברסיטת בר-אילן

סיור ענף תכנון תחום שימור רשות העתיקות

ב-27 ביולי 2012 קיימנו סיור מקצועי לענף תכנון במינהל השימור של רשות העתיקות במתחם שרונה. במסגרתו הוצגו תולדות המאבק הציבורי שהוביל לשימורה של שרונה: הכנת התכנית המחודשת למתחם ע"י ועדת פעולה מטעם המועצה, הראייה המתחמית והאורבנית והמהלכים שנקטנו כדי לגרום לרשויות לאמץ את עקרונות התכנית. בנוסף הצגנו, בשיתוף הקבלן אמיר גלעד, את האתגרים המקצועיים עימם מתמודדים במסגרת שימור המתחם.

סיור מקצועי בשרונה. צילום: תמר טוכלר

שימור ברמת גן - מעשה חלם בעיר הגנים...

בהמשך לפעילות ציבורית עניפה לקידום נושא השימור בעיר רמת גן ברמה המחוזית והמקומית, תוך שיתוף עם ועדי פעולה מקומיים, לאחר מאבקים ציבוריים רבים למניעת הרס מבנים ואתרים היסטוריים רבים בעיר ובזכות עבודה רבה ומורכבת מאחורי הקלעים, קודמו המהלכים הבאים: הוקמה ועדת שימור סטוטורית (בה מעורבת גם המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, כמשקיפה), הוכן על ידי עיריית רמת גן סקר אתרים מקיף ומקצועי המציג מבנים, מתחמים, צמחייה ונופים בעיר הראויים לשימור, אותו החלו מאשרים במסגרת ועדת השימור. לאחרונה הוחלט בדיון בוועדה המחוזית על פרסום דבר הכנת תכנית לפי סעיף 77 לחוק וקביעת תנאים לפי סעיף 78 לחוק (מהלך האוסר ביצוע כל שינוי באתרים אלה) לתכנית רג/340/ג/90: תכנית שימור לרמת גן. במסגרת זו הוכרזו 600 אתרים לשימור ברחבי העיר כולל כפר אז"ר ותל השומר. אך החגיגות לא ארכו זמן רב... באותו היום הוזעקנו ע"י תושבי

בית שרת בימיו הטובים. אוסף משפחת כהן

בית שרת אחרי עבודות ההרס. צילום: תמר טוכלר

שכונת תל בנימין לבית שרת ברח' מקדונלד 3, לאור תחילת עבודות חפירה (במסגרתן נפרצה הגדר ההיסטורית של הבית, נעקרו עצים היסטוריים ואחרים נפגעו) וזאת במטרה להכשיר תשתיות להקמת גני ילדים בגינת הבית.

נציין כי מדובר בבית משפחת חירם כהן שהיה לימים ביתו של משה שרת ז"ל, בעת כהונתו כשר החוץ. הבית תוכנן על ידי האדריכלית גניה אברבוך (מתכנתת כיכר דיזנגוף) וזהו בית חשוב ומרשים בסגנון הבינלאומי.

למותר לציין שהעבודות בוצעו ללא כל היתר חוקי, ובניגוד לתב"ע קיימת המייעדת הבית לשימור ולמטרה ציבורית תרבותית, האוסרת לפגוע בכל דרך בגינה ההיסטורית. הן אף עמדו בסתירה להחלטת הוועדה המחוזית לתכנון ובנייה. כן חייבה התכנית בין סעיפיה, תיאום ואישור המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. אנו שמחים לבשר כי בעקבות פעילות ציבורית, משפטית, תכנונית ותקשורתית, החליטה העירייה לחזור בה מהחלטתה וביטלה את הליך מתן היתרי העבודה במקום והרצון להקים במקום גן ילדים. אנו נפעל יחד עם הרשויות לקידום שימור האתר והשמשתו לצורכי תרבות ושמירת זיקת ההנאה לציבור הרחב.

במאה ה-19 ע"י המסדר הכרמליטי והיווה ציר מרכזי לעלייה לכרמל. עם הקמת המדינה הוסב השם ההיסטורי הזה לשדרות או"ם, וכתגובה על החלטת האו"ם, שקבעה שהציונות היא גזענות, שונה שם הרחוב בשנת 1975 לשדרות הציונות. בל אחטא בשפתי, אבל חוששני רק שקואליציה בין הפוסט-ציוניים ונטורי קרתא תביא (במהרה בימינו!) גם לשינוי שם זה...

בינינו, 'ארבע עיניים' ובחדר סגור, אני רוצה להביא לידיעת הקוראים, שיש (עדיין?) רחוב נוסף בעירנו ששמו בעל רקע היסטורי, והוא 'דרך הים', שנקרא כך בשנת 1942. דרך זו יורדת ממרכז הכרמל אל חוף הים בו עברה היוויה מאריס' (דרך הים) כבר באלף השלישי לפנה"ס וקישרה את מצרים עם ארם-נהריים. אני בטוח שהקוראים מבינים מדוע אני מציג גילוי מרעיש זה בחדרי-חדרים...

כחבר המועצה הציבורית של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, בחיפה השתתפתי בדיונים רבים על שימור מבנים בעלי ערכים היסטוריים או תכנוניים. בראייה כוללת נשאלת השאלה, האם המאבק המוצדק על שימור קשתות וחזיתות או פרופורציות שתכנן הארכיטקט, חשובים יותר משימור שמות היסטוריים או שמות בעלי משמעות ציבורית וחינוכית של רחובות ורבעי מגורים?

כתשובה לשאלה זו אני מציע, שהמועצה תערוך סיעור מוחות לאיתור תחומי פעילות נוספים לשימור, ובשלב זה תקבל החלטה הרואה בשימור שמות בעלי משמעות של רחובות ורבעים את אחד הנושאים שבתחום פעילותה.

אין לי ספק, שהתייצבות המועצה בפעילות זו הייתה מונעת את שינוי שמות הרחובות שהוזכרו לעיל, והיא תוכל להיות בעתיד גורם חשוב שיפעל נגד התופעה השלילית של החלפת שמות בעלי משמעות ציבורית.

רבות היו התגובות לגיליון סס. 1 של "אתרים - המגזין". הן כללו תשובות, הערות בונות וגם רעיונות לכתבות ולמדורים נוספים. בחרנו לצרף לעיתון הנוכחי תגובה אחת שדחפה אותנו 'להרים את הכפפה' ולפנות לחוקר שיכתוב עבור העיתון כתבה שתחום מחקריו שעניינה שמות רחובות ומורשתם. את המאמר עצמו תמצאו בין דפי העיתון.

פרופסור עירית עמית-כהן

המגזין מס' 1 של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, היווה, עבורי לפחות, מקור לשמחה ולהנאה לא רק בשל היקפו, צורתו ותוכנו, אלא מפני שהוא מרחיב את תחומי העניין, ואני מקווה גם את תחומי העיסוק של המועצה.

במגזין הופיעו כתבות על שימור מכוונת ההקרנה של בית הקולנוע מימים עברן - 'אמפיי' בחיפה, שימור 'המורשת הצלילית' של שירי ראשית ימי היישוב ושימור המורשת 'הציונית' (וי שרוקה) בבית הספר בראשון לציון בראשית המאה ה-20. כל אלה הם נושאים החורגים מהשימור של אתרים פיסיים.

במבוא לספרי 'סיפור על ילד ועיר', שיצא באחרונה, כתבת: "...בצד אתרים פיסיים יש ערך גם להוויה ולחוויה, להתנהגות ולעגה.... תרבות הפנאי נעלמת עם האנשים שחווים אותה. 'החומר' בחלקה תישמר ואף תשוחזר, ומה על ה'יתכנה' - השפה, ההווי? אלה אתרים לא פחותים וראויים לאזכור ושימור..." ואכן, המושג 'אתר' קיבל באחרונה משמעות רחבה הרבה יותר ממקום פיסי. די להזכיר את האתר הווירטואלי-אינטרנטי שכבש את התקשורת. גישה זו מרחיבה בהרבה את תחומי העיסוק האפשריים של המועצה מעבר לתפיסה המצומצמת של המילה 'אתר'.

לקשת הנושאים שבאו לידי ביטוי במגזין, אני מבקש להציע נושא נוסף לתחום העיסוקים של המועצה - שימור שמות בעלי משמעות של רחובות ושכונות מגורים.

בספרי הזכרתי את החמורים ששימשו להובלת חומרי הבניין והאספקה הביתית, ש"כמו רבים מגדולי הדור, גם הם זכו שייקרא על שמם רחוב". זהו 'שביל החמורים' שכל חיפאי בוגר זוכר אותו. שם השביל נולד לא בוועדה אלא ע"י הילדים מהמשפחות היהודיות הראשונות על הכרמל, והוא התפתל מהדר הכרמל העליון למרכז הכרמל בגב ההר. שנים רבות אחרי שהשם השתרש, הוחלט לשנות את שם הרחוב לימדרגות גדרה! מבלי לזלזל, חלילה, בזכותה של המושבה גדרה לרחוב על שמה בחיפה, איך אפשר היה להעביר מן העולם שם כל-כך מיוחד ומשמעותי כמו 'שביל החמורים'?

"רק במקומותינו יכולה הייתה ועדה להחליף שם מקורי, אמיתי והיסטורי כזה...", כתבתי בספר, והוספתי וסיפרתי שאף כתבתי לוועדת השמות "...שלא בפרס ולא בלונדון היו מחליפים שם כזה, ואבות העיר ומדריכי טיולים היו בוודאי ששים לנצל את המקום כדי לספר את קורות העיר ובניינה..."

ועוד דוגמה מחיפה, ואני בטוח שיש דוגמאות כאלה גם במקומות אחרים בארץ:

היה בעיר רחוב ששמו בעל משמעות היסטורית - 'דרך ההר' שנסלל

גם הפריט העיצובי דורש צדק שימורי

יהודה דקל, יליד 1929, בן לראשוני הרצליה, איש פלמ"ח מהגדוד השלישי בחטיבת יפתח, חבר הכשרת הצופים דפנה וממקימי קיבוץ יראון בגליל. לחם במלחמות ישראל וסיים שירותו במילואים כסגן אלוף, מג"ד שריון במלחמת יום הכיפורים.

בוגר מקוה ישראל ומוסמך למדעי החקלאות של האוניברסיטה העברית. איש המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית במשך שנים רבות. מכוני חבל לכיש, ממתכני הנגב, ממתחי חבל ירושלים, גוש עציון והבקעה, הוביל את פיתוח התעשייה והתיירות בהתיישבות, יזם הקמת מערכת מחקר ופיתוח חקלאיים ושימש כמנכ"ל המחלקה להתיישבות בשנים 1981-1989 שבהן ניצח על מפעל ההתיישבות הכפרית בארץ.

כיהן כיו"ר הוועד המנהל של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. מחבר הספר "מצודת כ"ח - רעות תחת אש", המתעד את קרבות נבי יושע במלחמת העצמאות, מקום בו נפלו רבים מרעיו. מייסד "מוזיאון הרעות" ומסדליקי המשואות של יום העצמאות תשס"ו-2006 לכבוד מפתחי הנגב והגליל. יהודה דקל נפטר בינואר 2008 לאחר התמודדות אמיצה במחלה קשה.

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ומשפחת דקל חברו יחד והקימו מפעל להצנחת שמו ומורשתו - "ספריית יהודה דקל".

"מגאזין אתרים" מהווה חוליה נוספת בשרשרת הפרסומים של הספרייה לזכרו של יהודה דקל.